

L. Lyub

Ukrainian Review

Ukrainische Rundschau

Revue Ukrainienne

*Вонакуча 7
1934 71*

УКРАЇНСЬКИЙ ЗБІРНИК

КНИГА 5

**Institute for the Study
of the USSR**

**Institut zur Erforschung
der UdSSR**

**Institut d'études
sur l'URSS**

МЮХЕН

1956

ІНСТИТУТ ДЛІ ВІВЧЕННЯ СССР

Institute for the Study of the USSR * Institut zur Erforschung der UdSSR

Institut d'études sur l'URSS

У К Р А Ї Н С Ь К И Й
З Б І Р Н И К

Книга 5

М ю н х е н

1956

Передруковувати статті і матеріали із Збірника, з поданням джерела, дозволено.

Праці, що їх видає Інститут, є вільним висловом авторських поглядів і висновків, що не завжди є тотожні з поглядами чи висновками Видавничої Колегії.

Редагує Видавнича Колегія Наукової Ради Інституту.

Відповідальний редактор проф.П.Курінний.

Herausgeber: Institut zur Erforschung der UdSSR, e.V.
München 37, Augustenstrasse 46/I, Schliessfach 5, Germany
Verantwortlicher Redakteur : Prof.P.Kurinsky, München 37,
Schliessfach 5, Augustenstrasse 46/I, Germany.

UKRANIAN REVIEW

of the

Institute for the Study of the USSR

UKRAINISCHE RUNDSCHAU

des

Institut zur Erforschung der UdSSR

REVUE UKRAINIENNE

de

l'Institut d'études sur l'URSS

Інститут для вивчення ССРСР був створений в Мюнхені 8. липня 1950 р. Інститут є вільною корпорацією вчених, що покинули Советський Союз і працюють, досліджуючи науково ССРСР. Результати цих дослідів мають за мету розвіяти незнання щодо ССРСР та подати демократичному світові правдиві дані про Советський Союз.

Кожний науковий працівник або дослідник може стати співробітником Інституту незалежно від своєї національності або політичних переконань, якщо він не є членом комуністичної партії або не співчуває їй. Тому всі емігранти з ССРСР, що мають наукові кваліфікації, мають право брати участь у працях Інституту незалежно від місця їхнього перебування.

Інститут, що тепер знаходиться в Мюнхені, є осередком контакту для науковців-емігрантів з ССРСР. Інститут видає наукові журнали, монографії, збірники статей, бюлетень, присвячені питанням суспільно-політичного життя в ССРСР і т.п. Інститут також організовує конференції вчених-дослідників ССРСР, та дає скромну матеріальну допомогу вченим-емігрантам в їх дослідчій праці.

The Institute for the Study of the USSR, organized in Munich on July 8, 1950, represents a free corporation of scientists and men and women of letters who have left the Soviet Union and are now engaged in research on their homeland. The purpose of their work is to push back the frontiers of ignorance by presenting to the democratic world the truth about the Soviet Union.

Anyone engaged in scholarly investigation may take part in the activities of the Institute regardless of his national or political affiliations provided he is not a Communist Party member or sympathizer. All members of the Soviet emigration who have scholarly qualifications are, therefore, eligible to participate in the work of the Institute irrespective of their places of residence. The central office of the Institute, now located in Munich, is primarily a clearinghouse for the emigré scholarship of the USSR. In addition to publishing journals and papers, the Institute sponsors conferences on the USSR and gives modest grants-in-aid for research studies by emigré scholars.

Всеволод Г о л у б н и ч и й .

М.ВОЛОБУЄВ, В.ДОБРОГАСЬ ТА ЇХ ОПОНЕНТИ

Так звана "волобуєвщина" цікавить нас у цій статті голов-но як історичний факт постановлення певної концепції в українській економічній науці. Ми маємо на меті зібрати докупи порозкидані факти про постановлення її, описати її головні риси та те, як вона була зустрінута в час постановлення. Нашою метою не є оцінка цієї концепції. Ми самі розцінюємо мету статті лише як внесок до пізнання історії ідеологічної боротьби в Україні в 20-х роках біжучого століття, як додаток до історії хвильовизму й інших проявів українського націонал-комунізму.

Михайло Волобуєв увійшов у сучасну історію України через факт написання лише двох статей, п.з. "До проблеми української економіки", що були надруковані в центральному теоретичному органі ЦК КП/б/У "Більшовик України" в чч. 2 й 3 за 1928 рік. Сам цей факт вже вказує на те, якої історичної ваги були ті дві статті!

Свідки, що знали М. Волобуєва ближче, говорять, що він не був економістом, а лише педагогом ^{1/}. Таке свідчення підтверджується до певної міри й нашим власним спостереженням в українських і російських економічних публікаціях 20-х років, у яких ніде не зустрічається ім'я М. Волобуєва. Щобільше, не був М.Волобуєв до написання цих статей відомим і читачам головних партійних газет і журналів, включаючи й "Більшовик України". Не можна знайти його прізвища і серед більш-менш видатних партійців України того часу. Однак, надрукування його статей у центральному органі ЦК КП/б/У може промовляти лише за те, що або М.Волобуєв був викладачем у якійсь партійній школі, або в ЦК, а в редакції "Б.У." він мав сильних заступників, або ідеї, що він їх висунув, були співзвучні з цілеспрямованнями тодішнього ЦК.

Не є Волобуєв і безпрецедентний зі своєю економічною концепцією. Фактично, його історична заслуга полягає лише в тому,

що він узагальнив і об'єднав розрізнені факти в одну систему і виклав її в часі й місці, де вона була найбільш необхідна. Це був час шумськізму й хвильовізму в КП/б/У - філософсько-мистецької і політичної доктрини української радянської самостійності. Ця доктрина потребувала економічної бази. Її і дав М.Волобуєв.

У своїх статтях М. Волобуєв переказує, а потім філософськи об'єднує в нову доктрину факти, думки й тези, викладені в творах істориків української економіки проф. М. Слабченка й О. Оглоблина, та в писаннях своїх сучасників - економістів Віктора Доброгаєва та Григорія Гринька. Основні аргументи про економічне становище України в ССРСР Волобуєв запозичив у Віктора Доброгаєва. Тому саме цього останнього треба вважати науковим батьком волобуєвщини.

Про Віктора Доброгаєва відомо, що він був молодим добрим економістом-фінансовиком, який постійно писав на бюджетні теми в харківському журналі "Хозяйство Украины", викладав у якомусь фінансовому інституті, а також працював у Наркомфіні УССР. У часі революції він був членом т.зв. "кобеляцьких комуністів", але пізніше до КП/б/У не належав. Помер В. Доброгаєв від туберкульозу на початку 30-х років ^{2/}.

Праця Михайла Волобуєва поділена на дві головні частини : економічне становище України в царській Росії і таке ж становище її в ССРСР. У першій частині, спираючись на фактичні матеріали професорів Слабченка й О. Оглоблина та на загальні теоретичні положення Леніна й Маркса про імперіялізм, Волобуєв визначає колоніальне становище України в економіці Російської Імперії, при чому розвиває нові положення про поняття колонії.

Оформлення своїх власних теоретичних положень В. Волобуєв починає дискусією з російським істориком-марксистом М.Покровським, який заступав думку, що Російська Імперія сама була колонією західноєвропейських імперіялістів, але одночасно мала й свої власні колонії у прикордонних загарбаних територіях. Однак між колоніями Росії М. Покровський не згадує України, Білорусії, Польщі, Фінляндії, а лише середньо-азійські країни та Кавказ. І це не випадково, бо, згідно дефініції М. Покровського, колонія є країна менш культурна, ніж метрополія, та служить для метрополії лише ринком сировини та місцем експорту капіталу.

М. Волобуєв відзначає, що така дефініція М. Покровського "занадто загальна" і непридатна для визначення місця України, Польщі й інших країн в економіці імперії, бо ці країни не були і не є культурно нижчими від Росії, а крім того "що до всіх цих країн, не можна обмежуватись визначенням їхньої економічної ролі, як ринку сировини. Адже ж усі вони мали власну обробну промисловість. Однак, все це аж ніяк не значить, що країни ці не були колоніями Росії".

Отже, у М. Волобуєва - дефініція поняття "колонії" інша. Він каже, що колонія зовсім не обов'язково мусить бути відстаючою економічно за метрополію. Щоб обґрунтувати цю тезу, він вводить нові поняття і розрізняє колонії "європейського типу" і колонії "азійського типу". У випадку азійського типу колоній відбувається економічна експлуатація відсталих господарських формацій передовою капіталістичною економікою метрополії. У випадку європейського типу колоній - ці колонії є капіталістичними, розвинутими, але політично несамоостійними. До європейського типу колоній належить і Україна. Далі М. Волобуєв приводить статистичні показники про експлуатацію України царською Росією. Згідно цих даних, з 1893 по 1910 рік Росія мала з України державних прибутків 3 289,6 міль. карб., а видатків на Україні за цей час зробила 2605,2 міль. карб., тобто норма зиску Росії з України становила 21%.

У другій частині своєї праці М. Волобуєв натякає, що економічне становище України в СРСР не змінилося у порівнянні з передреволюційним часом. Тут він покликується на статті В. Доброгоєва в журналі "Хозяйство Украины", в яких той, маючи у себе бюджетні дані Наркомфіну УРСР, твердить, що Москва не повернула Україні протягом 1925-27 рр. 20% державних доходів України.

Одночасно М. Волобуєв гостро критикував "залишки" і "спадщину" колоніалізму, що ще існують в СРСР. Він каже, що "за один з яскравих виразів спадщини старого слід уважати той факт, що значна частина радянських урядовців у центрі й на місцях розцінює Союз Республік не як спілку рівноправних одиниць, покликану забезпечити вільний розвиток національних республік^{3/},

а як крок до ліквідації цих республік, як початок утворення так званої "єдиної неділимої".

Далі М. Волобуєв детально критикує Держплан СРСР за його проєкт економічного районування України, який розподіляє Україну на дві частини. Спираючись при цьому на статті Г.Гринька, він каже, що "в підході загально-союзних органів до України... встановити треба підхід, як до народньо-господарського цілого". Звертаючи увагу на відому дискусію Сталіна з Троцьким щодо питання можливості соціалізму в одній країні, М. Волобуєв влучно, підтримуючи Сталіна, б'є його ж. Він каже, що в одному СРСР побудувати соціалізм можна, бо ж СРСР це не одна країна!

Поруч з цим М. Волобуєв вимагає від Держплану СРСР "підвищити темп зросту української обрібної промисловості", зокрема металургійної, текстильної, товарів широкого споживання. Він критикує план перенесення ваги цукрової промисловості з України ^{4/} та насміхається з того, що Інститут Цукрової Промисловості будуть у Москві, а не в Україні ^{5/}.

Нарешті, нав'язуючи до першої частини своєї праці, до своєї дефініції колоній, М. Волобуєв обґрунтовує свою загальну тезу необхідності економічної самостійності України в такий спосіб. Тому, що Україна була /а натякається, що вона такою залишається/ колонією європейського типу, тобто, не відсталого у порівнянні з метрополією, вона мусить увійти в майбутнє світове соціалістичне господарство, як самостійна господарська одиниця, а не як злита з Росією частина СРСР. То тільки колонії азійського типу мали б входити до світового соціалістичного господарства через економічну систему своїх колишніх метрополій, які при соціалізмі мають допомагати тим відсталим колоніям розвиватися. М. Волобуєв каже: "Колонії ж європейського типу, скинувши залежність свою від економік /у соціалістичній революції/ ввійшли б як рівноправні частини до світового господарського комплексу. Вони б стали залежні не від окремих частин цього світового господарства, а від усього світового господарства, як єдності". З огляду на таку перспективу майбутнього, М. Волобуєв вимагає, щоб вже й нині центральні господарські органи направляли економіку України на такий "курс будівництва, який до певної міри обрахував би неминучість безпосереднього включен-

ня національних організмів, що до складу СССР входять, до складу світового соціалістичного господарства.⁴

Виступ Михайла Волобуєва з такою концепцією у центральному партійному органі, ще й в час, коли подібні концепції в інших галузях висували О. Шумський та Хвильовий, викликав у офіційних колах України дискусію у формі статей, брошур та виступів на зборах. У М. Волобуєва, а з ним і В. Доброгасва, було два головних типи опонентів: такі, що прямо заперечували його ідеї /як Е. Гірчак та М. Скрипник/ і такі, що критикували, але хиталися і самі /як А. Річицький/.

Е.Ф. Гірчак, з яким погоджувався офіційно й М. Скрипник^{6/}, виступив у "Більшовику України", ч.6, 1928 р., з критичною статтею п.з. "Волобуєвщина"^{7/}, яка репрезентувала формальну атаку партійного проводу КП/б/У на концепцію М. Волобуєва. У цій статті Е. Гірчак так охарактеризував і обвинуватив волобуєвщину:

В статье М.Волобуева мы "найдем целую систему политических утверждений и мыслей. Главные из них такие:

1/ Противопоставление Украины сегодняшнего дня, т.е. Советской Украины, Украине того времени, когда она была в состоянии колонии бывшей Российской империи. Это противопоставление так освещается, что положение колониальной Украины лучше, нежели положение Советской Украины.

2/ Оспаривание того действительного факта, что Октябрьская социалистическая революция не осуществила свои лозунги национального освобождения угнетенных наций, в первую очередь Украины.

3/ Обоснование теории неизбежности и необходимости выхода Советской Украины из Союза Советских республик.

4/ Противопоставление Советской Украины другим республикам Союза, в первую очередь РСФСР.

5/ Обоснование теории борьбы двух экономик - украинской и русской.

6/ Непонимание сущности Союза Советских республик.

7/ Отрицание существования украинской пролетарской государственности и экономической, политической и культурной консо-

лидации Советской Украины.

8/ Обвинение всей партии ВКП/б/ и КП/б/У в уклоне в политике по национальному вопросу в сторону великодержавно-российского шовинизма.

9/ Разжигание национальной вражды между рабочими России и Украины.

10/ Троцкизм в вопросе о строительстве социализма в одной стране.

11/ Троцкизм в вопросе об угрозе "национальной ограниченности".

Все эти мысли и утверждения, содержащиеся в этой статье, и составляют ее сущность, сущность волобуевщины, сущность экономической платформы шумскизма, хвильовизма".

Більшість з цих обвинувачень, кинутих проти М. Волобуєва Е.Гірчаком, є посередньою, а то й тенденційною дедукцією зі статті. Сам М. Волобуєв до таких крайніх формулювань ніколи не доходив, що й признавав другий його опонент - Андрій Річицький, і що ствердив і він сам у покаяльному листі до редакції "Більшовика України".

Позиція Е. Гірчака, а з ним і М. Скрипника, при нападах на М. Волобуєва /як перед тим - і на О.Шумського та М. Хвильового/ є позицією тогочасного центрizmu українських большевиків. Об'єктивно, якщо дивитися тепер ретроспективно, вони були знаряддям Москви в атаці на українських комуністів-самостійників, але суб'єктивно, в тих умовах і обставинах, і Е.Гірчак, і М. Скрипник вірили, що вони діють саме на користь України. Обидва вони стоять на позиції боротьби "за правду"; обидва вірять у чистоту ленінізму у національному питанні, в його послідовність і непротирічивість; обидва переконані, що Сталін і його партія ніколи не допустять російський шовінізм до спотворення революції; обидва стоять на позиції XII-го з'їзду ВКП/б/, на позиції боротьби на два фронти в національному питанні - проти українського і проти російського націоналізму, вважаючи, що своїми антагонізмами обидва шкодять і розв'язці національного питання, і справі визволення пролетаріату. Ясно, що тепер ця позиція виглядає лише помилковою. Ясно, що М. Волобуєв, О.Шумський, М. Хвильовий бачили далі, ніж Е.Гірчак і М. Скрипник, але на той час,

у тих обставинах, це були лише різні позиції серед українських комуністів.

Е. Гірчак майже зовсім не займається критикою Волобуєва з економічних позицій. Його критика чисто політична, і зводиться вона до тверджень, протилежних до вищезазначених одинадцяти точок обвинувачень М. Волобуєва. Е. Гірчак щиро й переконано твердить, що революція таки розв'язала національне питання, що УССР є самостійною державою, що Росія не експлуатує Україну, що все добре, а Волобуєв наплутав і т.д.

Дещо відмінну позицію у цій полеміці зайняв колишній лідер укапістів Андрій Річицький ^{8/}. Його позиція - це щось середнє між позицією М. Волобуєва і позицією Е. Гірчака - М. Скрипника. Він теж атакує М. Волобуєва за ухил від лінії партії, теж вважає цей ухил "ведучим до націоналізму і фашизму", але одночасно він пробує глибше й серйозніше проаналізувати те, про що говорить М. Волобуєв, пробує розібратись у самій економічній концепції Волобуєва-Доброгаєва.

Свої позиції А. Річицький викладає у формі глибокодумних стверджень протиріч, де відчувається, що він дуже добре розуміє свого опонента, але ще не певний, чи він має рацію. Наприклад, А. Річицький говорить таке:

"Або ж СРСР є єдиною можливою форма диктатури пролетаріату, будівництва соціалізму та братерського співжиття визволених від ярма й імперіялізму народів, є форма організації пролетарської державности на переходову добу та взаємовідносин націй до їх злиття, щоправда, з окремими частковими хибамі через бюрократичні перекручування; або ж СРСР є така державна система, що не розв'язує національного питання, і всі такі перекручення з неї неминуче випливають, тобто вона в основі своїй є не соціалістична і не інтернаціоналістична. М. Волобуєв стоїть на ґрунті цього другого погляду на систему СРСР щодо економічного будівництва" ^{9/}.

Виходить, що А. Річицький стоїть на ґрунті першого погляду на систему СРСР, але це лише виходить. Не подібно до Е. Гірчака, А. Річицький признає принаймні існування "часткових хиб" і "бюрократичних перекручень" в СРСР, але й не хоче ще думати, що це сама система породжує ці недоліки. З такою позицією підхо-

дить А. Річицький і до аналізу чисто економічних положень М. Волобуєва. Він обвинувачує М. Волобуєва й В. Доброгаєва, що вони брали для своїх статей статистичний матеріал з дискусійних фахових статей, що писалися з приводу складання першої п"ятирічки, що в дійсності, мовляв, такого страшного стану не існувало, бо плян ще не був навіть розроблений у той час, не то що затверджений. Так само дані М. Волобуєва про експлуатацію України царською Росією, на думку А. Річицького, є дуже применшені. Він знаходить джерело, на яке покликався М. Волобуєв, і твердить, що в тому джерелі нічого подібного не сказано і т.д. У загальному, каже він, дані про дореволюційний період у М. Волобуєва є применшені, а про післяреволюційні - перебільшені.

Натомісць А. Річицький приводить свої власні дані, які він бере з творів М. Порша та Мальцева про дореволюційні відносини, і з офіційних даних Укрдержплану, про післяреволюційні відносини. З цих даних А. Річицького виходить, що в періоді між 1898 і 1913 рр. царська Росія мала не 21%, як казав М. Волобуєв, а 44-45% зиску з України, а в періоді між 1925 і 1928 рр. - не 20%, як казав М. Волобуєв, а лише 8-14% ^{10/}. У висновку А. Річицький каже, що, мовляв, Україна справді втрачає на користь Союзу 8-14% своїх державних прибутків, але ж, мовляв, у порівнянні з минулим, ситуація зовсім не така погана /в той час, як для М. Волобуєва й В. Доброгаєва нічого не змінилося/. Крім цього, вірить А. Річицький, "Держплан у своїй п"ятилітці сподівається знизити і цей відсоток до нуля".

Хиткість позиції А. Річицького побудована в основному на тому, що для нього виступ М. Волобуєва невчасний. Він каже, що, мовляв, як таке може говорити М. Волобуєв, коли ми переживаємо час найбільшого національного піднесення України, коли проходить українізація, створено окремий центр українських профспілок, творяться окремі частини української Червоної Армії, проводиться робота над об"єднанням у складі УССР усіх прилеглих до неї територій з українським населенням. Гр. Гринько в Держплані СРСР таки не допустив до планування України не як одного господарського цілого і т.д. ^{11/}

У такій постановці питання не можна не побачити широкого переконання, властивого з цих самих причин і М. Скрипникові та Е. Гірчакові, що все, мовляв, гаразд, українські справи йдуть дуже добре, а такі ухильники, як М. Волобуєв, просто помиляються. У А. Річицького також відчувається віра в партію, що, мовляв, хоч бюрократичні перекручення і є, все ж партія ні до чого страшного не допустить. За цю ілюзію А. Річицький, як М. Скрипник і Е. Гірчак, мусів пізніше заплатити своїм життям.

Характеристично, що в полеміці проти М. Волобуєва не виступив жаден московський економіст чи співробітник Держплану. Російські шовіністи тоді ще не були всесильними і впливовими, а ховалися за маскою партійного інтернаціоналізму та діяли зпідтишка, пропонуючи партії різні, загорнуті в соціалістичну фразеологію, єдинонеділимські проекти, як проект економічного розподілу України, автором якого був В.Г. Александров ^{12/}, з яким і зводив основний бій М. Волобуєв.

Виступ М. Волобуєва співпав у часі й тематиці з подібними виступами закордоном, на еміграції. Так, у "Тризубі" ^{13/} Є. Гловінський зробив подібну аналізу бюджету СРСР і УСРС і прийшов до висновку, що "1/4 до 1/5 своїх державних прибутків Україна віддає за свої межі". Так само Власенко у "Новій Україні" ^{14/}, цитуючи ті самі статті Віктора Доброгаєва, що цитував і Волобуєв, приходять до однакових з Волобуєвим висновків.

Такі виступи закордоном серед "націоналістичної реакції", як також і дуже прихильний відгук на сам виступ М. Волобуєва у львівському "Ділі" ^{15/}, очевидно, підсилювали віру в свою правоту в опонентів М. Волобуєва - Е. Гірчака, М. Скрипника, А. Річицького, та й показували самому М. Волобуєву, хто його справжні союзники й приятелі. Не виключено, що молодий комуніст не дуже радів з того, що його вітає націоналістична еміграція, і це, може, було однією з причин, чому він вибрав шлях й розкаяння перед своїми критиками, радше, ніж, наприклад, втечу закордон ^{16/}.

Покаяння М. Волобуєва було в формі листа до редакції "Більшовика України" ^{17/}, як також пізніше в нових двох статтях п.з. "Проти економічної п'ятформи націоналізму", що друкувалися в "Більшовику України" чч.5-6 за 1930 рік ^{18/}. У покайному лис-

ті М. Волобуєв каже, що факти, на яких він ґрунтував свою теорію, є правдиві, але помилка його в тому, що він прийняв ці факти не як винятки, а як правило; в дійсності ж, мовляв, винятки, лише пережитки і залишки минулого, а в цілості своїй, звичайно, положення України в СРСР не погане і Україна не є колонією Росії. Отже, фактично, у цьому листі М. Волобуєв схилився до позиції А. Річицького, але не уступив цілком перед Е.Гірчаком.

Остаточна перемога російської шовіністичної бюрократії у Всесоюзній Комуністичній Партії /большевиків/ і в державі, що наступила з початком 30-х років, як відомо, не помилювала ні М.Волобуєва, ні його опонентів. Про долю М.Волобуєва є вказівки, що на початку 30-х років він був засланий до концтабору^{19/}, а інше джерело подає, що в 1938 році він був розстріляний^{20/}.

Бібліографічний показник

1. П. Р а д ч е н к о, К. Б а т и р . Українські радянські державницькі концепції, "Наша боротьба", орган ЦК УРДП, ч.3, 1946 р., стор.58.

2. П. Р а д ч е н к о і К. Б а т и р . цит., стор. 58.

3. Оця вставка яскраво ілюструє ідеологію М. Волобуєва, подібно як і Хвильового чи Шумського. Всі вони думали, що Союз покликаний для розвитку республік і тому є корисним. Коли ж це їхнє сподівання не справджувалося, вони виступали проти такого Союзу. Це пояснює, чому вони були з Москвою, і чому вони були проти Москви. Це формулювання, однак, не оригінальне. Його М. Волобуєв взяв з резолюції XII з'їзду ВКП/б/ по національному питанню. Див. "КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК", часть I, издание 7, 1953 г., стор. 715.

Примітка редакції: Автор цієї статті утотожнює політичні концепції О.Шумського, М. Скрипника, М. Хвильового з економічними концепціями В. Волобуєва - В. Доброгаєва. Проте, М.Хвильо-

вий, О.Шумський, М. Скрипник, В.Гірчак, в ревізії взаємовідносин російського і українського більшевизму, виходили з інтернаціональних прямивань; М. Волобуєв - В. Доброгаєв - з ідей української національної демократії.

Пор.лист Й.Сталіна з 26.4.1936 р. до Кагановича та інших членів Політбюро ЦКП/б/У після двогодинної його розмови з О.Шумським /Й.Сталин.Сочинения, т. 8, стр. 149-154/ та наведений вище лист М.Волобуєва до преси.

Ред.

4. Цей аргумент дав підставу М.Скрипнику обвинуватити М. Волобуєва в егоїстичному націоналізмі. У промові на III з'їзді КПЗУ він сказав, що то тільки націоналісти хочуть монополізувати якусь продукцію для своєї країни, не звертаючи уваги на те, що цукровий буряк може економно рости і в Росії, і в Сибірі /Див. М.Скрипник, "Статті й промови", том II, част. 2-а; ДВОУ, Харків, 1931 р., стор. 106-107/.

5. Тільки через 26 років після цього згадав про цю об'єктивну істину і Микита Хрущов. У "Правді" за 21.III.1954 р. він каже: "Цукровий буряк, як відомо, вирощується головно в Україні та в південних районах Центральної чорноземної смуги, а Науково-дослідний Інститут цукрового полеводства знаходиться під Москвою, в Ленінському районі. Чи існує необхідність в тому, щоб цей Інститут знаходився біля Москви? Ледве. Очевидно, він тут знаходиться тому, що деякі працівники керуються не інтересами науки". Проте, за отаку ж саму об'єктивну критику імперського бюрократичного централізму Михайла Волобуєва розстріляли !

6. М. С к р и п н и к . З приводу економічної платформи націоналізму , в "Статті й промови", том II, част. 1-а; ДВОУ, Харків, 1931 р.

7. Передруковано в збірці Е.Ф. Гірчак : "На два фронти в боротьбі з націоналізмом", Госиздат, Москва-Ленінград, 1930 г., стор. 110-121. Звідси й беремо наступну цитату.

8. Анд. Р і ч и ц ь к и й . "До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму. Відповідь Мих.Волобуєву", ДВУ, 1928 р., 99 стор.

9. Там же, стор. 16.

10. А. Р і ч и ц ь к и й ,цит.,стор. 90.

11. Там же, стор. 63 й далі.

12. В.Г. Александров пропонував зв'язати індустріальне Лівобережжя України в один вузол з Ростовом, Північним Кавказом і Керчу, а аграрне Правобережжя планувати як окрему господарську одиницю. Цей же Александров був і автором проекту Дніпрогесу. Його за російський націоналізм ніколи не покарали, і ще в 1950 році він жив і працював інженером в Мелітополі /"Известия", 7.X.1950 р./.

13. Є.Г л о в і н с ь к и й . Фінанси України , "Тризуб", Париж, чч. 13-14-15, квітень 1928 р.

14. В л а с е н к о . Фінанси України , "Нова Україна", Прага,ч.12,1927 р.

15. "Діло", Львів, 21 лютого 1928 р.;цит. у Гірчака.

16. У ті часи втекти закордон М. Волобуєв міг, так як міг лишитись закордоном і М. Хвильовий, коли в 1928 році відвідував Відень.

17. Лист приведено у Е. Гірчака, цит.,стор. 215-216.

18. Авторів цих рядків не вдалося віднайти ці статті для прочитання. Одначе, вже з заголовку їх ясно, що це статті щонайменше самокритичні.

19. П. Р а д ч е н к о і К. Б а т и р ,цит., "Наша Боротьба", ч.3,1946 р.,стор. 59.

20. "Історія революційної боротьби в Наддніпрянській Україні", передрук підпільних матеріалів /ОУН/, Чужина, 1949 р., стор.25.

А.П о п л ю й к о .

ЕКОНОМІКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

В с т у п

Література, присвячена гучно відсвяткованому ювілею 300-ліття воз"єднання України з Росією, являє собою значну бібліотеку з досить широкою тематикою. Навіть питання економіки УССР, що раніше взагалі освітлювались дуже скупо і однобічно, в новій книжковій продукції знайшли порівнюючи повне наświetлення. Багато матеріалів, що були опубліковані в останніх працях з економічної політики советської влади в Україні, є до певної міри новиною для дослідника. Особливо стосується це статистичних даних про останні передвоєнні роки розвитку економіки республіки. Важливіші дані, що ми ними мали змогу користуватись до останнього часу, вивчаючи економічне життя УССР, кінчалися в загальному на 1937 році ^{1/}. Тільки в поодиноких випадках можна було знайти дані про розвиток окремих галузів промисловости в 1940 році, останньому передвоєнному році.

Однією з найкапітальніших праць з економіки України є тепер книга "Нариси розвитку народного господарства Української РСР" ^{2/}, видана Інститутом економіки Академії Наук Української ССР. Цей збірник для російського видання був значно перероблений і доповнений. Його можна розглядати, як видання самостійне ^{3/}. Праці інших авторів, як А.Т. Дуброви ^{4/}, Д.Ф. Вірника ^{5/}, Н.В. Логвиненка ^{6/}, наведені в бібліографії. За виключенням останньої праці, що присвячена геології копального вугілля України, решта не дає нічого нового у порівнянні з тим, що ми знаходимо в перших, згаданих тут, публікаціях.

Ми ставимо собі завдання встановити, якими шляхами розвивалась Україна, що формально перетворилась під советською владою "в передову індустріально-колгоспну советську республіку",

а фактично стала країною різкого контрасту між високим рівнем народнього господарства і надзвичайно низьким стандартом життя, республікою з глибокими диспропорціями в розвитку окремих галузів сільського господарства і промисловости, з незбалансованим у границях території виробництвом і споживанням окремих виробів сільськогосподарської і промислової продукції.

Найголовнішим нашим завданням є дати можливість читачеві ознайомитись з найсуттєвішим і характеристичним у сучасному розвитку народнього господарства України і розібратися у складній проблематиці економічної політики совєтської влади в республіці.

І. Територія і населення

Українська республіка - одна з найбільших держав Європи як щодо території, так і щодо чисельности населення /табл.І/.

Після приєднання до України Криму площа, що займає Україна, складає 602,6 тис.кв.км ^{7/}. Населення УССР, за останніми офіційними даними, досягло більше 42 міль.чоловік ^{8/}. Густість населення - понад 70 чол. на 1 кв. км ^{9/}. За густістю населення УССР займає друге місце в ССРСР ^{9/}.

Українці складають основну масу населення - до 80%, далі йдуть росіяни, жида, поляки, молдовани та інші ^{11/}.

В республіці є 280 міст і 470 селищ міського типу ^{12/}. Загальна кількість міського населення в 1939 р. складала 36,3% всіх мешканців УССР. У Криму відсоток міського населення ще вищий ^{14/}. Дані про збільшення міського населення республіки після війни опубліковані не були. Можна припускати, що відновлення довоєнної чисельности населення всіх промислових центрів УССР вже закінчилось і продовжується дальший розвиток головніших міст України. Особливо помітний зріст міст Західньої України ^{15/}. Пояснюється це розвитком промисловости і втечею селянства з сіл.

Таблиця I

Місце України в Європі /крім РСФСР/

Держава	тери- торія в тис. кв.км	Місце	Населення в міль.чол.	місце
Україна	602,6	1	більше 42,0 /54/	5
Франція	551,0	2	біля 43,0 /53/	4
Еспанія	503,5	3	28,6 /53/	6
Італія	301,0	4	48,0 /54/	3
Зах.Німеччина	245,3	5	більше 50,0 /53/	2
Великобританія	241,9	6	50,3 /51/	1

Примітка: джерела /10/

Дубрава пише про особливо високе збільшення населення республіки в післявоєнні роки: "тільки за 1950-1952 рр. воно збільшилось на 2,6 міль. чоловік, а після включення Кримської області ще більш ніж на мільйон чоловік" ^{16/}. Ці дані дають підстави припускати, що населення республіки в 1949 році було біля 38,5 міль. чоловік. Щорічний приріст дорівнює понад 830 тис. чоловік, або 2,0 - 2,2%. Перед війною середній річний коефіцієнт приросту населення ССРСР /між 1926 і 1939 рр./ дорівнював 1,23% ^{17/}. В Україні, у зв'язку з колективізацією і голодом, приріст населення майже був припинився, впавши до 0,44% в рік. Високе піднесення коефіцієнту річного приросту населення УССР за останні роки не можна пояснити підвищенням природного приросту населення, збільшенням народжень чи зменшенням смертності. Тим більше, що для ССРСР у цілому коефіцієнт приросту дорівнює не більше як 1,4 - 1,6% в рік /3 - 3,5 міль.чоловік у рік на 210 міль.населення/.

Звичайно, у післявоєнні часи збільшився природний приріст населення. Це діється не тільки в ССРСР, але ще більше в краї-

нах Західної Європи. Навіть у Франції відмічено раптове збільшення народжень. Але крім цієї причини, спільної для повоєнного світу, є й інші обставини, що викликали підвищений зріст населення в Україні. Після 1949 р. продовжувався поворот із східних областей СРСР евакуйованих туди під час війни мешканців України. Також, мабуть, в Україні відбувається концентрація військ, що їх перекидають з країн Східного Блоку та з інших районів Советського Союзу. Можливо має значення й перекидання в'язнів концентраційних таборів для стратегічного й промислового будівництва на території республіки /Кахівська гідростанція, прискішене будівництво газоводу Дашава-Москва, Шебелянка-Москва/.

Рух населення в Україні являє собою різноманітну та дуже складну картину. Значна частина українського населення перекидається всередину СРСР, в інші республіки. На цілих землях було перекинено декілька десятків тисяч трудящих Української ССР. На протязі останніх двох років провадиться інтенсивне вербування українців /як і білорусів/ у колгоспи Східного Сибіру та Далекосхідного краю. Мабуть не менше двох-трьох десятків тисяч юнаків і юначок з республіки відсилаються до шкіл трудових резервів, що знаходяться на Сході. Кидають Україну й добровільно. Перш за все це стосується гірників Донбасу й Криворіжжя. Відомо, що тепер іде вербування молоді для праць у Донбасі, що відчуває важку нестачу робочої сили. Відчувають нестачу робочої сили Криворізький басейн, Нікопольський мангановий басейн. Переміщення значних людських мас в Україну і з України, має, мабуть, і політичне значення і носить, здається, характер репресій супроти непримиреного населення республіки. Але тут ми знаходимося у царині здогадів. Остаточні висновки, без спеціальної аналізи і наявності документальних даних, робити не слід. Проте, безсумнівним фактом є зміна національного складу населення Української ССР та подальше поглиблення процесу розмивання національних кордонів.

За нашими підрахунками чисельність населення у віці понад 18 років у СРСР в цілому складає 57%, в Україні /25,2 міль. виборців/ - 60%, у РРФСР - 62%.

II. Природні багатства України

Повоєнний час вніс мало змін в нашу уяву про багатства надр України. Найважливіші багатства надр республіки - копальні вугілля і залізної руди. З приєднанням Західньої України значно поширились запаси нафти і природнього газу.

В межах України знаходяться найбільші і найінтенсивніше розбудовані копальні кам'яного вугілля в ССРСР, а саме - Донбас, частина якого поширюється на сході поза межі Української республіки. В останні часи відкриті нові вугільні площі з значними запасами вугілля в районі т.зв. Великого Донбасу, територія якого становить біля 23 тис.кв. км ^{18/}. За останніми відомостями, кам'яновугільні родовища протягаються на Захід від Донбасу через Павлоградський район аж до Дніпра ^{18а/}. Вугілля має добрий хемічний склад щодо обсягу попелу і сірки, але має багато летючих речовин. Вугілля західнього району не запікається, інше надається до коксування.

За браком нових матеріалів, ми змушені задовольнятися відомостями про розміри геологічних запасів довоєнними даними. За підрахунками ВГФ /Всесоюзного Геологічного Фонду/ на I.I. 1938 року загальні геологічні запаси категорії A + B + C становили 88872 міль. тонн кам'яного вугілля або 6% загальносоюзних запасів на цей самий день. Щодо промислових запасів категорії A + B - 5278 міль. тонн - Донбас стояв на другому місці в ССРСР ^{19/}. Частина запасів Донбасу припадає на долю РСФСР, але найголовніші запаси належать Українській ССР.

Значення Донбасу збільшується крім всього іншого високим відсотком коксуемого вугілля. Вугілля марок К /коксове/, ПЖ /паровикове, жирне/ і ПС /паровикове, що запікається/ становить 22,6% запасів Донбасу /біля 20 млрд. тонн/.

Кам'яне вугілля, крім Донбасу, зустрічається в межах Галицько-Волинської заглибини ^{20/}, в Ровенському районі ^{21/}.

Розвідчі праці останніх років показали, що буре вугілля і лігніти зустрічаються в Україні всюди ... Найбільш значним родовищем бурого вугілля є Дніпровська буровугільна площа /Олександрійське, Дніпропетровське, Кременчузьке, Нікопільське та інші родовища/. В праці Логвиненка, що присвячена в цілому ко-

пальням вугілля України, не подано ніяких даних про розміри запасів бурого вугілля ^{22/}. За даними ВГФ на 1.1.1938 року загальні запаси бурого вугілля в УССР визначались у 518 міль. тонн, у тім числі категорії А + В - 241 міль. тонн ^{23/}.

Не змінилися і наші знання про багатства залізної руди республіки. Ми мусимо задовольнятися передвоєнними даними. Геологічні запаси України і Криму становили на 1.1.1938 року - 4213,6 міль.тонн, або 38,8% усіх запасів залізної руди в ССРСР. Промислові запаси А + В дорівнювались 2306 міль.тонн. Запаси інших родовищ практичного значення не мають. Основна маса залізних руд сконцентрована в Криворізькому басейні і на Керчинському півострові. Запаси руд Кривого Рогу оцінені в 1491,1 міль.тонн, у тому числі з категорії А + В - 668,4 міль.тонн /з яких 75% має заліза понад 56%/.

Керчинське родовище, до відкриття Соколово-Сарбайського, було найбільшим залізнорудним родовищем Советського Союзу /не враховуючи родовищ кварцитів/. Запаси Керчі визначені в 2722,4 міль.тонн, з котрих до категорії А + В віднесено 1638,2 міль.тонн.

Крім багатих залізних руд Україна має значні резерви могутніх родовищ залізистого кварциту в Криворізькому басейні. Загальні запаси кварцитів з обсягом заліза від 35 до 45% визначені в 51 344 міль. тонн, у тому числі до категорії А + В віднесено 10 672 міль.тонн. Тепер у Кривому Розі розпочали експлуатацію кварцитів.

Високу питому вагу у всесоюзному масштабі зберігає до сього часу Никопільське родовище манганових руд, не дивлячись на те, що відкрито декілька нових родовищ на Сході. Щодо міцності запасів Никопільське родовище належить до найбільших у світі. Його потенційні запаси оцінюються в 521 міль.тонн, геологічні - в 463 міль. тонн, категорії А + В - 118 міль. тонн.

Запаси нафти і горючих газів у республіці сконцентровані головним чином у Західній Україні /Бориславське родовище/. Полтавське родовище /Ромни/ являє собою радше геологічний, ніж промисловий інтерес. Недавно виявлено Ракинківське родовище біля Миргорода і тут розпочато добування нафти ^{23а/}. Експлуатацію приозівських родовищ природнього газу до сього часу не налагод-

жено, хоч інтенсивне буріння провадилось ще до війни, але зате швидко налагодилась експлуатація газових родовищ Шебелинки.

Як Придніпровська, так і Донбаська металургія постачається металургійним вапняком Оленівського і Каракубського кар'єрів, що знаходяться в південно-східній частині Донбасу. Ці родовища мають великі запаси вапняку кам'яновугільного віку. Тільки у двох досліджених дільницях - Північним і Мандрикінським - Оленівського родовища запаси категорії А + В підраховані в 179 міль.тонн. Крім того є ще запаси неметалургійного вапняку в розмірі 32 міль. тонн. Геологічні запаси вапняку Каракубського родовища в 1939 р. оцінювались в 278 міль.тонн, в тім числі промислові - 159 міль. тонн. Наступним щодо розміру і значення є Балаклавське родовище в Криму, запаси якого по категорії А + В визначені в 51 міль. тонн. Крім того є ще декілька родовищ промислового значення в районі Запоріжжя, Нікополю, Кривого Рогу, Межевої /Дніпропетрівська область/. В Донбасі перед війною ще розроблялись Краснощоківське і Богураївське родовища.

Глини - це справжнє багатство України. Вони зустрічаються всюди, у всіх районах України. Найбільшим родовищем огнетривалих глин є Часово-Ярське родовище, на базі якого працює декілька заводів огнетривалих виробів. Для виробництва динасової цегли використовуються кварцити Донбасу, зокрема Овручського родовища. Доломіти здобуваються головним чином в районі Микитівки /Донбас/. Велике промислове значення має Глухівське родовище каолінів.

З інших сировинних ресурсів слід згадати багаті запаси кам'яної соли /Артемівськ, Солотвин на Закарпатті/, виварної соли /Слов'янськ/. Промислове значення мають запаси соли в Криму і Передкарпатті. В районі Калуща і Стебника /Передкарпаття/ експлуатуються багаті запаси калійних солей. Промислове значення має родовище озокериту /гірного воску/ в Передкарпатті.

Українське народне господарство забезпечено запасами найрізноманітніших видів будівельної сировини, як гіпс, крейда, мармур, граніт, лабрадорит, а також мергель /Амвросіївка/.

Найгірше є з кольоровими металами. Поліметалічні рудники Нагольного пасма в Донбасі, що відомі порівнюючи давно і які викликали були велике зацікавлення на початках тридцятих років, не виправдали надій. У Донбасі, в районі станції Микитівка, ще до революції було залишено добування киновару / руди живого срібла/, але про це родовище згадується і в сучасній літературі, що свідчить про те, що зацікавлення до нього не загублено і що добування живого срібла провадиться й сьогодні ^{24/}.

III. Промисловість України

А. Важка промисловість в економіці ССРСР. Загальна продукція промисловости.

Вже перед першою світовою війною Україна була економічно найрозвиненішою частиною тодішньої Росії з вдалою сполукою високо розвиненого сільського господарства і промисловістю, що розвивалась швидкими темпами. Особливо Україна мала велике значення в гірничо-рудній продукції і металургійній промисловості.

Загальний обсяг продукції великої промисловости України в 1913 р. складав 2 159 000 карбованців з 16,2 міль.карб. продукції всієї Росії /13,4%/ . Під кінець першої п'ятирічки, коли українська металургійна і паливна промисловість уможливила форсування індустріялізації всього Советського Союзу, уділ української промисловости в загальній промисловості ССРСР зріс до 16% щодо продукції, при абсолютних її розмірах у 6,9 млрд. карбованців. Максимальної питомої ваги українська промисловість досягла була в 1937 році - 17% /див. табл. 2/.

З початком третьої п'ятирічки вже почало відбиватися пересунення центру ваги нового будівництва в східні райони Советського Союзу. В 1940 році загальна продукція промисловости України досягла майже 22,4 млрд. карб., але складала всього 16,3% загальносоюзної продукції. В кінці першої повоєнної п'ятирічки загальна продукція української промисловости складала 27,8 млрд. карб., або 11,6% загальної промислової продукції ССРСР /див. таблицю 2/.

Таблиця 2.

Загальна продукція промисловости СССР й УССР

/1913-1950 рр./

	1913	1932	1937	1940	1950
СССР /млрд.карб./	16,200	43,300	95,600	137,00	240,000
УССР / " " /	2,159	6,927	16,152	22,360	27,800
УССР в % до СССР	13,4	16,0	17,0	16,3	11,6

Примітка: Дані про загальну продукцію УССР 1913-1940 рр. взято з матеріалів "Нариси..." ^{25/}; для 1950 р. вираховано нами; загальна продукція СССР подана згідно з офіційними даними, крім 1950 р., де дані взяті у Е.Штайнгавза ^{26/}. Відсоткові відношення вираховано нами.

В теперішній п'ятирічці українська промисловість розвивалась в темпах, середніх для Советського Союзу, а тому питома вага української промисловости майже не змінилася, як це впливає з таблиці 3, в якій також подані абсолютні розміри загальної продукції СССР і УССР.

Про порівнюючи високий рівень індустріального розвитку передреволюційної України, що була одночасово й житницею Росії, свідчить більш значна питома вага промисловости в загальній продукції народного господарства, ніж в Росії в цілому. Так, на уділ промисловости України припадало 48,2% загальної продукції її народного господарства ^{33/}, тоді як для Росії в цілому - 42,1% ^{34/}. І в 1929 р. питома вага промисловости категорії А /виробництво засобів виробництва/ в загальній промисловості України була на 11% вищою, ніж в цілій союзній промисловості ^{35/}. Це виразно свідчить про ту роль, яку відігрівала українська промисловість в індустріалізації СССР. Слід ще відзначити, що виробництво засобів виробництва творило вже до революції понад половину всієї продукції української промисловости - 53,5% ^{36/}.

Таблиця 3.

Загальна продукція УССР і ССР в 1951-1954 рр.

/ в млрд. карб. /

	1951	1952	1953	1954
СССР	278,0	310,0	348,0	395,0
УССР	30,2	36,6	40,5	47,2
УССР в % до СССР	10,8	11,8	11,6	12,0

Примітка: Дані для ССР вираховано з відсоткових даних зросту в щорічних підсумках ЦСУ; орієнтовні дані для 1953 р. наводить Штайнгауз - 350 млрд. карб.^{27/}; загальна продукція УССР вирахована за даними "Нарисів ..." ^{28/} і на підставі повідомлення, що в 1951 р. промисловість України дала на 35,2% більше продукції, ніж в 1940 р.^{29/}; в 1952 р. загальна продукція УССР була в 17 разів більша, ніж дореволюційна ^{30/}; в 1953 р. промисловість України творила 145% щодо промисловости з 1950 р.^{31/}; в 1954 р. - 170% щодо 1950 р.^{32/}.

Роки большевицької революції і громадянської війни надовго паралізували зростальний розвиток економіки України. За офіційними даними в 1926 р. був перевищений передреволюційний рівень ^{37/}. До цих даних треба поставитись критично. В 1925/26 господарському році продукція важкої промисловости не досягла була ще рівня 1913 р.^{38/}. Тільки завдяки підвищеній оцінці продукції легкої промисловости в незмінних цінах, советські статистики могли оцінити загальну продукцію промисловости України в 1926 р. вище, ніж продукцію 1913 року.

Питома вага промислової продукції в народнім господарстві УССР була достатньо висока і в передреволюційний час, коли вона була вища середньої по цілій Росії. А саме, в 1913 р. питома вага промислової продукції в народнім господарстві УССР творила 48,2%, тоді як в цілій Росії цей відсоток дорівнював 42,1.

У пореволюційному часі дані для Української республіки є тільки для кінця другої п'ятирічки, коли питома вага промислової продукції України складала 72,4% всієї продукції народного господарства ^{39/}, в той час, як для Советського Союзу вона була вже вищою - 76,8%. Пізніше, у зв'язку з тим, що в СРСР у цілому спостерігався більший підупад сільського господарства, ніж в Україні, питома вага промисловості для цілого СРСР зростала значно скорше, ніж для Української республіки. Для України ми не маємо можливості визначити зміни питомої ваги, а тому ми не можемо перевести й порівняння відсоткових відношень. За нашими припущеннями, в 1952 р. вся продукція промисловості СРСР творила 91,9% всієї загальної продукції народного господарства Советського Союзу ^{40/}. Загальна продукція промисловості УРСР, либонь, складає 4/5 всієї продукції народного господарства.

Не дозволяє нам стан советської статистики, вірніше опубліковані до сього часу дані, порівняти з достатньою точністю питому вагу виробництва засобів виробництва української і загальносоюзної промисловості. До 1940 року питома вага виробництва засобів виробництва в Україні була вищою, ніж у середньому в СРСР, як це показує таблиця 4.

Не дивлячись на те, що й в Україні виробництво в групі А випереджує зріст промисловості в цілому, є спірним, щоб Україна до сьогодні зберегла провідне становище в цьому секторі виробництва. Правда, уділ машинобудівництва в загальній продукції української промисловості після 1950 року знову став вищим, ніж у СРСР в цілому, як це показує таблиця 4.

Структура народного господарства України свідчить, що вона є країною високорозвиненої промисловості, в якій важливішу роль відіграє важка промисловість, а в останній - її енергетично-металургійна база. Разом з тим УРСР і до сього часу є передовою аграрною республікою Советського Союзу, що постачає значну кількість товарового хліба для СРСР, часто на шкоду власному народньому господарству, що доводить до хронічної кризи сільського господарства республіки.

З причин низької оцінки вартості сільськогосподарської сировини та продукції гірничо-металургійної промисловості, за-

гальна продукція народного господарства України творить менше 20% загальносоюзної продукції. Тому загальна продукція УССР дає на душу населення менше, ніж РСФСР і є нижче середньої для ССРСР, хоч і є другою щодо розміру, поступаючись тільки РСФСР. Це викликано тим, що важливіші галузі продукції, найскладніше машинобудівництво, сконцентровані в РСФСР.

Ми припускаємо, що вирахування загальної продукції в фізичному об'ємі і в цінах світового ринку показало б, що народне господарство УССР не поступається щодо кількості продукції на душу населення РСФСР і є на дещо вищій рівні, ніж це показують середні цифри для Советського Союзу в цілому.

Таблиця 4.

Машинобудівництво в промисловій продукції ССРСР і УССР
/ 1913 - 1955 рр./

Роки	УССР в млрд.карб.	у % до заг. продукції	ССРСР у % до заг. продукції
1913	0,128	-	8,9
1932	1,533	23	21,7
1937	3,869	30,3 х/	-
1940	8,110	/36,4/	35,5
1950	/12,2/	/22,7/	48,0
1955	/37,5/	/56,0/	50,0
/плян/			

Примітка: х/ 1938 р., в дужках дані за нашими підрахунками.

Паливно-енергетична промисловість

У ресурсах мінерального палива Донбас займає в Україні виняткове становище і здобування вугілля в ньому є переважаючою продукцією копальняного вугілля в республіці. Донецький басейн, головніша частина якого знаходиться в Сталінській і Ворошилівградській областях, не зважаючи на втрати воєнних років, знову став важливішою вугільною базою ССРСР. Значення Донбасу в народньому господарстві України визначається не тільки загальними розмірами здобування вугілля в ньому, але й кількістю металургійного вугілля, що надається до коксування.

У цілому ССРСР із здобутого вугілля в 1952 р. тільки 17% надавалось до коксування, і лише в Донбасі - 28,3% ^{41/}. Тому, що на донецькому коксі виплавляється, приблизно, половина чавуну, то й уділ Донбасу в постачанні вугілля для металургійних цілей перебуває на тій же височині - половині постачання вугілля для коксо-хімічної промисловости ССРСР.

Поруч з розвитком добування вугілля в Донбасі, приділялась певна увага також добуванню місцевих ґатунків палива - бурого вугілля, торфу і лупця. Але до війни місцева паливна промисловість значнішого розвитку не зазнала. Так, в 1932 р. бурого вугілля в Україні здобули 80,6 тис. тонн, а в 1937 р. - 283 тис. тонн, головним чином в Олександрійському районі Кіровоградської області. Здобування торфу в районах українського Полісся дорівнювалось 3 097 000 тонн ^{42/}. У загальному, місцеве паливо творило не більше 4% ресурсів копального палива в республіці. В повоєнний часі був урахований досвід війни та повоєнних труднощів у постачанні паливом місцевої промисловости України, особливо Правобережжя. Почали приділяти більше уваги розвитку паливної промисловости західних районів України. Поширили здобування вугілля в Дніпровському буровугільному районі, Олександрійського, Коростишевського і Золочівського родовищ. Перевели досвіди спалювання його в енергетичних підприємствах ^{43/}, а також брикетування та різних методів термічної переробки ^{44/}.

Багато приділяється уваги розробці західньо-українських родовищ кам'яного і бурого вугілля. В районі Західного Бугу

йде прискорене будівництво нових кам"яновугільних шахт / в Великомоствовському, Сокальському та інших районах Львівщини/. На території Волинської і Львівської областей виявлені порівнюючи великі запаси кам"яного вугілля. В серпні 1955 р. вже почали експлуатувати перші шахти ^{45/}. В 1950 р. було закладено 4 шахти, а в 1952 - ще 6. В 1960 році припускається, що Львівсько-Волинський басейн дасть половину добутку передреволюційної Росії ^{46/}, тобто понад 14,5 міль. тонн вугілля.

В минулому році на передмісті Ужгороду розпочато експлуатацію шахти для добування бурого вугілля ^{47/}. В Закарпатті наладнано здобування горючих лупців ^{48/}, але ніяких даних про розміри здобування не опубліковано.

В теперішній час нема можливості встановити питому вагу місцевого палива в здобуванні всього палива в республіці. Дуже можливо, що при значнім зрості абсолютних розмірів добування місцевого палива, його питома вага в загальному добуванні мало змінилася супроти довоєнного часу. Здається, питома вага місцевого палива не піднеслась понад 5 - 6% у відношенні до всього здобування мінерального палива в республіці.

Загальний розмір здобування вугілля щойно в 1951 р., а не в 1950, як пишуть автори "Нарисів ...", перевищив передвоєнні межі; за цей час українська кам"яновугільна промисловість значно знизилася свою питому вагу в загальносоюзнім добуванні вугілля. До революції Донбас давав 78% всього добування вугілля в кол. Росії, в 1940 р., трохи більше половини, а тепер дещо менше однієї третини, як це показує таблиця 5.

Дані, що ми їх наводимо в таблиці 5, не можуть претендувати на особливу точність, тому, що в основнім джерелі, що ми ним користувались, - "Очерки ..." ^{3/} є великі недоліки. Так, в таблиці 50 подається до відома, що в 1950 р. українська вугільна промисловість здобула 83,3 міль. тонн вугілля ^{49/}. В таблиці 79 наведено зріст добування вугілля за 1948-53 рр. в % до 1940 року ^{50/}. Самі автори вказують, що в 1948 р. було здобуто 69% довоєнної кількості вугілля, тобто 57,8 міль. тонн. Щойно в 1951 р., було перевищено рівень довоєнного здобутку на 2%. Це значить, що в цьому році було здобуто 85,5 міль. тонн вугілля. Але автори "Очерків..." запевняють, що запланований по республіці в цілому

для 1950 р. розмір здобутку вугілля в 86,1 міль.тонн був перевиконаний ^{51/}. При чім вони самі пишуть, що в 1951 р. приріст здобутку вугілля творив 10% ^{52/}, отже ніяк не міг бути перевищеним у 1950 р. рівень довоєнного здобутку. Тут або велика помилка в рахунках, або фальсифікація вислідів. Наші розрахунки цілком згідні з відсотковим зростом продукції, наведеним у советській літературі, в порівнянні до 1940 року, або в порівнянні з роком попереднім. У таблиці 6 ми порівнюємо дані про зріст здобутку вугілля згідно з різними матеріялами та доповнюємо дані за окремі роки, якщо їх нема, на підставі наших розрахунків.

Таблиця 5.

Здобування вугілля в УССР і його питома вага щодо здобування вугілля в СССР

Роки	міль. тонн	%	Роки	міль. тонн	%
1913	22,76	78,0	1948	57,8	-
1927/28	24,8	-	1949	68,8	-
1932	39,2	61,0	1950	78,5	30,0
1937	69,1	54,0	1951	86,4	30,6
1940	83,8	50,5	1952	94,2	30,4
1945	30,5	-	1953	101,0	31,4
1946	39,5	-	1954	110,0	31,8
1947	47,2	-			

1955 р. /орієнтовно/ - 123,0 міль.тонн, або 31,6% /СССР/

Примітка: дані для 1945-1955 рр. вираховані нами.

Таблиця 6.

Дані про зріст добування вугілля в УССР

Роки	% до 1940	% до попереднього року	Роки	% до 1940	% до попереднього року
1940	100	-	1950	/93/	114
1945	/37/	-	1951	102	110
1946	/47/	129	1952	111,2	109
1947	/56,5/	120	1953	120	/108/
1948	69	122	1954	/132/	/109/
1949	/82/	119	1955	/ор./147/	/112/

Примітка: в дужках подаються співвідношення, вираховані нами; решта даних наводяться за офіційними джерелами /53/,/54/.

З нашими даними про розміри добування вугілля в Україні згоджуються повідомлення, що в Донбасі за 1951-53 зріст добутку складав біля 7 міль. тонн вугілля в рік ^{55/}. Цілком абсурдне запевнення Вірника, що "щорічний приріст добутку вугілля в Донбасі за останні роки четвертої п'ятирічки творив у середньому 24 міль. тонн" ^{56/}. Побічним підтвердженням наших розрахунків є повідомлення, що після війни уділ Донбасу у всесоюзному добуткові вугілля знизився на 20% ^{57/}.

Не дивлячись на зниження питомої ваги української вугільної промисловости, вона все ж таки зберегла провідне становище. Так, на душу населення в 1955 р. буде в Україні здобуто в півтора раза більше вугілля, ніж в середньому в ССРСР; в Україні - 2930 кг в рік, а в ССРСР - 1830 кг.

На донецькому вугіллі тепер працює не тільки українська промисловість і транспорт, але й коксохімічна промисловість, що постачає кокс металургійній і ливарній індустрії півдня й центру Советського Союзу. До сього часу значна частина вугілля вивозиться поза межі республіки. Дві третини промисловости Північ-

ного Заходу і Ленінградської області працюють на донецькому вугіллі. Дещо скоротився вивіз його в східні райони СРСР, але і релятивно і абсолютно збільшився вивіз донецького вугілля до Північного Кавказу і, особливо, на Поволжжя, де воно становить 15,5% балансу споживання кам'яного вугілля ^{58/}. Дещо піднеслось споживання донецького вугілля в Середній Азії і в закавказьких республіках ^{59/}.

Можна припускати, що в найближчу п'ятирічку абсолютні розміри вивозу українського вугілля не скоротяться, хоч питома вага вивозу в загальному балансі споживання далі знизиться за рахунок внутрішньореспубліканського споживання й зросту добування місцевого палива в районах сьогоднішнього споживання українського палива.

Газова промисловість виникла в Україні недовго перед війною, коли почалась експлуатація прикарпатських родовищ природного газу. Мелітопільське родовище до цього часу не набуло промислового значення. Очевидно, не пощастило дістати постійного дебету газу.

Перший газопровід для доставки природного газу з'єднував Дашаву зі Львовом у 1940-41 рр. Його довжина була 69 км при діаметрі рур 300 мм ^{60/}. У 1947 р. був збудований перший магістральний газопровід Саратов-Москва, а через рік, що будувався на протязі двох літ, газопровід Дашава-Київ, довжиною 513 км, який до останнього часу є найбільшим щодо дебету газу ^{61/}. В Києві газифіковано понад 75 000 квартир. Газ дістають біля 800 комунально-побутових підприємств міста ^{62/}. Природний газ дістають також інші населені місцевості, що знаходяться на лінії магістралі. Передбачається газифікувати Житомир і Хмельницький ^{63/}. У 1953 р. на території республіки було газифіковано 29 міст і районних центрів ^{64/}. А в 1954 році, з містами республіки, де постачання газу населенню провадиться за рахунок промислового коксового газу, вже було 54 газифікованих населених місць. За один рік було газифіковано 8 тисяч квартир ^{65/}. Розміри ці, звичайно, дуже скромні, якщо урахувати, скільки ще лишається негазифікованих міст, а в містах з газом - квартир, ще не включених у газову мережу.

У 1955 р. магістраля Дашава-Київ була продовжена від столиці України до Москви ^{66,67/}. Діаметр нового газоводу 500 мм. Загальна довжина всієї магістралі до Москви 1300 км. Ця магістраля повинна постачати газом крім Москви й інші міста РСФСР, як Брянськ, Бежіца, Калуга і т.д.

Особливо перспективним, здається, є недавно відкрите родовище газу в 60 км на південь від Харкова, в районі села Шебенки. Припускається, що це родовище - найбільше в ССРСР ^{68/}. В 1956 р. газ буде поданий до Харкова. В дальшому передбачається продовжити газовод від Харкова на північ до Москви, через Курськ, Орел, Брянськ, що будуть газифіковані за рахунок шебенського родовища.

Даних про кількість природнього газу, що добувається в Україні, у відомих нам матеріалах нема. На підставі повідомлень, що в республіці природнім газом користаються сотні тисяч квартир, тисячі комунальних і промислових підприємств, лікарні і т.д., можна припускати, враховуючи, що дашавське родовище має більший дебет газу ніж саратівське, що з 10 млрд.куб.метрів природнього газу, здобутого в 1954 р. в ССРСР ^{69/}, на долю України припадає не менше 40-45% всієї кількості, або 4,0 - 4,5 млрд.куб. метрів. Розуміється, ця цифра не зовсім близька до справжніх даних, але, у всякому разі, показує порядок цифр.

Крім природнього газу, для газифікації українських міст використовується коксовий газ. Хоч на долю позапромислового використання припадає незначна частина газу, що виробляється коксо-хімічними заводами, не більше 5 - 10%, все ж таки в балянсі газу побутового споживання він відіграє вже значну роль. В Україні газом /природнім і коксовим/ користуються 54 міста. Коксовий газ подається в міську мережу в таких містах: Сталіно, Дніпропетровськ, Єнакієво, Макіївка ^{70/}. Розпочалась газифікація квартир у Дніпродзержинську, Горлівці, Кривому Розі інших містах УССР ^{71/}.

Нафта

Перед приєднанням Західної України до республіки добування нафти скорше відігравало символічну роль, ніж практичне значення. Після приєднання західно-українських земель Бориславська нафтопромисловість стала базою української індустрії. Але щодо розмірів нафтодобування, вона була явно недостатньою для покриття потреб республіки в рідинному паливі. В збірнику "Очерки..." питанню української нафти присвячено рівно один рядок: "в Прикарпаттю успішно розвивалась нафтова промисловість" ^{72/}. Дуже мало даних і в інших джерелах. Згідно з планом на 1941 р., Українська ССР повинна була добути 353,0 тис. тонн нафти і тодішня Кримська АССР - 2 тис. тонн, разом 355 тисяч тонн ^{73/}. Закон про п'ятирічний план відновлення розвитку народного господарства СРСР на 1946-50 рр. передбачав добування нафти в Україні в розмірі 325 тис. тонн у 1950 р. ^{74/}. Бориславське родовище либонь вичерпується і нових родовищ у цьому районі не знайдено. Під час Польської держави добування нафти тут систематично меншало після рекордного 1909-го року, коли було добуто /тоді - в Австро-Угорській імперії/ 2 міль. тонн нафти. В 1938 р., напередодні війни, в Бориславі здобувалось 370 тис. тонн ^{75/}.

Українська нафтопромисловість займає в союзній продукції дуже скромне місце. За планом у 1950 р. передбачалось питому вагу української нафти довести до 1% загальносоюзної продукції. Либонь і тепер питома вага не підноситься понад цей 1%. Якщо припустити, що план першої п'ятирічної повозінної п'ятирічки був виконаний і на протязі нинішньої п'ятирічки щорічний приріст становить не менше 20% /фактично - в 1953 р. - 18%, в 1954 - 24%/ , то можна сподіватися, що тепер здобування української нафти дорівнює 700-800 тис. тонн в рік. Це припущення знаходить підтвердження в повідомленні ЦСУ, в якому говориться, що за довоєнні роки добування нафти в Україні збільшилось в два, два з половиною рази ^{76/}.

Торф'яна промисловість

В нашому посіданні нема вичерпних даних про розвиток української торф'яної промисловости в повоєнні роки. У довоєнному 1940-му році в районах Полісся та інших територіях республіки було здобуто 3 097 тис. тонн торф'ю ^{77/}. В даних статистичного управління УССР зріст добування торф'ю поданий у відсотковому відношенні. Користуючись тією ж методою, як це було й щодо добування нафти, та опираючись на приріст добування торф'ю в 9% у 1953 р. і 11% у 1954 р., можемо орієнтовно встановити, що добування торф'ю піднеслось у 1,5 рази в порівнянні з довоєнним часом. Тепер, отже, добування торф'ю є десь на рівні 4,5 - 5,0 міль.тонн річно.

У Закарпатті добувається горючий лупець, але про розміри цього добування ми не маємо ніяких даних.

Електроенергія

Україна - країна порівнюючи могутніх теплових і гидросилових установок. Під кінець 1934 р. потужність Дніпрельстану, Штерівської і Зуєвської електростанцій творила 44,6% загальної потужности всіх електростанцій УССР. Десять інших станцій з силою 25 - 100 тис.кв творили ще 24,1% загальної потужности ^{78/}. Таким чином тринадцять великих станцій давали понад дві третини електроенергії в республіці.

Районові електростанції в тім самім 1934 р. мали потужність в 1 159 тис. кв або 70% загальної потужности електростанцій УССР - 1 656 тис. кв ^{79/}. Перед війною налічувалось всього лише 268 малих сільських станцій ^{80/}.

Зріст потужности українських електростанцій і продукція електроенергії перед війною показані в таблиці 7. Електростанції республіки виробляли майже четверту частину електроенергії СССР, або на 25% більше загальносоюзної продукції струї на душу населення.

Таблиця 7.

Міцність електростанцій й продукція енергії в 1913-40 рр.
в СРСР і УРСР

	1913	1927/28	1932	1937	1940
Міцність е/станцій СРСР в тис. кв.	1100	-	4700	8200	-
Теж в УРСР	200	464	1400	1980	2496
УРСР у % до СРСР	18,3	-	29,8	24,2	-
Продукція е/енергії СРСР в міль. кв/г	1900	-	13500	36400	-
Теж в УРСР	500	1244	3158	9343	11938
УРСР у % до СРСР	26,3	-	23,4	25,6	-

В рік закінчення війни /1945/ українські електростанції продукували 1/5 частину передвоєнної продукції електроструму. Щойно в 1950 р. продукція перевищила передвоєнну на 19%. За роки нинішньої п'ятирічки продукція електроенергії в Україні подвоїлась /таблиця 8 /. В повоєнні роки уряд СРСР приділяв більше уваги розвитку енергетики в своїх східних областях і в Україні створилась диспропорція в потребі струї і її продукції. Питома вага електроенергії на душу населення тепер вже в Україні нижча за середню по Советському Союзу, хоч продукція електроструї на душу населення в абсолютних розмірах піднеслась до 619 кв/г у рік.

Тепер релятивно більше будують сільських - колгоспних і між-колгоспних станцій на річках місцевого значення. Під кінець 1950 р. таких станцій було в чотири рази більше, ніж перед війною, а саме - 1165 ^{81/}.

Таблиця 8.

Продукція електроенергії в ССРСР і УССР в 1945-55 рр.

Роки	продукція в міль.кв/г		у %
	ССРСР	УССР	
1945	-	2460	-
1948	-	8850	-
1950	90300	14200	15,7
1951	-	16700	-
1952	-	18700	-
1953	133000	20800	15,6
1954	-	23100	-
1955	166000	26000	15,7

Примітка: дані для ССРСР - офіційні, для УССР вираховані автором згідно з відсотковим співвідношенням.

Потужність районних електростанцій УССР за п'ятиріччя /1946-1950/ піднеслась в 1,5 рази, а продукція електроенергії - на 89%. Потужність двох українських енергосистем - Донбас-енерго і Дніпрельстан - більше ніж вдвічі перевищують потужність електростанцій передреволюційної Росії ^{82/}. Можна припустити, що вона досягла майже 2,5 міль.кв.

Велика гідроелектростанція України, із збудованих в повоєнні роки, Кахівська ГЕС - є однією з "великих побудов комунізму". Станція дасть промислову струму в кінці 1955 року. Установча потужність її 250 тис. кв ^{83/}. За іншими даними потужність Кахівської ГЕС буде дорівнюватись 336 тис.кв ^{84/}.

Як відомо, Кахівська гідроелектростанція збудована головним чином з метою створення великого водозбору та іригаційної мережі, що повинні забезпечити підвищення врожаю в посушливих південних областях України і північних районах Криму.

Металургійна промисловість

Металургійні заводи України давали до революції більшу частину металу, що був продукований в кол. Росії. Українські заводи були потужніші ніж уральські та мали досконалішу техніку. В 1929/30 рр., коли виробництво металу в Советському Союзі перевищило передреволюційний стан, Україна давала 69% загальносоюзної продукції чавуну, або в абсолютних цифрах - 3,4 міль. тонн; 3,2 міль. тонн сталі - 55% і 2,6 міль. тонн готового прокату - 63% всесоюзної продукції ^{85/}.

В кінці двадцятих років вітчизняні фахівці, за участю американських і німецьких дорадників, випрацювали план поширеної реконструкції заводів "Югосталі", розташованих в Придніпровщині й Донбасі. Найбільшої розбудови зазнали тоді Макіївський і Дніпродзержинський /Дніпровський/ заводи. У тридцятих роках розпочалось будівництво нових металургійних підприємств в Україні, заводів повного металургійного циклу /чавун - сталь - прокат/ з власними коксохімічними заводами в Запоріжжю, в Маріуполі /"Озівсталь"/ і в Кривому Розі, з потужністю кожного понад 1 міль. тонн чавуну в рік. Крім цих заводів будувався новий рурупрокатний завод в Нікополі і нові рурупрокатні цехи в Маріуполі /завод ім. Куйбишова/, в Таганрозі /зав. ім. Андрєєва/ і в Дніпропетровську /зав. ім. Лібкнехта/. Поруч з поширенням виробництва бляхи /жерсті/ на заводі "Комінтерн" /Дніпропетровськ/ приступили до будівництва нового заводу для виробництва бляхи в Новомосковському. Під ту пору на Сході будувались тільки два підприємства - Магнітогорський і Кузнецький комбінати. До будівництва Ново-Тагільського і Челябінського заводів приступили пізніше. В центрі Росії будувався Ново-Тулський завод. Таким чином будівництво в українській чорній металургії переважало на протязі перших двох передвоєнних п'ятирічок над будівництвом нових об'єктів в інших частинах СРСР. Завдяки цьому Україна на протязі всіх довоєнних років зберегала своє провідне становище в загальносоюзній металургії, як це показано в таблиці 9.

В 1940 р. в УССР діяло 49 доменних печей з 96 в ССРСР, що творило трохи більше половини. Щодо корисного обсягу печей, різниця на користь української металургії була ще значнішою. Поважна частина збудованих в Україні доменних печей мала корисний обсяг 600 куб. м, в тім числі 16 з обсягом більше ніж 600 куб. м, а 4 з них понадпотужні, з корисним обсягом 1300 куб. м кожна ^{86/}. Годиться відмітити, що практика будування понадпотужних печей розпочата була власне в Україні /з 1938 р./. Тільки після вивчення досвіду їх праці розпочато було будівництво подібних печей на металургійних підприємствах Сходу.

Мартенівські печі на заводах з доменними печами розраховувались на працю з осадом плинного чавуну. Під час п'ятирічок для праці з плинним чавуном будувались стандартні стаціонарні мартенівські печі з осадом 110 - 125 тонн /площа поду 52 кв.м/. Такі печі були побудовані на Дніпродзержинським, Макіївським заводах, на Запоріжсталі. Для заводів, що працюють на твердій завальці, будувались також стаціонарні печі, але з меншим осадом - 70 тонн /Заводи ім. Лібкнехта та ім. Андрєєва/. На заводах Озівсталі для праці з фосфористими чавунами були побудовані не стаціонарні, але лябільні/такі, що качаються/, 250-тонні печі Крупа. Всього на заводах України за другу п'ятирічку було встановлено 23 великих мартенівських печей ^{87/}.

За даними на 1.1.1953 р. в ССРСР було 337 мартенівських печей з загальною площею поду у 8 613 кв.метрів; з них в РСФСР 214 з площею поду 5 098, або 59,2% площі всіх печей, і в Україні 117 печей з площею 3 444 кв.м, або 40,0% площі мартенів ССРСР ^{88/}.

Після війни українська металургія була не тільки відновлена, але й поширена. Продовжувалась розбудова Запоріжсталі, Озівсталі, Криворізького і Нікопільського заводів. Але втрачене за роки воєнної руїни панівне становище не відновлює. Хоч УССР в системі советських республік продовжує бути важливою металургійною базою, але в майбутньому відбуватиметься неухильне зниження питомої ваги української металургії в металургії ССРСР. Либонь нових металургійних заводів в республіці будувати не передбачається. Не дивлячись на це, щодо виробництва чорних металів на душу населення, Україна найближчими десятиліттями збереже па-

нівне становище. Крім того чорна металургія республіки ще довго лишатиметься додавцем чорної металургії для інших областей і республік ССРСР.

Виливання чавуну в повоєнні роки трималось на рівні приблизно половини всієї союзної продукції. У порівнянні з передвоєнним становищем помічається зниження питомої ваги виробництва чавуну в Україні в загальносоюзній продукції на 10-12% /таблиця 9/.

Таблиця 9.

Виливання чавуну в ССРСР і УССР в міль.тонн /1913-1955 рр./

Роки	ССРСР	УССР	%	Роки	ССРСР	УССР	%
1913	4,63	2,88	62,0	1945	8,95	1,7	19,0
1929/30	4,9	3,4	69,0	1946	10,0	2,9	29,0
1932	6,2	3,9	63,0	1947	11,4	3,8	33,3
1933	7,1	4,3	60,5	1948	13,9	5,3	38,0
1934	10,5	6,3	60,0	1949	16,5	7,1	43,0
1935	12,5	-	-	1950	19,3	9,2	47,5
1936	14,4	-	-	1951	22,1	10,8	48,7
1937	14,5	8,8	60,5	1952	25,2	12,9	51,5
1938	14,6	-	-	1953	27,7	13,7	49,5
1939	-	-	-	1954	30,2	14,8	49,0
1940	15,0	9,2	61,2	1955	33,0	16,3	49,5

Примітка: виливання чавуну в ССРСР і УССР у повоєнні роки вираховано нами за відсотковими даними і за окремими абсолютними даними, наведеними в советській літературі. Виробництво для 1955 року - орієнтовно.

Той самий розмір зниження питомої ваги української металургії в загальносоюзнім виробництві помічається і у виливанні сталі та продукції прокату /таблиця 10 і 11/. Сьогодні Україна

виробляє 35 - 37% загальносоюзної продукції сталі й прокату, тобто на 10% менше, ніж в передвоєнні роки.

Виробництво сталі на душу населення в ССРСР в цілому і окремо в УССР показує, що Українська республіка на душу населення виробляє сьогодні в 1,9 раз більше сталі, ніж ССРСР /таблиця 12/.

В офіційній советській пресі не подається абсолютних розмірів виробництва сталі-прокату в післявоєнні роки. Але відсоток зросту продукції заводів чорної металургії, що його подано в "Очерках..."^{89/} і згідно з яким в 1953 році на українських заводах було вироблено чавуну на 49% більше ніж в 1940 р., сталі на 59% і прокату на 64% більше, - дозволяють встановити з достатньою точністю для нашої мети абсолютні розміри виплавки металу в республіці.

Таблиця 10.

Витоплювання сталі в ССРСР і УССР в міль.тонн /1913-1955/

Роки	ССРСР	УССР	%	Роки	ССРСР	УССР	%
1913	4,9	2,44	49,8	1945	12,4	1,4	11,3
1929/30	5,8	3,2	55,0	1946	13,5	2,4	17,8
1932	5,9	3,1	52,5	1947	14,7	2,6	17,7
1933	6,8	3,4	50,0	1948	18,7	4,5	24,0
1934	9,6	4,6	48,0	1949	23,4	6,5	27,8
1935	12,4	-	-	1950	27,3	8,4	30,8
1936	16,2	-	-	1951	29,2	10,2	35,0
1937	17,5	8,5	48,5	1952	35,0	11,8	33,7
1938	18,0	-	-	1953	38,0	13,7	35,8
1939	-	-	-	1954	41,4	15,2	36,7
1940	18,3	8,6	47,1	1955	45,0	16,7	37,0

Примітка: див. примітку до таблиці 9.

Таблиця 11.

Виробництво прокату в ССРСР і УССР в міль.тонн /1913-1955/

Роки	СССР	УССР	%	Роки	СССР	УССР	%
1913	4,04	2,06	51,0	1945	7,5	1,1	14,7
1929/30	4,1	2,6	63,0	1946	9,6	1,7	17,7
1932	4,3	2,4	56,8	1947	11,1	2,2	19,8
1933	4,9	2,6	53,0	1948	14,2	3,7	26,0
1934	6,7	3,6	53,7	1949	18,0	5,6	31,1
1935	9,4	-	-	1950	20,8	6,8	32,7
1936	12,4	-	-	1951	23,9	8,2	33,3
1937	13,0	6,2	47,7	1952	26,8	9,5	34,8
1938	13,2	-	-	1953	29,7	10,3	35,6
1939	-	-	-	1954	31,5	11,7	37,1
1940	13,1	6,25	48,0	1955	34,1	12,6	37,0

Примітка: див.примітку до таблиці 9.

За п'ятирічним пляном 1946-1950 передбачалось, що під кінець п'ятирічки українська металургія витоплюватиме в рік 9,7 міль.тонн чавуну і 8,8 міль. тонн сталі. Розмір виробництва сталі й чавуну, визначений на підставі наших підрахунків, показує, що це завдання не було виконане українською металургією щодо чавуну на 5% і щодо сталі на 2,5%. Автори "Очерків ..." все ж таки пишуть, що "металургія України, швидко піднесена з руїн і попелу, вже в 1949 р. давала більше металів, ніж в передвоєнній 1940 році....." ^{90/}. Якби це твердження відповідало дійсності, то це значило б, що українська металургія значно перевионала пляни четвертої п'ятирічки. На справді ж, як відомо, УССР в галузі чорної металургії плянових передбачень не виконала. До того ж дані про зріст продукції чорних металів, що їх подають автори у відсотковій відношенні, показують, що наші під-

рахунки вірніші ^{91/}. Далі в тім самім джерелі повідомляється, що в 1954 р. українська металургія повинна б витопити стільки чавуну, скільки його давала вся металургія ССРСР в 1940 році ^{92/}. Тому, що в "Очерках ..." говоритьсья про пляновий /що його ще очікується/ виплав чавуну, який впливає з завдання збільшити продукцію на 10%, а насправді витоплювання чавуну піднеслось за рік тільки на 8%, виходить, що замість продукції в 15,0 міль. тонн, яка очікувалась, українська металургія дала біля 14,8 міль. тонн, як це й виходить за нашими підрахунками. До речі, Вірник пише щойно про 1950 рік, як про рік, в кінці котрого Україна випродукувала більше металу, ніж до війни ^{93/}.

Таблиця 12.

Виробництво сталі на душу населення в ССРСР і УССР в кг

Роки	ССРСР	УССР	%
1940	96	278	290
1950	136	207	152
1955	208	398	192

Примітка: населення в ССРСР в 1940 р. - 193 міль.чол., в УССР - 31 міль.чол., в 1950 в ССРСР - 200 міль.чол., в Україні - 40,5 міль.чол., в 1955 р. в ССРСР - 216 міль.чол., в УССР - 42 міль.чол.

Металургійна промисловість України до революції і до другої світової війни забезпечувала Україну всім необхідним асортиментом прокату й сталі, за окремими дрібними винятками. Розпочата в середині тридцятих років спеціалізація прокатних варстатів викликала необхідність далеких зустрічних перевозів і транспорту чорного металу в Україну з Уралу і навпаки. В повоєнний часі збільшилось використання сталі і прокату українською

машинобудівельною промисловістю та іншими галузями народного господарства УССР, тільки чавун в значних кількостях вивозиться за межі України, ба навіть за межі ССРСР.

Ми тут не можемо аналізувати причин, що потягли за собою необхідність практикувати в широких розмірах зустрічні перевозки. Не нашим завданням встановити також господарську нераціональність такого явища. На прикладі металургії ще важко робити висновок, що йдеться тут про наявність свідомого політичного прагнення советської держави і комуністичної партії переплести можливо тіснішими економічними путями окремі республіки в єдину народногосподарську систему. Але вже в машинобудівництві, про що буде мова далі, достатньо виявляються особливості економічної політики влади, що часто жертвувала принципом рентабельності і доцільності економічних зв'язків, щоб не допустити до самостійного, збалансованого економічного розвитку республік. Економічно-географічне районування советської імперії знаходиться в протиріччі з національно-адміністративним поділом Советського Союзу.

Українська металургія завдячує свій розвиток щасливій сполучі залізнорудних і мангановорудних родовищ з наявністю коксодібного вугілля та достатніх запасів флюсів та огнетривалої сировини. Криворізька залізна руда не тільки зуживається на місці, але й експортується на металургійні підприємства Росії та за кордони ССРСР. Перед війною головним консументом криворізької руди була Німеччина, тепер - країни східно-європейського блоку. Керчинська руда зуживається тільки Озівсталю, хоч продукція розрахована на постачання двох металургійних заводів. Головною перешкодою є обсяг у керчинських рудах аршиннику, якого дотепер не почастило ефективно усунути з агломерату. З цієї причини чавун, що витоплюється з керчинських руд, йде на виробництво обмеженої кількості гатунків сталі і звуженого асортименту прокатних виробів. Динаміка добування залізної руди показана в таблиці 13.

У сучасну пору здобувається майже в 5,5 разів більше залізної руди, ніж до революції, і на 85% більше, ніж до війни. Зі зростом добування залізної руди в Криворізькій басейні постало питання про використання кварцитів і залізних руд, що мають мен-

ше як 46% заліза. Тепер залишається в рудниках і губиться щорічно біля 3 міль. тонн подібної руди ^{94/}. Гірше було становище з кварцитами, що мають заліза менше, ніж 37%, наявність яких у басейні Кривого Рогу в десятки разів більша, ніж багатих на залізо руд. Евентуальна розробка кварцитів дозволить застосувати дешевий відкритий спосіб добування. Тепер став до ладу Криворізький гірничозбагачуючий комбінат, що збагачуватиме руди з обсягом заліза в 38% ^{95/}.

Таблиця 13.

Добування залізної руди в ССРСР і УССР в 1913-1955 рр.

/в міль.тонн /

Роки	СССР	УССР	%	Роки	СССР	УССР	%
1913	9,2	6,4	68,5	1945	-	3,5	-
1929/30	-	-	-	1946	18,3	5,8	31,8
1932	-	-	-	1947	-	8,7	-
1933	-	-	-	1948	-	11,6	-
1934	-	13,3	-	1949	-	14,8	-
1935	26,8	16,5	59,3	1950	/40,0/	20,0	50,0
1936	-	-	-	1951	-	23,8	-
1937	27,7	16,4	59,3	1952	-	27,8	-
1938	-	-	-	1953	-	30,6	-
1939	-	-	-	1954	-	32,1	-
1940	20,8	18,9	68,5	1955	-	35,0	-

Примітка: розмір добування руди для 1940 і 1946 рр. вирахований за даними А.Зворикіна ^{96/}; добування руди для УССР - довоєнні дані за "Очерками ...", повоенні - вираховані нами згідно з відсотками зростання за відповідні роки; дані для 1935 р. взяті з довідника "Труд в СССР" ^{97/}; добування залізної руди в СССР в 1955 р. подано за пляном п"ятирічки.

Никопільська манганова руда використовується на підприємствах України, Росії і, либонь, експортується, як це було в довоєнні роки. До війни манганова руда добувалась в Україні в таких розмірах: 1913 — 276 тисяч тонн, 1932 — 443 тис. тонн, 1935 — 1 037 тис. тонн, 1937 — 957 тис. тонн, 1940 — 893 тис. тонн. Питома вага української манганорудної промисловості складала: 1913 р. — 23,5%, 1937 — 34,8%, 1940 — 35% ^{97а/}.

Для повоєнного часу ми не посідаємо ніяких даних, що дозволили б нам бодай орієнтовно вирахувати розмір здобування манганової руди в Україні. В "Очерках..." наведено такі дані про зріст добування манганової руди у відсотках до попереднього року /на підставі повідомлень ЦСУ УССР/: 1947 — 124%, 1948 — 119%, 1949 — 152%, 1950 — 127%, 1951 — 129%, 1952 — 105% ; для наступних літ : 1953 — 111% , 1954 — 101%, 1955 — 117% ^{98/}. У порівнянні з 1946 р. добування манганової руди в 1950 р. зросло в 2,85 раз , а в 1955 становитиме біля п'яти з чвертю раз. Без сумніву довоєнний рівень манганової промисловості перевищено.

Дещо більше даних є щодо випалювання коксу в українських заводах, але й тут доводиться задовольнятися вирахованими даними, а не офіційними показниками. В таблиці 14 розмір випалювання коксу для повосенних років приводиться з припущень, що в 1950 р. плянове завдання українськими коксо-хімічними заводами було недовиконано на 0,3 міль. тонн.

Можна припускати, що в сучасну пору випалювання коксу в Україні творить понад половину виробництва коксу в ССРСР. Кокс використовується не лише українською промисловістю, але також експортується в центральні райони РСФРСР, головним чином до ливарень. Виробництво коксу на душу населення в Українській республіці перевищує середні для ССРСР приблизно в 2,7 раз і творить біля 570 кг коксу річно.

Машинобудування і металооброблення

На території України в передреволюційні часи використовувалась лише частина металу, що тут продукувався, для виробу ма-

Таблиця 14.

Випалювання коксу в ССРС і УССР в 1913-1955 рр.

/ в міль.тонн/

Роки	ССРС	УССР	%	Роки	ССРС	УССР	%
1913	4,5	4,44	98,5	1945	14,4	3,2	22,4
1929/30	-	-	-	1946	16,0	5,1	32,0
1932	8,4	6,87	81,8	1947	18,3	6,9	37,7
1933	10,2	-	-	1948	-	9,3	-
1934	14,2	10,5	74,0	1949	-	12,2	-
1935	16,7	-	-	1950	/28,5/	15,2	53,5
1936	-	-	-	1951	-	16,7	-
1937	19,8	-	-	1952	-	18,1	-
1938	19,9	-	-	1953	-	19,9	-
1939	-	-	-	1954	-	22,0	-
1940	20,0	15,1	75,5	1955	-	24,0	-

Примітка: виробництво коксу для передвоєнних літ в ССРС наведено з наших розрахунків у неопублікованій праці "Коксо-хемія УССР"; повоєнне виробництво коксу - вираховані припущення на підставі відсоткових відношень у зведеннях ЦСУ.

шин і механізмів. Машинобудівництво на початку двадцятого століття знаходилося у стані початків широкого розгортання і великі перспективи дальшого його зросту притягали в Україну значну кількість іноземних капіталів. Уже напередодні першої світової війни в Україні працювало 450 машинобудівельних і металооброблюючих підприємств, на яких zatrudнено було 57 тисяч робітників^{99/}. Загальна продукція цієї галузі промисловості творила в 1913 р. 239 міль.карб., або 20,2% загальної вартості продукції всеросійської металопромисловості^{100/}. Іншими словами, питома вага її відповідала питомій вазі населення України в тодішній Росії. Разом з тим, за деякими галузями продукції, Укр

їна займала панівне становище в загальноросійському машинобудівництві. Так, перед початком першої світової війни Україна виробляла 51,5% сільськогосподарських машин у кол. Росії. Українське паротягобудівництво давало 41,3% всіх льокомотив, що їх виробляла тодішня Росія ^{101/}. Помітне місце займало в загально-російській продукції українське вагонобудівництво, суднобудівництво та виріб устаткування і механізмів для окремих галузів промисловости, головним чином для гірничої і металургійної.

Після переходу советської влади на форсовану індустріалізацію почало сильніше розвиватися і українське машинобудівництво, що за темпами росту почало переганяти зріст металургійної та вугільної промисловости. В кінці першої п'ятирічки вартість загальної продукції машинобудівництва оцінювалась в 1 533 міль. карб., або в 5 раз вище, ніж в 1927/28 рр. і в 12 раз більше, ніж в 1913 р. ^{102/}. У кінці другої п'ятирічки Україна виробляла тракторів і комбайнів у кількості, що перевищувала питому вагу республіки щодо населення СРСР; тракторів вироблялось одну третину союзної продукції, а комбайнів майже 60% /див. таблицю 15/. Паровозобудівельні заводи України піднесли свою вагу в загальносоюзнім виробництві льокомотив до 52,1%.

Перед початком війни з Німеччиною між продукцією машинобудівельних підприємств України були такі її гатунки, які до революції зовсім не вироблялись, або вироблялись в незначній кількості, як варстати дорізання металів, турбіни, комбайни, шляхобудівельні механізми, окремі гатунки гірничодобувного і металургійного устаткування, механізми і апарати для хемічної промисловости, для харчової індустрії ^{103/}. В Україні вироблялись авіаційні мотори, мостові ферми, металеві щогли для високовольтних радіопересилань та інші конструкції, металеві та дрютяно-канатні вироби.

Українське сільськогосподарське машинобудівництво, у зв'язку з переходом на тракторні причіпні знаряддя і більші механізми для сільського господарства, значно підвищило щодо цін свою продукцію, а саме: проти дореволюційного періоду у 18,2 раз /приблизно до висоти понад 570 міль.карбованців/.

Таблиця 15.

Виробництво окремих гатунків машин в Україні

	1913	1927/28	1932	1937	1940	1950	1955
Дьокомотиви малістральні, штук	-	231	431	880	-	1253	-
трактори, штук	-	-	16333	-	-	-	-
зернові комбай- ни, штук	-	-	5953	-	-	-	-
с/г машин в міль.карб.	32	-	-	-	572	-	-
питома вага:							
в тракторах	-	-	32,2	-	-	-	-
в комбайнах	-	-	59,5	-	-	-	-
в дьокомотивах	41,3	48,3	52,1	-	-	-	-
в с/г машинах	51,5	-	-	-	-	-	-

Основні фонди машинобудівельної промисловості УРСР за десять років, до 1938 р., виросли в 10 раз ^{104/}. При всій умовності цієї цифри не можна не відзначити фактичного значного зросту цієї галузі народного господарства. Багато старих підприємств було реконструйовано, модернізовано й значно поширено. Були збудовані нові підприємства у всіх областях республіки, хоч в основному нові заводи будувалися у великих містах, що мали вже розвинену промисловість, як Київ, Харків, Одеса, та в старих індустріальних районах, як Придніпров'я й Донбас, що постали були ще в кінці минулого століття.

Машинобудівництво перед війною давало більше однієї третини всієї продукції важкої промисловості УРСР /таблиця 16/. З четвертого місця в передреволюційний період машинобудівництво до 1940 р. перейшло на перше місце, даючи більше продукції, ніж вся решта галузей промисловості /крім легкої, харчової та іншої/ разом - 36,4% до 25,0%, як це видно з таблиці 16.

Після відбудовного повоєнного періоду найбільші темпи розвитку мало машинобудівництво, на долю якого в 1950 р. припадало 44% всієї продукції важкої промисловості, а на 1955 рік /за планом/ - понад половину /56%/.

Через неможливість вирахувати абсолютні розміри продукції ми можемо подати лише загальні дані, що їх знаходимо в відповідній літературі. Так, на кінець четвертої п'ятирічки з України вироблялось в 2,7 раз більше металургійного устаткування, ніж у довоєнний період, удвічі більше тракторів, в 2,5 рази більше електромоторів, у 2,1 рази - товарних вагонів, у 9,3 раз більше екскаваторів ^{105/}. Щоб мати уяву про прикладний розмір виробництва в абсолютних даних, можна навести завдання, згідно з планом першої повоєнної п'ятирічки на 1950 р., коли припускали випустити продукції приблизно на трохи вищому рівні ніж в 1940 року, з деякими відхиленнями в обидва боки для окремих гатунків. В 1950 р. планувалось випродувати 5 950 металургійних варстатів, або 8% загальносоюзної продукції, 25 000 авт - 5%, тисячу локотивів - понад 45%, товарних вагонів 55 500 штук - 38%, тракторів 25 тис.штук /це нижче передвоєнного рівня, бо в 1934 р. було випущено 40,4 тис.штук/ - понад 22%, металургійного устаткування 35 тисяч тонн - 34%. За ви-

ключенням продукції авт і варстатів, в решті перерахованих галузів виробництва питома вага УССР в металургійній промисловості значно вища осередньої в ССРСР.

Відновлені заводи дістали нове устаткування і лише частину старого, що було вивезено перед відступом на схід, головним чином тому, що під час евакуації було втрачено багато частин. Через цю безкомплектність це устаткування в значній степені не було взагалі зібраним до кінця війни. Значну роль в нових фондах устаткування відіграли машини, що їх було вивезено з Заходу, як воєнні "трофеї", або одержано в репарації. Деякі заводи, вивезені із Західньої і Центральної Європи з цілим устаткуванням і частково навіть з кадрами, стали підставою будування нових заводів в УССР. Через відсутність будьяких конкретних даних можна лише догадуватись про роль цього устаткування в будові нової повоєнної промисловости республіки. Все ж таки слід припускати, що в творенні нових галузів машинобудівельної промисловости вони відіграли виключно високу роль. Зпосеред збудованих нових підприємств слід у першу чергу відмітити шарикопідшипний завод у Харкові, завод мотоциклів у Києві, завод автозвалів у Львові, автозбірний завод у Дніпропетровську.

Найбільшим машинобудівельним підприємством ССРСР в Європі є Ново-Краматорський завод важкого машинобудівництва на Донбасі. Він виготовляє міксери, шлаковози, прокатні варстати, ножиці для металорізання ^{106/}, електро-гусеничні екскаватори з обсягом кошу в 15 кубометрів, крокуючі екскаватори, ковальсько-вичавлююче устаткування, транспортно-під"ємні машини ^{107/}. За роки п"ятої п"ятирічки завод збільшив продукцію в 2,7 рази ^{108/}. Частина продукції йде в країни-сателіти і Китай.

Старий Краматорський завод випускає варстати для холодного нагнітання металів та різні ґатунки устаткування для важкої промисловости.

Харків є великим машинобудівельним центром не тільки України, але й Советського Союзу. Крім тракторного заводу є тут ще багато підприємств важкого і транспортного машинобудівництва та електротехнічних виробів. Варстатобудівельний завод ім. Молотова збирає тепер великі шлюфовальні варстати ^{109/}. Турбінозавод

виробляє турбіни для Кахівської гідроелектростанції, Іркутської та інших з міцністю турбін у 58 500 кіловат ^{110/}. Завод транспортного машинобудування випускає могутні тепловози в 4 000 КС ^{111/}. В Харкові виробляються ровери, поліграфічне устаткування, електротехнічні вироби і багато інших гатунків машин, механізмів та апаратів.

У Києві машинобудівельні і суднобудівельні підприємства виробляють травери, землекопні машини, устаткування для харчової та поліграфічної промисловості ^{112/}. В Києві є заводи, що виготовляють устаткування та апарати для хемічної промисловості /"Більшовик"/, прилади точної механіки. В Києві ж є завод варстатів-автоматів.

Одеса має суднобудівельні підприємства, завод радіальних варстатів, автозбірний завод, що випускає автосамозвали ^{113/}, завод холодильників, ваг і ряд інших підприємств, що продукують устаткування для різних галузів народного господарства, головним чином для харчової та легкої промисловості.

Варстатобудівельні заводи є ще в Краматорському, в Мелітополі ^{114,115/}. Недавно став до ладу варстатобудівельний завод у Дніпропетровську ^{116/}.

Вагонобудівництво в Україні було сконцентровано в двох підприємствах - на заводі ім. "Правди" /Дніпродзержинськ/ і на Крюківському заводі /біля Кременчука/.

Хемічне машинобудівництво репрезентоване багатьма підприємствами, з яких найбільше відомі - Київський завод "Більшовик", Дніпропетровський завод ім. Артема, Сумський завод ім. Фрунзе.

Суднобудівництво зосереджено в Херсоні, Миколаєві, Одесі та в Києві. Миколаївські верфи обслуговують головним чином воєнно-морську флоту /суднобудівельний завод ім. Марті/. В Миколаєві також знаходиться порівняючи велике підприємство, завод "Дормашина", що випускає землекопні машини ^{118/}, а в Херсоні - льоскомобільний завод, що виробляє паросилові установки ^{119/}.

У Дніпропетровську працює найбільше в СРСР спеціалізоване підприємство, мостобудівельний завод ім. Молотова, що виготовляє; як про це виразно говорить його назва, мости і мостові частини. Крім того він випускає залізні щогли, металургійне устаткування, крани, каркаси високих будівель і т.п. Завод ДЗМО /за-

Таблиця 16.

Промисловість України в рр.1913,1940,1950,1955

Галузі проми- словости	1913		1940		1950		1955	
	міль.карб.	%%	млрд.карб.	%%	млрд.карб.	%%	млрд. карб.	%%
кам'яновугільна	244,0	11,3	1,0	4,5	-	-	-	-
металургія	419,0	19,4	2,28	10,3	-	-	-	-
металообробна і машинобудівництво	239,0	11,3	8,13	36,4	12,2	22,7	37,5	56,0
хімічна	67,0	3,1	1,23	5,5	-	-	-	-
електро-енерге- тична	9,0	0,4	0,65	2,9	-	-	-	-
будівельна	35,0	1,6	0,40	1,8	-	-	-	-
легка	56,0	2,6	2,23	9,7	-	-	-	-
харчова /з цукро- варнями/	940,0	43,5	3,92	17,6	-	-	-	-
інші	150,0	6,8	2,52	11,3	-	-	-	-
разом:	2159,0	100,0	22,36	100,0	53,7	100,0	67,0	100,0

Примітка: дані у відсотковому відношенні для 1913 і 1940 рр. наводяться в "На-
рисах..."^{117/}; абсолютні дані щодо цін - вираховані нами.

вод металургійного устаткування/ в Дніпропетровську, крім металургійного устаткування, виготовляє тубінги для метро. Тепер цей завод працює для комуністичного Китаю ^{120/}.

У Львові, крім заводу автосамозвалів, є ще кілька машинобудівельних підприємств, у тім числі завод сільськогосподарського машинобудівництва. В Полтаві є завод устаткувань м'ясної промисловости ^{121/}. В Осипенко виробляють сільськогосподарські і будівельні машини /бульдозери/.

В Україні є значна кількість заводів гірничого устаткування, головним чином у Донбасі /Горлівка, Дружківка, Сталіно, Рутченкове, Ворошилівград та ін./ та ще більше підприємств, що виробляють сільськогосподарські машини. Заводи с/г машин є майже у всіх більших промислових центрах республіки /Одеса, Дніпропетровськ, Харків, Київ, Кіровоград, Запоріжжя, Первомайськ, Мелітопіль, Великий Токмак та інші/.

Значно менше уваги приділено організації виробів точної механіки, контрольно-вимірної та радіотехнічної апаратури. Підприємства такі є в Києві і Харкові. У Києві, наприклад, працює радіозавод та завод фотоапаратів.

Не дивлячись на порівнюючи широкий асортимент виробництва машинобудівельної індустрії, українське машинобудівництво не може задовольнити значну частину потреб народного господарства республіки в різних гатунках виробів, які доводиться привозити з інших країн ССРСР. Особливо помітна відсутність виробництва точного приладдя, контрольно-вимірної апаратури, автоматичних устаткувань. У той час як значна кількість вироблених в Україні машин і механізмів мусить вивозитись в інші країни ССРСР, поважна кількість потрібних виробів імпортується з-за меж республіки. Якщо частково таке становище пояснюється спеціалізацією українських підприємств на металомісткості, а також зваблністю советської влади великими і гігантськими підприємствами, на яких концентрується виробництво, що перевищує потреби того чи того району, то в деяких випадках ми можемо за цими причинами побачити й відоме, цілком свідоме прагнення комуністичної влади не допустити до самозбалансованого розвитку окремих національних організмів. Примусове зв'язування окремих економічних районів в області виміни фабрикатами та півфабри-

катами приводить до зросту нераціональних далеких перевозів, що часто є й зустрічними перевозами.

Багато українських машинобудівельних підприємств виготовляють частини й деталі для виробів, що монтуються в інших країнах СРСР, і навпаки - інші країни постачають півфабрикати Україні. Харківський завод тракторного машинобудівництва постачає Ярославський завод гальм стальними відлитками і штампами ^{123/}. Донбас в 1948 р. додавав заводам Горківської області сталіні відли ки ^{124/}. А Горківський завод додає Одеському автозбірному заводові шасі для самозвалів. З Челябінська в Оси-пенко додають трактори для збору бульдозерів ^{122/}. Електрокабель відправляється з Москви в Харків і навпаки - з Харкова в Москву на завод автотракторного устаткування ^{125/}. В "Очерках..." наводиться приклад "тісної кооперації" варстатобудівельних заводів Києва і Харкова з заводами Москви і Ленінграду щодо виробництва складних варстатів і автоматичних варстатних ліній ^{126/}. Ледви чи подібна кооперація підприємств, що віддалені від себе понад 800-1500 км, може вважатися "тісною" та економічно доцільною, та ще в умовах неритмичної праці заводів-"сусідів".

Хемічна промисловість

Відомости про повоєнний розвиток української хемічної промисловости дуже скупі. Досить згадати, що така капітальна праця, як "Нариси ..." і російське видання "Очерки..." ні словом не згадали про це. В них вміщено матеріяли, що стосуються лише передреволюційних і довоєнних часів. Автори кажуть, що "на протязі першої п'ятирічки особливо виросло хемічне виробництво, загальна продукція якого з 107,7 міль. карб. в 1927/28 р. збільшилась в 1932 р. до 456,6 міль. карб., тобто в 4,2 рази ^{127/}. Далі зазначається, що хемічна промисловість УССР розвивалась на базі використання побічних продуктів коксування і родовищ со-ли ^{128/}.

Важливішою галуззю хемічної промисловости України є коксо-хемічна промисловість /Донбас, Придніпров'я, в останньому вона

розташована біля металургійних заводів/; крім того порівнюючи поважну роль відіграє виробництво соди /каустичної і кальцинованої/, синтетичного аміаку і азотних добрив /Горлівка, станція Багній/, суперфосфату /Одеса, Вінниця/, анілінових фарб /Донбас/. Про зріст виробництва говорять такі дані довоєнного періоду: в 1940 р. продукція хемічної промисловости України у порівнянні з 1913 р. зросла в 6,2 раз, в тім числі сірчаних квасів - у 12 раз і суперфосфату в 15,6 раз ^{129/}.

Згідно з нашими підрахунками щодо показників цін в 1940 р. українська промисловість дала хемічної продукції на 1 230 міль. карбованців, а в 1913 р. - приблизно на 67 міль.карб.,отже зросла у 18,4 рази, тобто значно більше, ніж подано в цитованому нами джерелі. Важко пояснити таке велике розходження, тому що всі вихідні матеріяли для розрахунків ми взяли з "Очерків...": розмір загальної продукції в 1913 і 1940 рр. і відсоткові співвідношення окремих галузів промисловости до загального підсумку продукції ^{130/}. Якщо в 1940 р. загальна продукція великої промисловости складала 1 035,6% щодо підсумків 1913 р., а до того ж питома вага хемічної промисловости за цей час піднеслася з 3,1 до 5,5%, то ніяк не може вийти такий скромний приріст в 6,2 рази, як про це твердиться в "Очерках..." . Виходить, власне, зріст в 18,4 рази. Слід хіба думати, що автори зріст виробництва хемічної промисловости взяли з одного джерела, а таблицю склали згідно з іншими матеріялами, в яких коксо-хемія була включена,тоді як вперших підрахунки робились без неї.

Заводи соди випускали в роки третьої п'ятирічки /1938-40/ 80% загально-союзного виробництва соди ^{131/}. За першим повоєнним пляном. в 1950 р. українські заводи повинні були виробити 448 тисяч тонн кальцинованої соди з 800 тис. тонн в ССРСР, або 56% всього виробництва, що свідчить про те, що й після війни у виробництві соди Україна відігрівала важливішу роль в ССРСР. Виробництво суперфосфату було запляновано в розмірі 860 тис. тонн, а в пляні для ССРСР це виробництво увійшло в загальну цифру всіх мінеральних добрив. Тому ці цифрові показники не надаються до порівняння.

Нема також даних і про розмір здобування та переробки калійних солей Станиславської та Дрогобицької областей. Щодо анілінових фарб подається, що їх було вироблено в 1940 р. майже в 9 раз більше, ніж в 1913 році.

Кам'яної солі здобувається в республіці в кількості, що значно перевищує її власне споживання. Так, в 1950 р. планувалось здобути солі в РСФСР - 2,2 міль. тонн, в УССР - 1,93 міль. тонн і в Туркменії 160 тис. тонн; інші республіки в плані не згадуються. З 4 290 тис. тонн кухонної солі на долю України припадає 45% всього союзного добування ^{132/}.

Будівельні матеріали

У відрізненні від хемічної промисловости, про яку в "Очерках..." наведено лише передвоєнні дані, щодо промисловости будівельних матеріалів в збірнику розглянені тільки деякі факти повоєнного періоду розвитку цієї галузі важкої промисловости. На підставі підсумків виконання четвертого п'ятирічного плану народного господарства Української республіки на 1946-1950 рр. в книзі стверджується, що виробництво цементу в Україні в 1950 р., у порівнянні з 1940 р., збільшилось в 1,7 раз, скла - в 1,6 раз, гіпсу - в 1,3 рази, черепиці - в 1,9 раз ^{133/}. В книзі бракують порівняльні дані за роки першої повоєнної п'ятирічки. Більше тільки вказівки, що в 1954 р. у порівнянні з 1950 р. виробництво цегли зросло в 1,9 раз ^{134/}.

Наведені дані не тільки що не дають змоги довідатися про абсолютні розміри важливіших будівельних матеріалів, але й про наявність диспропорції між їх виробництвом і потребами. Але про наявність величезних нестач у будівельних матеріалах свідчить спеціальна ухвала ХУІІІ з'їзду КП України про необхідність швидкого виробництва будівельних матеріалів ^{135/}.

Необхідно відзначити, що Україна відіграє велику роль у виробництві огнетривалих виробів для потреб металургії, склярства та інших галузів промисловости, що мають заводські печі. Українська огнетривала промисловість виробляє шамоти, динасові вироби, високоглиноземистий огнетривал, хронитну та хроно-магнезну

цеглу. Для виробництва речей з магнезиту використовується уральський магнезит. Виробництво магнезиту з морських солей поставлено лише як проблему майбутнього, хоч в США вже працює кілька підприємств подібного типу.

Заводи огнетривалої промисловости сконцентровані в Донбасі. На базі Часов-Ярського родовища, одного з найбільших в ССРСР, працює кілька заводів. На семи заводах в 1933 р. працювало понад 6 000 чоловік. Україна здобуває значну кількість огнетривалого каоліну, родовища якого тут дуже розповсюджені. Головним родовищем, що розробляється, є Глухівське, яке давало в 1928/29 р. до 50% всього виробництва каоліну в ССРСР. Головною сировинною базою для динасової промисловости є Донбасівське родовище кварцитів, що постачає низку динасових заводів: найбільший в Советському Союзі Пантелеймонівський завод ім. К. Маркса, завод ім. Будьонного, Червоноармійський завод ім. Дзержинського і Красногорівський завод ім. Леніна. В останні часи для виготовлення динасової цегли використовуються кварцити Овруцького і П'ятихатського родовищ. Гірничозбагачучий комбінат, що недавно став до ладу в Кривому Розі, має з відпадів збагачення діставати кварцити для продукції динасових виробів.

Заводи для виготовлення продукції з доломіту сконцентровані в Донбасі; головними виробниками є Микитівський і Ямський комбінати.

З огляду на те, що головними споживачами огнетривалих виробів є металургійні заводи, всі вони, зокрема більші заводи, як правило, мають огнетривалі печі. Вони виробляють біля 35-40% всієї продукції огнетривалів України. З-поміж огнетривалих цехів металургійних заводів слід відзначити, як найбільші, шамото-динасові цехи заводу ім. Дзержинського і заводу ім. Петровського в Дніпропетровську, а також Запоріжжя.

Загальний розмір виробництва огнетривалів в ССРСР і УССР можна встановити лише приблизно. В 1937 р. в Советському Союзі було вироблено 2,6 міль.тонн огнетривалів, за планом 1942 р. припускалось виробити 3,65 міль. тонн, а за планом на 1950 р. - біля 4 міль. тонн. На підставі цих даних можна думати, що тепер виробництво огнетривалів досягає майже 6 міль.тонн. Українська огнетривала промисловість достатня для задоволення влас-

них потреб. Якщо частина виробництва вивозиться за межі республіки /динас/, то, в свою чергу, українська промисловість дістає з РСФСР низку спеціальних огнетривалів /магnezит, хромит, флорстерит/. Якщо базуватися на припущенні збалансованого ввозу і вивозу огнетривалу, що, здається, відповідає дійсності, то Україна виробляє біля 35 - 40% союзної продукції огнетривалів 136/.

Гути України досить високо розвинені, щоб забезпечити цілком потреби народного господарства УССР склярськими виробами. Гути в Констянтинівці є найбільшими підприємствами подібного типу в Советському Союзі. Заводи виробляють пляшкове скло, консервні склянки, шиби до вікон, технічні склянні вироби для промисловости.

Висновки

Звичайно будівельна промисловість відноситься до галузів важкої індустрії і було б цілком природним розглядати її розвиток разом з вивченням становища інших галузів української важкої промисловости. Але ми змушені її розглядати як самостійний відділ. Щоб урахувати особливості розвитку будівельної промисловости в республіці, особливо в повоєнний час, коли значна її частина була зайнята відновленням народного господарства, нам необхідно було б торкнутися багатьох питань, що одночасно стосуються всіх областей народного господарства УССР.

Важка промисловість України, як показує наведений нами матеріал, посідає не тільки ключове становище в промисловості республіки, що цілком зрозуміло, але й відіграє поважну роль в індустріялізації всього Советського Союзу. Не даремно Донбас і Придніпров'я зветься першою вугільно-металургійною базою СССР. Власне ця база відіграла вирішну роль в темпах індустріялізації СССР і дозволила советській владі спиратися в багатьох випадках на виробництво в середині Союзу, а не лише на імпорт устаткування і техніки з-закордону. До сього часу перша база зберігає своє значення, правда, не в такому розмірі, як у роки перших двох п'ятирічок, але все ж таки в достатньо помітній обсязі, щоб задо-

вольняти не лише потреби самої республіки, але й потреби інших советських республік. Тепер підприємства УССР все більше і більше включаються в товарообмін з країнами-сателітами. Українська залізна й манганова руда постачається на металургійні заводи Центральної і Східної Європи. Металургійні заводи, що будуються в Болгарії, Угорщині, Чехо-Словаччині й Польщі, значну частину устаткування дістають з українських машинобудівельних заводів. Нафтова промисловість Румунії й Австрії дістає рури з Никополя, Маріюполя /Жданова/ і Дніпропетровська. Українська важка промисловість бере участь в доставках машин і механізмів комуністичному Китаєві та Індії.

Як ми показали, українська важка промисловість посідає високу питому вагу в виробництві ССРСР. Особливо висока роль України в загальносоюзній продукції, коли ми підраховуємо виробництво на душу населення.

У промисловому відношенні Україна є найрозвиненішою республікою в Союзі, за виключенням РСФРСР, якщо останню брати тільки в межах Європейської Росії.

Не дивлячись на порівнюючи високий рівень розвитку української важкої промисловости, в ній є значні диспропорції, що залишаються постійним фактором з міркувань позаекономічного порядку. До сього часу збереглась диспропорція у виробництві чавуну й сталі. В той час, як в ССРСР в цілому, як і в низці передових країн, виробництво сталі переганяло виробництво чавуну, в Україні ще до сього часу продукція сталі відстає від продукції чавуну, котрий в значній кількості йде на виплав сталі в центральних районах ССРСР. Виявляються штучні диспропорції і в машинобудівництві. Спеціалізація і кооперація, що є природні в цій галузі промисловости, приймають, як в ССРСР в цілому, так зокрема і в Україні, досить скалічені форми. Спеціалізація часто не подиктована потребами даного економічного району, а кооперація зв'язує між собою такі далекі одно від одного підприємства, що говорити про економічну доцільність ніяк не доводиться.

у зв'язку з цим доводиться відмітити, що українська важка промисловість, котра навіть на сьогоднішньому етапі її розвитку, при належнім перерозподілі виробничої програми та глибокій ре-

спеціалізації підприємств / в номенклатурі, а не в організації виробничого процесу/, має повну можливість задовольнити внутрішню потребу республіки в багатьох výroбах важкої промисловості, - змушена сьогодні ввозити і вивозити значно більшу кількість машин і механізмів, ніж це необхідно було б робити при правильно збалансованім народнім господарстві республіки. Все це привело до зустрічних і далеких перевозів і зайвої залежності українського народнього господарства від імпорту з інших країн ССРСР, як і з інших віддалених областей країни.

Важко встановити кордони економічної доцільности універсализації важкої промисловости республіки. Але, безсумніву, вона може бути значно більшою, ніж тепер, щоб досягти більш високої збалансованости народнього господарства України за рахунок резервів внутрішньореспубліканської важкої промисловости. Для досягнення найефективнішого використання виробничих сил країни можна йти достатньо далеко, без небезпеки ухилу в знамениту автаркію, що, наприклад, характеризує сучасну економіку Советського Союзу.

Бібліографічний показник

1. Див., наприклад, таблиці в збірнику "Социалистическое строительство СССР /1933-38/", Москва, 1939.
2. Збірник "Нариси розвитку народнього господарства Української РСР", К., 1949.
3. "Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР", Институт економіки АН УРСР, вид. АН ССРСР, Москва, 1954, 554 стор.
4. Д у б р о в а А.Т. - Украинская советская социалистическая республика, Географиз, Москва, 1954, 55 стор.
5. В и р н ы к Д.Ф. - Украинская ССР, Госполитиздат, Москва, 1954, 182 стор.

6. Л о г в и н е н к о Н.В. - Ископаемые угли Украины, Изд. Харьковского и-та, Харьков, 1953, 121 стор.
7. О ж е в с к и й .
8. Див. 4, стор. 21 ; Ожевский - 41 міль. чоловік.
9. цит.
10. Länferlexikon, Vrlg Weltarchiv, Hamburg, 1953 - 55.
11. цит. 4, стор. 22.
- 12: цит. 7.
13. К а л ь ч е н к о Н., "Известия", 17.1.54.
14. цит. 4, стор. 22.
15. цит. 4, стор. 23.
16. цит. 4, стор. 21.
17. Г о з у л о в А.И. Экономическая статистика, Госфин-издат, М-ва, 1953, стор. 62.
18. цит. 6, стор. 10.
- 18а. "Радянська Україна", 7.9.55.
19. L e i m b a c h W. - Die Sowjetunion, 1950, S. 298.
20. цит. 6, стор. 9, 68.
21. цит. 6, стор. 65.
22. цит. 6, там же.
23. цит. 298.
- 23а. "РУ", 3.9.55.
24. цит. 4, стор. 14.
25. цит. 3, стор. 484-5.
26. "Вопросы экон.", 1955, № 8, стор. 27.
27. цит. 26, там же.
28. цит. 3, стор. 484-5.
29. XVII съезд КП/б/У, Киев, 1953, стор. 38.

30. "Правда Украины", 17.1.54.

31. цит., 3, стор. 484.

32. "ПУ", 1.4.55.

33. Контрольные цифры народного хозяйства СССР на 1926/27, - Госплан СССР, М-ва, 1926, стор. 226.

34. цит. , 3, стор. 372.

35. цит. 3, стор. 268.

36. цит. 33, стор. 226.

37. цит. 3, стор. 217.

38. цит. 3, стор. 250.

39. цит. 3, стор. 330.

40. А. П о п л ю й к о , конференция Ин-та по изучению истории и культуры СССР, /Мюнхен, 25-27 апреля 1955 г./, доклады и дискуссии, стор. 171.

41. Уголь, 1954, № 9, стор. 10-15. .

42. цит. 3, стор. 396.

43. Энергетик, 1955, № 6, стор. 1-3.

44. "ПУ", 2.12.54.

45. "ПУ", 15.6.55 .

46. цит. 45, там же.

47. "ПУ", 11.12.54.

48. цит. 3, стор. 499.

49. цит. 3, стор. 395.

50. цит. 3, стор. 484.

51. цит. 3, стор. 495.

52. цит. 3, стор. 496.

53. цит. 3, стор. 384.

54. цит. 3, стор. 498.

55. Уголь, 1954, № 11, стор. 5-14.

56. цит. 5, стор. 118.
57. цит. 41, стор. 10-15.
58. цит. 41, там же.
59. цит. 41, там же.
60. В в е д е н и с к и й Г., Еженедельный обзор, 1955, № 61, стор. 10.
61. цит. 60, там же.
62. "Днепр" /путеводитель/, Водтрансиздат, М-ва, 1954, стор. 106-8.
63. "ПУ", 17.11.54.
64. цит. 3, стор. 495.
65. цит. 63, там же.
66. "Вечерняя М-ва", 22.8.55.
67. "Огонек", 1955, № 17, стор. 12.
68. "РУ" 19.7.55.
69. цит. 60, там же.
70. "ПУ", 17.12.54.
71. цит. 70, там же.
72. цит. 3, стор. 497.
73. Государственный план развития народного хозяйства СССР на 1941, - стор. 654.
74. Государственный план развития народного хозяйства СССР в 1946-50 р.р., 1946, стор. 47.
75. цит. 19, стор. 339.
76. Радио - Украина, сентябрь 1955.
77. цит. 3, стор. 396.
78. цит. 3, стор. 337.
79. цит. 3, стор. 336-7.
80. цит. 3, стор. 498.

81. цит. 4, там же.
82. "РУ", 16.5.55.
83. "РУ", 21.9.55.
84. Блокнот агитатора, 1955, № 26, стор. 7.
85. цит. 3, стор. 341.
86. Народне господарство Рад. України, К. 1945, стор. 7.
87. цит. 1, стор. 58.
88. Труд в СССР, М-ва, 1935, стор. 107.
89. Материалы XVIII съезда компартии Украины, "Рад. Ук-на", 24.3.54.
90. цит. 3, стор. 491.
91. цит. 3, табл. 79, стр. 484.
92. цит. 3, стор. 492.
93. цит. 5, стор. 116.
94. Строит. газета, 29.7.55.
95. "Огонек", 1955, № 22, стор. 14.
96. З в о р ы к и н А. - Очерки по истории советской гор-
ной технике, М-ва, 1950, стор. 41 48.
97. цит. 88, там же.
- 97а. Блокнот агитатора, 1953, № 6, стор. 18-32.
98. цит. 3, табл. 81, стор. 481, табл. 82, стор. 491.
99. цит. 3, стор. 75.
100. цит. 3, там же.
101. цит. 3, там же.
102. цит. 3, стор. 329.
103. цит. 3, стор. 398.
104. цит. 3, там же.
105. цит. 3, стор. 500.

106. "РУ", 9.9.55.
107. "Изв.", 9.2.55.
108. "Изв.", 28.11.54.
109. "Пр.", 9.12.54.
110. "РУ" ,13.5.55.
111. "Пр.", 12.3.55.
112. "Пр.", 31.3.55.
113. "Пр.", 3.11.54.
114. "Пр.", 22.8.55 ; Радио-Украина 28.9.55.
115. "Пр.", 11.8.55.
116. "Ленинская Пр.", 17.9.55.
117. цит. 2, стор. 439, див. там же, стор. 393.
118. "Пр.", 30.1.55.
119. "ПУ", 22.2.55.
120. "РУ", 28.6.55.
121. "РУ", 22.12.54.
122. "Гудок", 27.8.55.
123. Б а р р и Л.Я. - Специализация и кооперация в промышленности СССР, Госполитиздат, 1954, див. стор. 334.
124. цит. 123, там же.
125. цит. 123, стор. 335.
126. цит. 3, стор. 301.
127. цит. 86, стор. 37.
128. цит. 3, стор. 399.
129. цит. 3, стор. 399.
130. цит. 3, стор. 392, 393, табл. 59.
131. цит. 3, стор. 399.
132. цит. 74, стор. 47-48.

133. цит. 3, стор.502.

134. цит. 3, там же.

135. цит. 3, стор.там же.

136. дані про огнетривалу промисловість з неопублікованої
праці автора.

Василь П л ю щ.

СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

/ З нагоди ювілею/ х/

Вступ.

Процес Спілки Визволення України /СВУ/ та її відгалуження - Спілки Української Молоді /СУМ/, документально зафіксував політичний, протикомуністичний, загально-національний рух українського народу в УССР /1924-30/ ^{1/}. Вивчення історії цього виникнення, розвитку, діяльності, організаційної побудови, а головне ідеологічних настанов має велике значення для історії антибольшевицького спротиву в Україні.

Історія СВУ-СУМ і їх роля в історії українського визвольного руху висвітленні надзвичайно мало ^{2/}. До часу розкриття архівів НКВД-МВД, до часу можливості вільної дослідчої праці над історією СВУ-СУМ на батьківщині, ми примушені спиратися лише або на дуже фальшовані офіційні матеріали советського походження / в першу чергу на стенограмі процесу СВУ-СУМ/ ^{3/}, або на свідчення окремих учасників цього руху та публікаціях в еміграційних українських виданнях, наперед ураховуючи недосконалости обох джерел.

Ідеологічні та програмові засади руху

Антикомуністичний рух під назвою "Спілки Визволення України", що боровся за визволення окупованої більшовиками суверенної Української держави та за вільний розвиток української куль-

х/ З нагоди 25-річчя процесу і 30-річчя організації.

тури, був рухом понадпартійним і загальнонаціональним ^{4/}. Спілка Визволення України мало займалася питаннями філософічного порядку. Більшість членів її провідного членства стояла на позиціях християнського ідеалізму. Як буде видно з дальшого викладу, СВУ була тісно пов'язана з Українською Автокефальною Православною Церквою /УАПЦ/ і всіма засобами підтримувала її.

До комунізму, як філософської і соціально-економічної системи, членство СВУ ставилось гостро негативно. Академік Сергій Бѣремов, напр., свідчив, що: "Українська інтелігенція не могла не бути в конфлікті з тими, що стояли на ґрунті жовтня й тврили пролетарську державу". Микола Ковалевський, що вивчав рух СВУ, цілком слушно пише: "Ідеологічно СВУ стояла на засаді національного визволення й відкидала засади комуністичного інтернаціоналізму" ^{5/}.

Для провідних діячів руху СВУ було ясно, що комунізм прагне встановлення своєї світової диктатури та повного поглинення окремих націй, в першу чергу до економічного, національного і політичного поневолення України. СВУ вважала всякі поступки з боку большевиків у справі економічного, культурного чи національного розвитку України тактичним маневром комунізму, явищем лише тимчасовим. З практики недавнього минулого провідні діячі руху СВУ бачили, що підкорення України, яке здійснювалося під гаслами її соціального визволення, призвело лише до перетворення її на колонію РСФСР з ліквідацією не лише самостійності економічної, але й національної та культурної. Практика життя показала, що окупація України приводила не лише до поневолення національного, але і соціального. Дійсність показала також, що нарід не може мати політичної волі, не може нормально розвиватися соціально, коли він поневолений національно.

Звідси впливав перший постулат руху СВУ, який ми коротко можемо окреслити так: основою життя української нації, як і кожної іншої нації, є примат національного буття перед всіма іншими проблемами політичними, економічними, соціальними тощо. Національне буття, отже і повний розвиток нації, можливі лише при створенні своєї національної суверенної держави. Політичні, економічні, соціальні реформи можливі і дають ефект лише при умові створення свого власного національного організму.

В роках 1917-1921, тобто під час українсько-більшевицької війни, для багатьох цей постулат не був істиною і в українських політичних колах дуже розбіжно розумілося питання про співвідношення різних форм соціального чи національного визволення.

Другою принциповою тезою руху СВУ було заперечення будь-якого компромісу з чужою, накиненою з-зовні владою, які б позірні поступки вона не робила у національному питанні, які б соціальні блага вона не обіцяла народові. Такі компроміси вважалися вбивчими для нації.

Українська самостійна національна соборна держава в 1917-му році вже була фактично відновлена. Соціальна реконструкція життя в окупованій державі, державі не національній, не самостійній, вважалась лише захованим засобом дальшого поневолення нації, що не відкривала народові можливості потрібного політичного і соціального розвитку.

Ці ідеологічні засади яскраво відзеркалились на процесі СВУ-СУМ. На запит голови суду ^{6/} Антона Приходька: "яку мету мав СУМ?", Павлушков відповідає: "Як і старше громадянство, - утворення Самостійної Держави Української", а на запит громадського обвинувачувача Панааса Любченка: "Ви утворили вашу організацію для боротьби за незалежну Україну?", звучить відповідь: "Так, ми розглядали сучасну Україну, як колонію Росії!" ^{7/}

Провідні діячі СВУ-СУМ, як і все членство СВУ, вважали советську владу за владу окупаційну. На питання П. Любченка: "кого саме Ви вважали за окупантів?", Павлушков не вагаючись відповів: "Радвладу", при чому далі пояснює, що ця окупаційна влада створена "радянською Росією".

Організуючи і проводячи процес СВУ-СУМ, представники советської влади в Україні всіма засобами старались довести, що СВУ-СУМ прагнули до відірвання України від СРСР з метою віддати її під володіння іншої країни. Всі ці намагання прокуратури, суду та комуністичної влади в цілому - були марні. Не зважаючи на тортури, яким піддавали обвинувачених, всі підсудні твердо обстоювали принципову основу руху і відкидали закиди суду в інтервенційних замислах СВУ, чи у пов'язанні руху СВУ з будь-якою іншою державою.

Так, наприклад, на запитання прокурора: "Правда, що СБУ стояла в наймах буржуазії?", акад. Сергій Їфремов відповів: "Ні, СБУ боролась за демократичну республіку, а не за буржуазію і сам я вірю в сили українських мас, а не в інтервенцію". На запитання прокурора, "Чи визнає, С. Їфремов, що С. Петлюра і його прихильники боролися не за незалежну Україну, а за підпорядкування її Польщі?", С. Їфремов відповів, що С. Петлюра боровся за Вільну Незалежну Самостійну Україну.

Підсудна Старицька-Черняхівська, на запит прокурора: "За що Ви боролись?", відповіла: "Спілка Визволення України боролась не тільки за самостійність, але й за Соборну Україну".

Це свідчення Л. Старицької-Черняхівської якнайкраще показувало безпідставність закидів обвинувачення про зв'язки СБУ з Польщею, бо всім відомо, що Польща була проти соборности України.

Інші підсудні також категорично заперечували орієнтацію СБУ на чужоземну інтервенцію.

Наступною засадничою тезою концепції СБУ-СУМу було створення держави на засадах поваги до людини, поваги до волі народу, на засадах справжнього лібералізму. Так, наприклад, Сергій Їфремов у своїх зізнаннях свідчив, що СБУ була проти советського устрою, тому, що цей устрій не забезпечує людині громадських свобод. Про це говорили і інші підсудні, як, наприклад, Павлушков, Івченко.

В СБУ було яскраво виявлене протиросійське наставлення. Наприклад, обвинувачений А. Заліський на суді заявив, що на його думку: "слід було б насипати великі гори на північних кордонах України і ними боронити Україну від політичних і культурних впливів Москви". Звичайно, думалося не про фізичні "великі гори", а духові.

На запит громадського обвинувачувача П. Любченка: "Проти яких зовнішніх сил ви захищали Україну?", Павлушков відповів цілком ясно: "Проти Півночі". У останньому слові на суді Павлушков заявив: "Ми розглядали Україну, як поневолену і здушену московським імперіялізмом колонію".

Як показують свідчення обвинувачених на процесі, рух не мав детально окресленої, письмово зафіксованої соціально-еконо-

мічної програми для майбутньої побудови Української держави.

Типовою світоглядною основою для всіх провідних діячів СВУ були : демократичність, широкий лібералізм, орієнтація на західну культуру. Наприклад, обвинувачений на процесі Г.Холодний свідчив, що серед членів СВУ всі були ворогами комуністичної влади, тоталітарної системи та орієнтувалися на Захід. З більшості висловлень провідних діячів СВУ, з літератури, яка поширювалась від імени СВУ-СУМу, а також з зізнань на процесі, видно, що форму правління в майбутній Українській державі, соціально-економічну структуру цієї держави мав би встановити сам нарід, шляхом виявлення своєї волі нормальним демократичним способом. Правда, більшість членів та прихильників руху СВУ схилилася до республіканської форми правління ^{8/}. Але були серед членів СВУ-СУМ і прихильники гетьманату, а для першого періоду будування української держави навіть - диктатури. Так, наприклад, М. Павлушков свідчив на процесі: "ми думали про здійснення нашої мрії - Української Народньої Республіки" і далі, "я персонально уважаю потрібним режим твердої диктатури у формі виборного гетьманату, решта товаришів була лівіша і стояла на ґрунті диктатури при УНР".

Ця толерантність і навіть певна нечіткість державно-устроєвої програми СВУ-СУМу є дуже типова. Для руху СВУ-СУМу, у протилежність партійним рухам періоду визвольних змагань 1917-1921 рр., було другорядним питанням - форма державного устрою майбутньої України. Учасники руху СВУ-СУМу боролися не за Україну гетьманську, соціалістичну чи ліберально-демократичну, а за вільну самостійну соборну Українську державу в тій державній формі, в якій захоче її бачити український нарід.

Ця теза безперечно оформилася в наслідок советської окупації. Треба було пережити советську окупацію і поневолення українського народу, щоб утвердилася в переконанні підсудних ідея, що форма державного устрою є другорядною справою у порівнянні з постулятом своєї власної національної форми буття. Щодо соціально-економічних проблем, то СВУ мала у загальних рисах на-

креслені програми х/. Основною передумовою розв'язання земельного питання було визнання приватної власності на землю. Земля мала належати тільки тим, хто на ній працює, великої земельної власності не передбачалось; земля, передана за часів советської влади в користування селянам, повинна була б залишитися за ними. Приватну власність мали повернути також у промислі та торгівлі, але всі великі підприємства, всі шляхи сполучення, надра, мали б залишитися у руках держави. Приватна господарська ініціатива мала б заохочуватися. У господарстві мала відіграти велику роль кооперація.

Щодо релігійних справ, С. Їремів висловив думку, що релігія є особистою справою кожного, але СБУ вважала за доцільне забезпечити домінуюче становище Українській Церкві.

4. Виникнення СБУ-СУМ-у, організаційна система

В умовах тоталітарної, терористичної, вже зміцнілої комуністичної системи не була можливою будьяка антикомуністична легальна діяльність. Розгалужений поліцейний советський апарат таємних співробітників /"сексотів"/ виключав можливість також будьякої оформленої підпільної організації. Рух СБУ-СУМу був переважно рухом ідеологічним.

Початок його пов'язаний з так званим "Братством Українських Державників" /БУД/. На суді С. Їремів свідчив, що в 1919 році, з огляду на непевне становище Української держави, засновано було у Києві БУД. Братство мало прихильників майже по всіх більших містах України, та було пов'язано з різними повстансь-

х/ У нашому розпорядженні нема беззаперечних програмових засад СБУ-СУМу, тому вище наведені загальні зариси соціально-економічної програми СБУ-СУМу ми раставруємо на підставі зізнань на процесі СБУ-СУМу та на підставі свідчень колишніх членів цих організацій.

Треба думати, що свідчення ці дійсно відбивають засадничі соціально-економічні погляди членів СБУ-СУМу, бо у питаннях соціально-економічних рух цей дуже близько стояв до так званого соціального лібералізму. /Авт./.

кими загонами, які діяли у перші роки існування советської влади на терені України.

У зв'язку з новою економічною політикою і певними поступками влади у національному питанні, діяльність БУДу зменшилась. Певна кількість прихильників БУДу стала до легальної праці і відійшла від Братства. Зі свідчення С. Єфремова довідуємося, що тоді виникло питання про заснування широкого ідеологічного руху в іншій формі. "Коли вже збройна боротьба поміж урядом УНР і радянською владою власне закінчилася, коли БУД власне вже розпався, то в мене й людей, які стояли близько мене, склалися таке питання, чи треба цілком складати зброю у боротьбі за незалежну Україну, чи боротьба може бути".

Впродовж 1924-25 років, як подає стенограма процесу, тривала підготовча праця щодо створення нового визвольного руху. Треба думати, що в цей період Єфремов і низка інших осіб, що беззастережно стояли на позиціях боротьби з комунізмом і відкидали будьякий компроміс з советською владою, обмінювались думками про основні засади та форми майбутнього руху спротиву. Це відбилося в спогадах деяких українських громадських і політичних діячів на еміграції, як, наприклад, В. Доленка, та в судових свідченнях низки колишніх членів СВУ^{9/}. Безсумнісним також є той факт, що люди і групи дуже близькі до ідеології майбутньої СВУ були у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі, Житомирі, Вінниці, Дніпропетровську, Миколаєві.

У червні 1925 року відбулися організаційні збори СВУ у місті Києві за участю С. Єфремова, В. Чехівського, В. Дурдуківського, Й. Гермайзе, А. Ніковського, О. Гребенецького, Л.Старицької-Черняхівської. На цьому засіданні були поділені функції між окремими особами так: С. Єфремов - голова, заступник - В. Чехівський, скарбник - В. Дурдуківський.

Й. Гермайзе, пізніше О. Черняхівському, Г. Іваниці, Г. Холодному, В. Удовенку, А. Болозовичу доручено було працю серед студентства та організацію гуртків СВУ в вищих учбових закладах. С. Єфремов, за допомогою низки працівників ВУАН, мав створити мережу СВУ в різних закладах ВУАН та в інших наукових установах.

В. Дурдуківському, а пізніше М. Павлушкову, Б. Матушевсько-

му Д.Кохті та Ю.Виноградову доручено було працювати серед шкільної молоді. А. Ніковський та Л.Старицька-Черняхівська, а пізніше М. Івченко, К. Шило мали працювати серед письменників, артистів, закладати мережу СВУ в советських видавництвах. В. Чехівському було доручено підтримувати зв'язки з Українською Автокефальною Православною Церквою /УАПЦ/.

Організаційною формою, у першому періоді діяльності СВУ, була прийнята форма творення суворо законспірованих "п'яток" в різних установах, організаціях, вищих школах. Далі ці "п'ятки" творились в містах, містечках і селах України. Члени "п'яток", згідно з задумом, не мали б мати зв'язку між собою і знали лише керівника "п'ятки".

Керівник "п'ятки" мав знати лише того члена СВУ з іншої "п'ятки", який притяг його до СВУ і утримував зв'язки лише з ним. Додержати на практиці таку суворо законспіровану систему не пощастило. Вже в короткому часі після заснування СВУ деякі "п'ятки" перетворилися у своєрідні організуючі центри, до яких збігалися відомости не лише про п'ять членів своєї "п'ятки", а про низку інших "п'яток". У 1927 році СВУ поступово перейшла на гурткову систему праці: починають оформлюватись губерніяльні та повітові клітини руху.

Про цю зміну організаційної форми СВУ є вказівки у свідченнях М. Павлушкова:

Прокурор: "Чи був СУМ складовою частиною СВУ?"

Павлушков: "СУМ мав ту ж структуру, як і СВУ, і БУД спочатку, а саме "п'ятки". В осени 1927 року відбулася загальна реформа і ці організації перейшли на гурткову систему; і СУМ теж".

Перехід на гурткову організаційну форму, як виявилось, був помилкою проведи СВУ-СУМ. В умовах советської влади ця форма була небезпечною. В 1927 році, на ґрунті цієї організаційної перебудови руху, виникла опозиція в лавах СВУ-СУМ і певна частина членів СВУ-СУМ розірвала зв'язки з проводом руху, не погоджуючись на зменшення конспірації. Цей розрив не був розривом ідеологічним, а лише організаційним.

Значно ефективнішою методою праці СВУ слід признати індивідуальну працю окремих членів СВУ-СУМу та прихильників цього ру-

ху у різних легальних організаціях та установах.

Для притягнення молоді праця провадилась, наприклад, у низці советських середніх шкіл, у вищих закладах, серед письменників, селянства та робітництва. Професор Г. Холодний, директор школи імени Мих. Коцюбинського в Чернігові, подав на суді, що школа його була зовнішньо радянською, але діти в ній виховувались у національному патріотично-державницькому дусі. У літературному гуртку Київського Медичного Інституту провадилась явно національна пропаганда одним з членів СБУ без того, щоб було створено серед членів цього гуртка оформлену клітинку СБУ. Вже на еміграції автору цих рядків розказувала учениця однієї з шкіл Києва, як зручно провадилась національна пропаганда низкою вчителів цієї школи в 1929-30 роках. Таких прикладів індивідуальної праці членів СБУ-СУМ можна було б навести більше.

Тими чи іншими методами пропаганди ідей СБУ /індивідуальною пропагандою, через "п'ятки" та "гуртки"/ було охоплено сотки середніх шкіл в Україні, десятки вищих учбових закладів. Лише за свідченнями на процесі та матеріалами, зібраними автором, гуртки СБУ-СУМу були в Медичному; Сільсько-господарському, Політехнічному, Зоотехнічному, Кооперативному інститутах міста Києва, в Інститутах Народної Освіти /ІНО/ в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Ніжені, Вінниці, в Українській Агрономічній Школі в станиці Полтавській на Кубані, у Березніговецькій Агрономічній Школі, в Українському Індустріальному Технікумі в Херсоні і в десятках інших учбових закладах. В інших середніх школах та вищих учбових закладах існували гуртки вивчення історії України, літературні, драматичні, що працею їх керували члени СБУ-СУМу. Більшість учасників таких гуртків навіть не знала, що СБУ існує, що ідеї, які розповсюджуються між членами цих гуртків і за які вони і їх гуртки готові боротися, є ідеями СБУ.

Така ідеологічна праця також дуже успішно провадилась серед наукових, педагогічних, літературних та мистецьких кіл. Наукові установи України і в першу чергу Всеукраїнська Академія Наук /ВУАН/ були під впливами членів СБУ та прихильників її ідей.

Ця обставина настільки впадала в очі, що заступник прокурора Найвищого суду УРСР Ахматов у своїй промові на процесі СВУ зазначив, що СВУ перетворила Академію Наук на вогнище націоналістичної акції. Щоб виховувати молодих учених у національному дусі було зорганізовано напівлегальне товариство під назвою "Молода Академія". Старші вчені були об'єднані навколо "Старої громади" 10/.

Велику увагу приділяло СВУ видавничій справі. Першочерговим завданням було охопити впливом видання підручників для нижчих, середніх та вищих шкіл. Не зважаючи на советську цензуру, у ці роки пощастило видати десятки підручників, що правдиво висвітлювали минуле України і підкреслювали історичну сутність українських визвольних змагань. Ці підручники відповідно впливали на учнів. Всі ці видання після розгрому СВУ були вилучені з обігу і знищені.

Спеціальну увагу приділялося поширенню ідей СВУ через красне письменство. СВУ пощастило використати для своїх цілей найбільші видавничі організації України, як "Книгоспілку", "Слово", "Рух", "Сяйво". Досить значні впливи мало СВУ і в Державному Видавництві України /ДВУ/.

В творах ідеологів СВУ провадилися такі ідеї: а/ підкреслювано значення національної проблеми, романтизовано українську визвольну боротьбу, б/ критиковано і розкривано справжній зміст так званого будівництва соціалізму в Україні, підкреслювано негативні риси комунізму, в/ підкреслювано деморалізацію і розклад в громадському і родинному житті, що їх викликає комунізм, г/ висміювано советський побут, д/ спеціально висвітлювано незначну роль пролетаріату у політичному, громадському та господарському житті, підкреслювано значення одиниці та її вільного духового розвитку; е/ розкривано господарську безладність советської системи та її колоніальний характер.

Ідеї СВУ мали добрий ґрунт, більшість українських письменників ставилась негативно до советської влади і так званої "пролетарської советської культури". Письменник М. Івченко на процесі свідчив, що, на його думку, "советська влада і цілий комуністичний устрій є дикою силою, що руйнує культуру і створює неможливі умовини для вільної творчості." Ю. Яновський у своєму творі

"Майстер корабля" пише: "В мене одна наречена ... наречена для якої я жив ціле життя, їй присвятив сталеву шпагу і за неї підславляв під меч важкий щит, культура нації зовуть її". У своєму другому творі "Чотири шаблі" він показує повстанців, які борються не за "землю і волю", а за честь своєї країни.

Виявлену українським народом ворожість до большевизму і, зокрема, до російського імперіялізму можна бачити у низці інших творів українських письменників, що знаходились під впливами ідей СВУ, як, наприклад, Гр. Косинка, М.М. Драй-Хмара, В. Підмогильний та інші. Звичайно, що ширення ідей СВУ не могло провадитись відверто. Прикладом такої творчості може бути оповідання "Смерть" П. Антоненка-Давидовича, в якому автор виставляє національно знищеного українця - перекінчика-комуніста Горбенка, або твір Валеріяна Підмогильного "Місто", де він описує соціалістичне місто, як вогнище експлуатації селянства, як щось чуже і вороже українському народові.

Велике значення СВУ було в справі поширення серед української людности найкращих зразків європейської та світової літератури, як також класиків української літератури. Під впливом членів СВУ низка видавництв видала в ці роки переклади на українську мову творів В. Шекспіра, Ф. Шіллера, Й. Гете, Г. Байрона, О.Бальзака, Е. Золя, Г. Гауптмана, Г. Ібсена, К. Гамсуна, Р. Кіплінга, Г. Келлера, Г. Кляйста, Д. Лондона, Г. Зудермана, П. Меріме, Г. Л'юнгфелло та інших. Були видані повні, або майже повні збірки творів І. Котляревського, П. Гулак-Артемовського, Гр. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, П. Куліша, О. Стороженка, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, Я. Щоголіва, М. Кропивницького, Івана Тобілевича /Карпенко-Карого/, М. Старицького, Ю. Федьковича, І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, В. Стефаника, М. Черемшини, Л. Мартовича, М. Коцюбинського, В. Винниченка, М. Чернявського, А. Тесленка, Б. Грінченка, О. Пчілки. При чому твори деяких письменників було перевидано декілька разів. Через педагогічну групу СВУ провадилась завзята боротьба за українізацію вищих навчальних закладів. У цьому напрямку теж пощастило досягти певних успіхів. Так, наприклад, у 1929 році в 28,9% інститутів, 36,5% технікумів, 60,4% робітфаків, 59,1% професійних шкіл мовою навчання була українська мова.

Коли порівняти ці цифри з станом в 1939 році, коли з 30 харківських високих шкіл українську мову при викладанні вживали частково лише в чотирьох високих школах, можемо зрозуміти повище досягнення.

Надзвичайно велику роль у визволенні національної Церкви і поширенні та розповсюдженні ідеалістичного світогляду відіграли члени СВУ, що діяли в Українській Автокефальній Православній Церкві ^{11/}.

Провідні діячі СВУ добре розуміли велику роль української національної Церкви у справі боротьби з деморалізуючими впливами комуністичної пропаганди та для збереження української духовости і національних традицій.

Церковні громади стали осередками боротьби проти безбожництва, потоптання етики та зневаги особистості.

У 1924 році почалося переслідування УАПЦ : у серпні 1924 року ГПУ заборонило виїзди Митрополита з Києва, заборонило збори Всеукраїнської Церковної Ради, в другій половині 1925 року Митрополита Василя Липківського було заарештовано.

Вже на початку діяльності СВУ створено було міцну церковну групу з відомим українським політичним, громадським та церковним діячем Володимиром Чехівським на чолі. Ця група відіграла велику роль у скріпленні церковного руху. У Києві було організовано спеціальну комісію для перекладів релігійних книг на українську мову, у якій брали участь члени ВУАН ^{12/}. За допомогою Української Церкви провадилась національно-виховна праця на селах.

Велику роль для поширення ідей СВУ і національного усвідомлення селянських мас мав кооперативний рух на селі.

У роки нової економічної політики кооперативний рух був ще дуже поширений і користувався певною свободою. У 1928 році "Вукопспілка" об'єднувала 40 райсоюзів з 9636 кооперативів та з 2 333 000 членами. "Сільський Господар" об'єднував 22 116 кооперативів з 2 947 000 членів, в Українбанку було 17 союзів і 5800 кооперативів. Крім того існували промислова кооперація, пасічнийський союз, бурякосюз, кооперативне видавниче об'єднання "Книгоспілки" та інші. Впливи комуністів у кооперації в той час

були незначними: навпаки, як у центрах, так особливо на периферії були великі впливи національно свідомих елементів, членів СВУ або прихильників її ідей. Сільські кооперативи були безпосередньо пов'язані з селянами, а тому робітники кооперації мали можливість ширити ідеї СВУ-СУМу на селі. Кооперація також підтримувала розвиток приватного сільського господарства, підносила культуру його, інакше кажучи, створювала передумови до економічної, політичної і національно громадської активізації українського селянства.

Іншим річищем, через яке просякали ідеї СВУ на село, була школа.

Слід відмітити, що шкільна мережа в ті роки вже значно зросла. Так, у 1926 році було в Україні 17 488 чотирічок і 2545 семирічок. На селах всі школи були українськими, в них працювало понад 50 000 учителів. Одночасно дбалося, щоб селянська молодь, яка була національно свідомою, своєю психологією та вихованням антикомуністично наставлена, йшла до вищої школи. Члени СВУ та СУМу через кооперацію старалися забезпечити селянській молоді вступ до вищої школи. Ця акція мала повний успіх. Вже в роках 1924-1927 вищі учбові заклади опановує молодь з села і викладовою мовою стає в них мова українська.

Советська дійсність допомогла поширенню ідеології СВУ серед сільської молоді.

Значно важче було провадити працю серед робітництва, бо воно було більш зрусифіковане, та тоді ще в своїй більшості симпатизувало більшовикам, як ніби робітничій владі.

Ще складнішою була організація руху СВУ серед війська. Настрої у війську суворо контролювалися комуністичною партією та органами советської влади. На комуністичну пропаганду у військових частинах звернено було спеціальну увагу.

Советська влада робила все можливе, щоб в армії на українській національній території була достатня кількість чужинського елемента. За даними Центрального Статистичного Управління у 1925 році в українських територіяльних частинах було лише 42,5% українців, тобто вони творили в місцевій армії меншість.

Не зважаючи на складність і небезпечність праці у війську, СВУ все ж почастило розбудувати декілька осередків у військових

частинах. Так, наприклад, члени СВУ-СУМу були у Школі Червоних Старшин в Харкові, у залогах Києва, Вінниці, Полтави, Чернігова і навіть у Школі Старшин ВЦІК у Кремлю.

5. Спілка Української Молоді

Спілка Української Молоді була складовою частиною СВУ, але оскільки методи її праці трохи відрізнялися від методів праці СВУ, слід зупинитися докладніше на деяких засадах та діяльності цієї організації. Організаційно СУМ оформився раніш ніж СВУ.

Як пише Я. Деремenda ^{13/},

"СУМ виник з ініціативи голови БУДУ С. Бфремова, В. Дурдуківського і М. Павлушкова. В наслідок їхніх спільних розмов у них виникла вже цілком певна думка, що треба утворити організацію молоді, яка б об"єднала в собі всі ті елементи української націоналістичної молоді, яка вже встигла скласти в собі тверді політичні переконання".

Першими членами СУМу були: Микола Павлушков, Борис Матушевський, Діодор Бобир, Юрко Виноградов, Федір Дурдуківський, Леонід Денисенко, Василь Матушевський, Данило Кохта. До них в короткому часі приєдналось багато студентів з Київського Інституту Народної Освіти, медичного, політехнічного та кооперативного інститутів у Києві тощо.

З опублікованих вже в пресі прізвись, ми знаємо про десяток осіб провідного активу СУМу: Дубровський, Солодовський, Нечитайло, Димнич, Кокот, Курінний, Зеров, Шемет, Сакидон. Коли вважати, що кожен з членів проводу СУМу мав свої п"ятки, вже можна уявити поширення цієї організації.

Як пише С. Підгайний ^{14/}:

"Павлушков старанно добирав своїх однодумців, вишукував передусім виходців з села ... Ідея СУМу, як організації, що мала скупити навколо себе всю антибольшевицьку молодь, в противагу комсомолу, була для цієї категорії молоді, звичайно не тільки близька, але й була ідеєю нормального шляху боротьби за незалежну Україну".

Ідеалогічні настанови СУМу були такі самі як і СВУ. Перший пункт статуту твердив, що СУМ - це вільне товариство молоді української національності, яка визнає і схвалює програму Спільки і погоджується нести працю в організації. У статуті відзначалось також, що СУМ є бойовою конспіративною організацією. До СУМу приймали нових членів лише за рекомендацією двох членів після попереднього спостереження кандидата.

У перший період свого існування СУМ працював за методом п"яток. Центральна /перша/ п"ятка виконувала обов"язки проводу організації. Принципово вважалося, що провід має бути виборний. "Однак тимчасово, оскільки ми були на фронті, не можна було дозволити демократію виборності", - свідчив Павлушков на процесі, - "і тому постановили, що перший осередок, тимчасово до зміни загального становища, буде незмінно за Центральне Бюро".

Фонди СУМу складалися з десятивідсоткового відрахування з заробітку кожного члена. Зібрані кошти витрачались на друкування літератури та інші організаційні потреби.

Основним завданням СУМу була підготовка кадрів для повалення совєтської влади та організації нової української національної влади. Як і СВУ, СУМ провадив також національно виховну роботу. Вже в перших роках існування в надрах СУМу активно обмірковано питання можливості широких публічних виступів, військового вишколу, застосування диверсій і навіть терору проти функціонерів совєтської влади.

Як свідчили на процесі М. Павлушков та Б. Матушевський, були спроби розкидати листівки, й на процесі було подано два такі випадки: один у Софійському Соборі, під час таємної панахиди по Симону Петлюрі, другий у Київському ІНО. Фактично таких випадків розповсюдження проклямацій було значно більше. Так, наприклад, В. Ост^{15/} пише:

"Одного літнього ранку 1927 року по багатьох сусідніх селах знайшли люди розкидані летючки. Вони були підкинені до міліції, сільради, школи. Написані хемічним олівцем. Селяни, що знайшли ті проклямації, збирали гурти людей і зачитували їх у голос. Там було написано:

Народе український! Нас обдурено ! Наші батьки, брати і сестри боролись за землю і волю для

українського народу та насправді цього немає... Берімось за зброю, гонімо большевиків з нашої землі ...

У Березніговатській Агрономічній Школі було викрито СУМ. Школу закрито - студентів і викладачів в'яшено".

Про розкидання проклямацій членами СУМу свідчать також інші колишні члени СУМу на еміграції ^{16/}.

СУМ поширював нелегальну літературу, передруки Літературно-Наукового Вісника, еміграційних видань, збірник віршів О.Олеся, брошуру М.Міхновського "Самостійна Україна" тощо. На суді про це свідчили М. Павлушков та Б. Матушевський.

Прокурор Михайлик: "А памятаєте Ваші зізнання, що в 26 році Матушевський Вам передав листівку, що зверталася до селян за підписом СВУ?"

Павлушков: - Це було, але я не вважав це за масове явище. Взагалі в нас було чимало літератури".

Михайлик: "- Яка передруковувалась і розповсюджувалась ?

Павлушков - "Так".

На запит прокурора П. Михайлика до Б.Матушевського, яку саме літературу було розповсюджено, Б. Матушевський свідчив: "Різні вірші, що ходили по руках, статтю Д. Донцова з "Літературно-Наукового Вісника".

Менш ясне питання щодо настанови СВУ-СУМ до терору.

Як свідчили на процесі М. Павлушков та Б.Матушевський, у членів СУМу не було сумнівів у потребі терору проти видатних агентів советської окупаційної влади. На запитання прокурора на процесі СВУ-СУМ, М. Павлушков не вагаючись відповів: "Кожний терористичний акт, направлений проти радянської влади, ми вітали".

Теж саме на запитання прокурора Михайлика: "для Вас немає сумніву, що Ви схвалювали позицію про терор ?", Б. Матушевський відповів: "Нема".

С. Єфремов, навпаки, як про це свідчив М. Павлушков, був принципово проти терору, і, мабуть, його вплив та вплив членів СВУ були причиною того, що терористичних актів члени СУМу не здійснювали ... /Лише після безоглядної, жорстокої ліквідації советською владою частини членів СВУ-СУМу, після розстрілу без

суду і слідства тисяч українців та терористичного проведення колективізації, члени СБУ та СУМу почали застосовувати терор проти окремих, найбільш жорстоких, виконавців советських за-ряджень, але це було пізніше/.

Військова підготовка провадилася на випадок повстання, щоб бути здібними до активної збройної дії. Було три основних ва-ріанти участі СУМу у повстанні. Перший варіант передбачав, що СУМ у відповідний момент у повному своєму складі має виступи-ти як сотня, або батальйон. Другий варіант був такий, що чле-ни СУМу вільються в регулярні військові частини, як керівники тих частин. Третій передбачав, що члени СУМу заініціюють ство-рення бойових загонів у вишах, студентами яких вони є.

Впливами СУМу були охоплені десятки вищих, сотки середніх і педагогічних шкіл України.

6. Розкриття СБУ-СУМу та процес над діячами цих

організацій

Поширення діяльності СБУ-СУМу майже на всю Україну притяг-ли увагу советського апарату до праці цих організацій. Вже в 1928 році з'являються перші ознаки того, що за діяльністю СБУ-СУМ встановлено нагляд з боку органів ГПУ. Органи советської таємної поліції та керівництво комуністичної партії починають вживати всіх заходів, щоб просунути в рух СБУ своїх агентів. Для ГПУ це було нелегким завданням доки рух СБУ-СУМ будувався на принципі п'яток і носив більш ідеологічний, ніж політично-організований характер.

При переході на гурткову систему, при поширенні членства, просякнення агентури ГПУ в рух було полегшено.

Як широко просяк рух СБУ-СУМу большевицькою агентурою ска-зати важко. В розпорядженні автора є лише декілька прикладів цієї агентурної роботи. М. Приходько пише ^{17/}: " Року 1929 був заарештований Дмитро Борзяк, як ніби керівник пресового відді-лу СБУ. Довгі місяці перебував він у в'язниці, під тортурами від нього вимагали фальшивих свідчень на академіка Єфремова, у

якого Борзяк бував кілька разів, та на інших представників української еліти".

У Д. Соловея читаємо, що один з українських громадян, Григорій Макарович розповідав, ніби влітку 1931 року його було завербовано до СБУ. За твердженням Д. Соловея це було провокацією ГПУ ^{18/}. Він же повідомляє ще про інші випадки таких провокацій з боку ГПУ.

Василь Михальчук з Волині, що втік спочатку з Польщі до УССР, а потім втік назад до Чехословаччини, у своїй публічній заяві повідомляв, що ГПУ примушувало його поширювати між студентами-українцями відозви, надруковані в ГПУ, але нібито від СБУ ^{19/}.

Вже на весні 1929 року відбулися масові арешти в усій Україні. На протязі 1929 року провадилося слідство у справі СБУ-СУМ. Від 9 березня до 19 квітня 1930 року Найвищий Суд УССР розглядав справу 45 членів СБУ. Судовий процес відбувався у великий залі Державної Опері в Харкові. Советська влада організувала цей процес для потреб своєї політичної агітації.

За задумом вищих комуністичних чинників, цей процес мусів скомпромітувати український визвольний рух, насвітлити діячів його, як реставраторів поміщицько-капіталістичної системи, чужоземних агентів та шпигунів. Побічно намагались скомпромітувати українські національні уряди років 1917-1921.

Судову залю переповнювали представники комуністичних осередків, активісти заводів та установ. На процес пускали за окремими перепустками, будинок опері був оточений частинами ГПУ. Перебіг процесу трансливали через радіо.

У фойє й коридорах театру було влаштовано виставку різних документів, що мали б компромітувати українські визвольні змагання.

Склад суду був ретельно дібраний Політбюро ЦК КП/б/У і на внесок народного комісара юстиції Порайка був затверджений спеціальною ухвалою ВУЦВКу. Цей склад був укомплектований так, щоб українських "контрреволюціонерів", "шпигунів", "зрадників", та "інтервентів" судили українські ж "революціонери", "українські комуністи". Головою суду було призначено колишнього члена української партії есерів комуніста Антона Приходька, членами суду:

Гаврила Одинця, колишнього члена української партії есерів /УПСР/, давнішого активного діяча уряду Української Народньої Республіки, члена ЦК "незаможних селян", Коробенка - робітника Київського Арсеналу, що був осередком комуністичного руху в Києві ще за часів УНР, проф. Соколянського - комуніста, делегата науково-технічної секції Всеукраїнської Ради професійних спілок /ВУРПС/, проф. Вовка, робітника Мухи та селянки Корженкової. Не менш ретельно було підібрано державних та громадських обвинувачувачів. Ними були: заступник народного комісара юстиції та старший помічник генерального прокурора УСРР Павло Михайлик /комуніст з Галичини/, заступник прокурора найвищого суду Ахматов /комуніст, правдиве прізвище Амханицький/, прокурор народного комісаріату юстиції - Якимишин /емігрант з Галичини/, прокурор Окружного Суду в Києві - Бистрюков /росіянин/. Громадськими обвинувачувачами були: від ВУРПС Панас Любченко /кол. український есер, потім боротьбіст, потім комуніст/, проф. Сідеського-Сподарського Інституту Соколовський і, від організації Радянських Письменників в Україні, письменник О. Слісаренко. Громадським обвинувачувачем від ВУАН мусів бути також дійсний член Всеукраїнської Академії Наук проф. математики Кравчук, але він повідомив, що не може брати участі в процесі, бо важко хворий 20/.

Оборонцями виступали члени Колегії Оборонців: Ратнер, Виноградський, Вількомірський, Іделевич, Обухівський, Рівлін, Юровицький, Шац, Вознесенська, Пухтинський, Гродзинський, Ковалівська, Потапов. Серед оборонців не було українців.

На лаві підсудних були : х/

1/ Академік Сергій Є ф р е м о в , 53 років, визначний український учений, історик літератури, визначний український громадський діяч з кінця 19 століття, колишній редактор українського щоденника "Рада", ідеолог і теоретик УПСФ, головою ЦК якої

х/ В перелікові вжито таких скорочень: УСДРП - Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія; УПСФ - Українська Партія Соціалістів Федералістів; ТЄЗ - Товариство Єдності і Згоди; УПСР - Українська Партія Соціалістів-Револьюціонерів; УПСС - Українська Партія Соціалістів-Самостійників; ІНО - Інститут Народньої Освіти.

він був. С. Єфремов був одним з організаторів ВУАН, колишнім віцепрезидентом її, головою БУДУ та СВУ.

2/ Володимир Чехівський, 54 років, професор Київської Духовної Академії, член ЦК УСДРП, колишній прем'єр уряду УНР, відомий церковний діяч.

3/ Володимир Дурдуківський, 55 років, відомий український педагог, директор Першої Української Київської Гімназії ім. Шевченка, колишній член УПСФ.

4/ Йосиф Гермайзе, 37 років, проф. Київського Інституту Народної освіти, колишній видатний діяч УСДРП, завідувач кабінету марксизму при ВУАН.

5/ Андрій Ніковський, 44 років, видатний український журналіст та письменник, колишній член ЦК УПСФ, колишній міністер закордонних справ в уряді УНР.

6/ Людмила Старицька-Черняхівська, 60 років, відома письменниця і перекладачка, активна українська громадська діячка ще за дореволюційного часу, колишній член УПСФ.

7/ Олександр Черняхівський, 60 років, проф. гістології Київського Медичного Інституту, визначний український науковий і громадський діяч, член УПСФ.

8/ Микола Павлушков, 26 років, студент Київського ІНО, один з організаторів ТБЗу та СУМу, голова СУМу.

9/ Борис Матушевський, 22 років, студент Київського ІНО, один з організаторів та провідників СУМу.

10/ Володимир Удовенко, 49 років, проф. гігієни Київського Медичного Інституту, видатний вчений та громадський діяч, науковий співробітник ВУАН.

11/ Михайло Слабченко, 47 років, академік, проф. Одеського ІНО, видатний український вчений, колишній член УСДРП.

12/ Олександр Гребенецький, 55 років, відомий педагог, колишній член УПСФ.

13/ Всеволод Г а н ц о в , 37 років, відомий український філолог, співробітник ВУАН, колишній член УПСФ.

14/ Василь Д о г а , 44 років, проф. Київського ІНО, науковий співробітник ВУАН, Колишній член УСДРП.

15/ Григорій І в а н и ц я , 38 років, відомий український філолог, проф. Київського ІНО, науковий співробітник ВУАН, автор багатьох підручників, колишній член УСДРП.

16/ Григорій Г о л о с к е в и ч , 45 років, відомий український мовознавець, редактор словника української живої мови, науковий співробітник ВУАН, колишній член Центральної Ради, колишній член УПСФ.

17/ Константин Ш и л о , 53 років, завідувач редакторського відділу Держвидаву, науковий співробітник ВУАН, колишній член УСДРП.

18/ Григорій Х о л о д н и й , 44 років, керівник Інституту Української Наукової Мови ВУАН /ІУНМ/, проф. Київського ІНО, колишній член УПСФ.

19/ Михайло І в ч е н к о , 47 років, видатний письменник, керівник письменницької групи СВУ, колишній член УПСР.

20/ Володимир П і д г а є ц ь к и й , 41 років, проф. Київського Медичного Інституту, науковий співробітник ВУАН, колишній член Центральної Ради, колишній член УСДРП.

21/ Володимир Щ е п о т є в , 50 років, проф. Полтавського ІНО, колишній член УПСФ.

22/ Валентин О т а м а н і в с ь к и й , 37 років, видатний український громадський і політичний діяч, директор Вінницької філії всенародньої бібліотеки України, кол. член УПСР.

23/ Микола К у д р и ц ь к и й , 46 років, старший асистент Київського Медичного Інституту, науковий співробітник ВУАН, колишній член УСДРП.

24/ Аркадій Б а р б а р , відомий український лікар-терапевт, лектор Київського Медичного Інституту, колишній член УСДРП.

25/ Юрій Т р е з в и н с ь к и й , 49 років, учитель, колишній член УПСФ.

26/ Ніна Т о к а р і в с ь к а , 41 років, учителька, колишній член УСДРП.

27/ Андрій З а л і с ь к и й , 44 років, учитель, колишній член УПСФ.

28/ Микола Б і л и й , 32 років, учитель.

29/ Любов Б і д н о в а , 48 років, учителька.

30/ Микола К р и в е н ю к , 59 років, відомий біолог, науковий співробітник ВУАН, редактор ІУНМ, колишній член УСДРП.

31/ Володимир С т р а ш к е в и ч , 54 років, науковий співробітник ВУАН, колишній член УСДРП.

32/ Вадим Ш а р к о , 47 років, проф. математики, редактор ІУНМ.

33/ Константин Т у р к а л о , 37 років, інженер-хемік, редактор ІУНМ, колишній член Центральної Ради, кол. член УПСФ.

34/ Авксентій Б о л о з о в и ч , 43 років, відомий український кооператор, ректор Київського Кооперативного Інституту, колишній член УПСР.

35/ Максим Б о т в и н о в с ь к и й , 50 років, відомий український кооператор, колишній член УПСР.

36/ Зиновій М а р г у л і с , 50 років, член колегії оборонців, науковий співробітник ВУАН, колишній член УПСФ.

37/ Константин Т о в к а ч , 47 років, член Полтавської колегії оборонців, колишній член УПСФ.

38/ Петро Б л и з н ю к , 49 років, кооператор.

39/ Петро Є ф р е м о в , 46 років, проф. Дніпропетровського ІНО, колишній член УПСФ.

40/ Микола Л а г у т а , 34 років, проф. ІНО в Миколаєві, колишній член УПСР.

41/ Йосип К а р п о в и ч , 43 років, викладач у школі в Чернігові, колишній член УПСФ.

42/ Тарас С л а б ч е н к о , 25 років, учитель в Одесі.

43/ Кирило П а н ч е н к о - Ч а л е н к о , 42 років, педагог в Одесі.

44/ Віктор Д у б р о в с ь к и й , 50 років, редактор ІУНМ, завідувач видавничого відділу Цукротресту.

45/ Микола Ч е х і в с ь к и й , 53 років, священик УАПЦ, кол. полковник армії УНР та член УСДРП.

За ґахом, з приблизною стислістю, підсудні розподілялись так:

професорів	було 21 /з того академіків - 2/,
священиків і церковних діячів	- 2,
педагогів і вчителів	- 7,
письменників і журналістів	- 4,
студентів	- 2,
лікарів	- 2,
інженерів	- 1,
кооператорів	- 5,
правників	- 2.

За колишньою партійною приналежністю було :

Кол. членів	УПСФ	- 17,
"	"	УСДРП - 13,
"	"	УПСР - 4,
"	"	УПСС - 1,
Позапартійних		- 10

17 квітня 1930 року закінчився судовий процес. Суд вийшов на нараду, щоб вирішити долю підсудних. Вся Україна з напруженням чекала вироку. 19 квітня оголошено було присуд. 13 обви-

нувачених : С. Єфремова, В. Чехівського, В. Дурдуківського, Й. Гермайзе, А. Ніковського, Л. Старицьку-Черняхівську, О. Гребенецького, О. Черняхівського, В. Ганцова, М. Павлушкова, А. Барбара, В. Удовенка, В. Підгаєцького - засуджено було на кару смерті, яку суд визнав за можливе не застосувати, а замінити її на в'язницю від 8 до 10 років.

Решту обвинувачених засудили на кару в'язниці від 2 до 5 років. При чому 9 обвинувачених мали умовний присуд.

Усі засудженні втратили громадські права та свої становища. Майже для всіх підсудних цей нібито "м'який" присуд був рівнозначний з присудом смерті, але страшною, бо повільною.

З усіх засуджених на процесі ми знаємо лише одного, що зберіг своє життя і живе тепер на еміграції у США, всі інші загинули по таборах, ізоляторах або по виході з них.

Але прилюдний суд 9 березня - 19 квітня був лише частиною знищувальної акції руху СВУ-СУМУ.

По всіх містах України в'язниці наповнилися українськими інтелігентами, селянами, робітниками - і, в першу чергу, українською молоддю, яку підозрівали в приналежності до СВУ та СУМУ. Хвиля арештів тривала довгий час після процесу в усій Україні, більшість арештованих без суду, або присудами так званої трійки ГПУ, було заслано на довгі роки до таборів півночі європейської частини РСФСР та Сибіру.

Розгром СВУ-СУМУ в роках 1929-1930, і зокрема процес над частиною провідників цього руху, зпопуляризував його ідеї.

Не зважаючи на масові арешти, які охопили не лише членів СВУ-СУМУ, але й тисячі людей, які жодними організаційними зв'язками з СВУ і СУМОМ пов'язані не були - більшовикам не вдалося знищити національної ідеї і самого руху.

I. Примітки:

1. Спротив більшовизмові в Україні після відходу за кордон легітимного уряду Української Народньої Республіки не припинився.

В рр. 1920-1921 вся Україна була охоплена широким повстанчим рухом проти комунізму.

Частина повстанчих комітетів була більшовиками викрита і знищена. Наприклад, були викриті такі осередки масового загально-українського спротиву: Всеукраїнський Повстанком /літо 1921 р./, Козача Рада Правобережної України /весна 1922 р./. Приблизно тоді ж відбулися справи І,6,8 повстанчих районів.

2. Див. показник літератури до цього нарису.

3. Стенограма процесу СВУ.Харків, 1931.

4. Цим він відрізнявся від інших українських революційно-партійних акцій того часу, як, наприклад, націонал-комуністичних тощо.

5. Дивись М. Ковалевський. Україна під червоним ярмом, Вид. "Схід", Варшава-Львів, 1936.

6. Цитую за стенограмою процесу СВУ, Харків, 1931.

7. Теж саме.

8. Див. свідчення Ніковського, Бфремова, Івченка, Заліського та інших.

9. Дмитро Соловей у своїй праці "Голгота України", зі слів діяча так званої "Мужицької Партії" п. Ортодокса подає, що у квітні 1926 р. у Харкові відбулася нарада п. Ортодокса та Щербаненка з С.О. Бфремовим, на якій обговорювалися справи створення центру СВУ.

10. Про це є згадка в доповіді Проф.д-ра Н.Д. Полонської-Василенко в історичній секції УВАН.

11. УАПЦ постала фактично в 1921 році /формально 1919 р./ у наслідок релігійного піднесення українського народу. На першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі було ствер-

джено автокефалію Української Церкви, був обраний і висвячений на Митрополита Київського і всієї України протоієрей Василь Липківський.

Після Собору в 1921 р. почалась розбудова УАПЦ. Вже за два роки існування її в Україні було 26 єпископів, 2500 священників та діаконів і до 2000 українських парафій. У церковний рух активно включилися численні групи української інтелігенції. В процесі СВУ були засуджені і священники.

12. Автор цих рядків брав участь у розвитку церковного життя в Чернігові, де український національний церковний рух скоро 'сперся на українську інтелігенцію й маси селянства та робітництва

13. Пише Я. Деремenda. Від ТЄЗу до СУМу, "Авангард" за рік 1953-54.

14. С. Підгайний . "Українська інтелігенція на Соловках".

15. В. Ост. "Репатріяція" .Німеччина 1945-46 р.р.

16. Див.Архів матеріалів Головної Управи СВУ на чужині.

17. М. Приходько. З камери смертників , "Свобода", Нью-Джерсі ч. 133 за 9.6.1951 року.

18. Голгота України , видання "Українського Голосу". Вінніпег, 1953 року.

19. Ярослав Кутько . Пекельна машина в Роттердамі , "Народня воля" ч. 39 за 2 жовтня 1952 року.

20. Його відмова відбилася на його кар'єрі /він був кандидатом на становище неодмінного секретаря ВУАН/ і був пізніше репресований.

II. Реєстр найголовнішої літератури про СВУ,

використаної в цій праці

1. Спілка Визволення України. Стенографічний звіт судового процесу, Харків, 1931 р.
2. Микола К о в а л е в с ь к и й . Україна під червоним ярмом, Видавництво "Схід", Варшава-Львів, 1936 р.
3. С. П і д г а й н и й . Українська інтелігенція на Соловках, Видавництво "Прометей", 1947.
4. С. Н і к о л и ш и н . Культурна політика большевиків і український культурний процес, На чужині, 1947.
5. Федір Р о г и л е с . З нагоди 17-ліття знищення станиці Полтавської, Журнал "Вільна Кубань", ч. 2 за 1949 рік.
6. М. П р и х о д ь к о . З камери смерті, "Свобода", чч. 133-135-136 за 1951 рік.
7. Нас було 45. "Свобода", ч. 5 за 1951 рік.
8. М. Я в д а с ь . Матеріали до патерика УАПЦ ч. I, Мюнхен, 1951.
9. К. Т у р к а л о . Процес Спілки Визволення України, Календар-Альманах Українського Народнього Союзу на 1952 рік.
10. Д. С о л о в е й . Стежками на Голготу, "Вільна громада", Скрентон, 1952.
11. Д. С о л о в е й . Голгота України, "Український голос", Вінніпег, 1953.
12. Спілка Визволення України. Збірник перший, Видання СВУ, Мюнхен, 1953.
13. Марія Т у р у к а л о . Велика громадянка, "Свобода", ч. 148 за 1953 рік.
14. Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська. "Український Прометей", ч. 26 за 1953 рік.

15. Н. П а в л у ш к о в а . Моє слово про процес СВУ та СУМу, "Нові дні", Торонто, 1954. Числа 49-51.

16. Я. Д е р е м е н д а . Від ТЄЗу до СУМу, "Авангард" ч. 8,9,10,11, Л-М-НЮ, 1954.

17. Г. К о с т ю к . Останні дні життя академіка М. Грушевського, Український Збірник, Книга перша, грудень 1954.

18. Н.Д. П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о . Українська Академія Наук. Мюнхен. Вид. Інституту для вивчення СРСР.

19. М. К о в а л е в с ь к и й . Опозиційні рухи в Україні.

І. К р и л о в.

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСВІТНЬО-ВИХОВАВЧІ ІДЕАЛИ СВУ

/ З нагоди ювілею/x/

1917 рік в історії України є незабутнім: майже тристали-
ня боротьба українського народу за самостійне державно-націо-
нальне існування дала наслідки

"Тепер, - казав Генеральний Секретар На-
родньої Освіти України Ів. Стешенко, - на Вкраї-
ні сяє сонце волі, краща доля всміхнулася нашому
народові".

"Сонце волі" і "краща доля" були на цей раз для українсь-
кого народу надто короткотривалими, проте вони відродили його
волю до боротьби з комуністичними напасниками за свою власну
державу.

Боротьба була надхнена закликом Т.Г. Шевченка:

"Борітеся - поборете! Вам Бог помагає! За
вас сила, за вас воля і правда свята!" -

Український народ досі не складає зброї у боротьбі за іде-
али Української Самостійної Соборної Демократичної Держави.

x x x

Однією з ділянок боротьби з советською комуністичною вла-
дою була ділянка освітньо-виховавча. Саме на цій ділянці й бу-
ла зосереджена праця, що її провадила Спілка Визволення Украї-
ни /СВУ/.

Спілка Визволення України - це не лише ті 45 осіб, що їх
посадила на лаву підсудних комуністична партія чи сотні тисяч
української інтелігенції, селянства і робітництва, кого, у
зв'язку з викриттям і процесом СВУ /до процесу і після нього/,

x/ З нагоди 25-річчя процесу і 30-річчя організації.

комуністична влада розстріляла, заслала в табори смерти Сибіру, Колими, басейну Північного моря і т.д. Спілка Визволення України - це організований вияв ідеології українського народу, що не хоче чужого ярма, окупації і прагне до суверенності своєї держави.

Провідні члени СВУ про це свідчили так:

"Товкач:... Спілка Визволення України - організація широких українських мас для повалення радвлади..."^{1/}

Причини, що породили СВУ, лежать в основі української духовости, в глибокому, споконвічному його індивідуалізмі, в притаманному українському народові приватновласницькому характері господарювання, в ворожості до всього, що порушує приватну власність і веде до диктатури, до насильства над індивідуальністю й спільнотою. А все це разом становить природню ненависть і ворожість до влади комуністичної диктатури, що на наших землях є правдивою новітньою "червоною аракчєєвщиною".

Ідеолог і керівник С.О. Ёфремов у своєму щоденнику з 1924 року так характеризує комуністичну владу в Україні:

"Лад, який постав, в кращому разі від Миколи різниться тим, що немає Миколи II, а на те місце став Микола III - Ленін з червоною аракчєєвщиною" ^{2/}.

Тієї "червоної аракчєєвщини" не хотіло українське селянство, не сприйняла українська національно свідомо інтелігенція та робітництво. Збройна інвазія большевизму в Україні відкинула в коло ворогів його навіть тих, що перед тим були байдужими до своєї власної держави.

Провідники СВУ, відбиваючи думки українського народу, вважали, що інтереси нації є вищими від інтересів класи, а суверенної держави - над партіями:

"Велика більшість свідомої української інтелігенції, що провадила до революції українську справу, не прийняла Жовтня зі всіма його висновками" ^{3/} Із передсудових свідчень С.О. Ёфремова. І.К./

"Ёфремов: Я думаю, що держава - над партією і нація - над класом" ^{4/}.

"Ніковський : ...ми не приймали Радянської влади, диктатури пролетаріату, через те, що ми ставили принцип: "нація над класом ... держава - над партіями ..." 5/

СВУ й зродилося для плекання ідей - "нація - над класом, держава - над партіями", ідей Української Народньої Республіки /УНР/, якій нанесено поразку в збройній боротьбі. Цю ідею здекларував на процесі акад. С. Бфремов:

"Голова : Ні. Ви в своїх свідченнях пояснюєте інакше. Ви говорите : "Ми не вважали боротьбу за остаточно скінчену, а тільки перенесену в іншу фазу, з іншими методами і способами боротьби, що раніше чи пізніше, після довгого чи короткого перепочинку, а мусить знову розпочатися".

"Бфремов: Очевидячки, поразка була нанесена в збройній боротьбі. Тут малося на увазі, що окрім збройної боротьби, мала б бути боротьба чисто культурна. Тут я думав, що надходить час іменно на таку боротьбу" 6/.

Глибока істина, що боротьба українського народу з більшовизмом далеко ще не закінчена, що її конче треба продовжувати в нових умовах, в умовах советської дійсності, світила Спілці Визволення України на шляху її праці у здійсненні непереможного прагнення українського народу: " Створити незалежну українську державу " 7/. /Бфремов/.

Знаряддям національної освітньо-виховної праці СВУ була школа в усіх її розгалуженнях від найнижчої до найвищої ланки.

Не є випадком, що для своєї праці, між іншими ділянками, вони обрали також освітньо-виховну ділянку - школу. Члени педагогічної групи СВУ твердо дотримувалися заповіту 1918 року про те, що національна українська школа мусить стати одним із стовпів державної будови. Про це писав В. Дурдуківський так:

"... горе тому народові, якого зрадлива доля позбавила міцного історичного коріння, який втерав зв'язок з історичним минулим, який не витворив національного ґрунту 8/...

"Ми, культурне громадянство, -і перш за все дитячі школи мусимо повернути нашому народові його історичну спадщину, мусимо знов зв'язати його з славним минулим, мусимо поновити порвані за лихих часів історичні традиції, мусимо підвести міцний національний ґрунт під наш державний

будинок. Це, перш за все - велике почесне завдання нашої молодой національної школи. Вся наука в наших школах повинна провадитись так, щоб якнайкраще й якнайшвидше допомогти перевести в життя це велике негайне завдання 9/.

Це писав В. Дурдуківський в часі існування самостійної держави. Шлях прогресу стелився перед відродженою рідною українською школою. Цієї ідеї розвитку української школи національно-демократична інтелігенція ніколи не забувала і провадила в життя зокрема й через організацію СБУ, не зважаючи на те, що в роках комуністичного панування в Україні умови для розвитку національної школи щораз звужувалися:

"Мало було веселого, - пише В.Дурдуківський в 1923 році, - цікавого в житті школи, але вона тихо, спокійно, не зважаючи на дуже важкі загальні умови /Опанування комуніст. владою всіх ділянок життя в Україні.І.К./, робила своє діло, розвивалася, здобувала признання серед ворогів і друзів, з честю обороняла ідею національної школи " 10/.

В. Дурдуківський закликав вчительство здійснювати в школі виховання молодого покоління, яке буде виборювати й творити вільне життя в Україні на "ґрунті великих всесвітніх ідеалів", які визначав так:

"Своїм завданням наша школа ставила і ставить - виховати гармонійно розвинену людину, виховати по змозі всі сили і здібності дитини /фізичні, розумові, соціальні, естетичні/ ... Звичайно ми не маримо про те, щоб цілком реалізувати його, наше завдання - переводити його в життя частково, оскільки дозволяють наші сили і обставини ... Ми бажаємо утворити нову духом, змістом і методами праці школу, наблизити її до життя, викликавши максимум самодіяльності, активності й творчості у дітей".

"... діти -ґрунт, надія, цвіт нації, бо виховання молоді - єдиний, справжній, "реальний шлях до перетворення поліпшення, зреформування національно-державного життя", а великий, чарівний ідеал гармонійного виховання дитини, як єдиний засіб надійного лікування і оздоровлення народного та державного життя".

До боротьби за "лікування й оздоровлення" мусить стати національне,свідоме, міцне, енергійне нове покоління вихованців

української школи, бо та боротьба :

"... вимагає міцних, енергійних, твердо переконаних, перейнятих духом солідарности і єдності, соціально вихованих громадян, борців за право народу, творців нового життя на ґрунті великих всесвітніх ідеалів".

Праця СБУ у ділянці освітньо-виховавчій на терені шкільництва зовсім не означає, що в інших ділянках СБУ не провадила національно-освідомлючої роботи. Досить згадати працю членів і однодумців СБУ в літературних, мистецько-театральних, кооперативно-господарських і інших організаціях, що їх советська влада жорстоко розгромила в боротьбі з так званою українською контрреволюцією, бажаючи вирвати з корінням національно-державницькі прагнення українського народу.

Освітньо-виховавча праця СБУ не була ні в часі, ні в основній своїй ідеї чимось відокремленим від освітньо-виховавчої роботи періоду української суверенности/1917-1920 рр./. То було продовження освітньо-виховавчої праці Міністерства Народної Освіти УНР. Якщо й можна говорити про відмінності, то лише в частині форм і можливостей здійснення їх в умовах советсько-комуністичної школи. Про це маємо свідчення обвинуваченого К. Шила:

"... Загальних принципів радянської системи, нових методів викладання, навіть знаменитих комплексів ми не відкидали, але ж у все це вкладали свій ідеологічний зміст УНРівського напрямку".
/Том 8, арк. 85/" 14/.

Цей зміст відповідав напрямним вказівками міністерства Народної Освіти УНР, а саме, що:

1. "Повинно бути рівне для всіх громадян право на освіту!"
2. "Школа повинна бути національною".
3. "Школа повинна бути світською".
4. "Школа виховальна буде і національно-державною..."

"Головний момент національного вчення полягає в тім, що школа обслуговуватиме все громадянство: діти різних шарів населення однаково проходитимуть її, незалежно від соціального і всякого іншого становища їх батьків; це не тільки згладжуватиме класові різниці, але й дозволить використати

найкращі сили Держави, незалежно від того, з яких верств вони виходять, і надасть Державі монолітного характеру ..."

Ідеї національно-демократичної школи члени педагогічної групи СВУ поширювали у спосіб особистого контакту з українським вчителством, родинами і через видання шкільних підручників і періодичної педагогічної літератури. Про це читаємо в стенограмі процесу СВУ такі відповіді підсудних:

"Михайлик: Ви у своїх зізнаннях на стор. 230 назвали справжні завдання цієї самої богословської установи. А саме: "завдання курсів було виховати борців за волю і самостійність України. Виховати й післати для національно-політичної роботи на село". Так ?

Дурдуківський: Так 15/

"Винувачений Гребенецький свідчить:

"...Наша шкільна секція "СВУ" ставила собі завдання: 1/ поширювати якнайширше як ідеї "СВУ", так і членство серед педагогічних сил м. Києва, 2/ використовувати обережно легальні форми радянської школи для прищеплювання та виховання дітей в ідеологічному напрямку "СВУ" /Том 13, арк. 74/" 16/.

"Винувачена Токарівська свідчить:

"...Мету цієї організації наш гурток у шкільній роботі ставив собі так: виховувати свідомих національно дітей, захищати національні школи від інтернаціональних впливів" /Том 10, арк. 8/" 17/.

"Гребенецький: ... Вони /учителі школи І.К./ працювали, утворюючи національну школу ... Я бачив, що це школа, яка народилася після майже трьохвікової своєї смерті ..."18/

"Трезвинський: Я не помічав, щоб провадив націоналістичне виховання. В національному напрямку я виховував дітей ...^{x/}

Примітка: x/ . Слово "національний" комуністи на всіх ділянках практичного життя й у судовому процесі СВУ послідовно заступають словом "націоналістичний", бажаючи тим самим національні прагнення, працю й боротьбу українського народу подати у потрібному більшовицькій владі негативному навітленні.

"Трезвинський: ... Я кажу чесно, одверто перед усіма, що виховував по-революційному, але не по-шовіністичному. Я по-національному виховував" 19/.

"Винувачений С. Єфремов свідчить:

"... Діяльність шкільних гуртків тісно була зв'язана з загально-педагогічною роботою для розповсюдження через педагогів і школу ідей "СВУ". Для цього була створена, як згадано, спеціальна педагогічна організація - гурток, що об'єднував найвизначніші Київські педагогічні сили, популярні серед громадянства і серед учнів і навіть просто серед обивателів через свої підручники ... Робота цього педагогічного гуртка виявлялась у вихованні та впливові на студентів Педтехнікуму, у впливові на широкі вчительські маси в Києві, і на периферії через Педагогічне Товариство". /Том 1, арк. 257, 258./ 20/

Використовуючи легальні умови праці в советській школі для українського національно-демократичного державницького виховання, члени педагогічної групи СВУ одночасно з тим боролися з усім ворожим тому вихованню, виступаючи в теорії і практиці проти освітньо-виховавчих настанов большевицької влади. Наставлені активно проти всього, що є вороже ідеї спільноти з доброї волі, ідеї свободи людини, члени СВУ здавали собі справу з тією небезпекою, яку несе українському народові советська влада, діставшись різними способами через освітньо-виховавчу систему до юнацької душі. Саме тому вони боролися проти всяких форм, що їх впроваджувала комуністична диктатура в освітньо-виховавчій системі, прагнучи опанувати дитячо-юнацькими масами, наснажити їх комунізмом, виховати молоде покоління майбутніх будівників і оборонців комунізму. А тому, що комуністи стосували і стосують в освітньо-виховавчій системі багато форм, дозволимо собі зупинитися, як нам здається, на найголовніших, проти яких боролися члени педагогічної групи СВУ:

I. Проти комуністичного дитячого руху, всіляко гальмуючи його вплив на учнів :

"Винувачений В. Дурдуківський свідчить :

"... "СВУ" категорично відкидає завдання сучасних радянських шкіл виховувати комуністично настроєних дітей ...

"... Виходячи з таких основних принципових міркувань "СВУ" також негативно ставиться

й до дитячого комуністичного шкільного руху ...
"...Звичайно "СВУ" виступає проти комуністичного дитячого руху не з цих тільки суто-педагогічних мотивів - "СВУ" проти комуністичного дитячого руху ще й тому, що вона взагалі проти комунізму, не вірить у нього, виступає проти нього ..."/Том 2, арк. 198/" 21/.

В.Ф. Дурдуківський свідчить далі :

"...Треба терпіти дитячий рух, як необхідне зло, але по змозі вживати заходів, щоб він якнайменше приносив шкоди організованим дітям і всій школі. Для цього треба дуже обережно через батьків впливати на дітей, щоб вони не записувалися до організації ЮП. Для цього треба ватажків-комсомольців з першого ж дня їхньої роботи в школі взяти в свої руки, для цього завшколою й всі вчителі повинні довести ватажкові-комсомольцеві, що він є малоосвічена, педагогічно зовсім недосвідчена людина, скорити його своєму науковому й педагогічному авторитетові й впливові, для цього разом з ватажком повинен працювати по лінії ЮП і хтонебудь із впливовіших у школі вчителів, щоб знати кожен крок його роботи, щоб не допускати інтимної близькості між ватажками і дітьми, для цього треба по змозі не допускати відокремлення роботи ЮП від загально-шкільної роботи, вживати заходів, щоб потопити, так би мовити, дитячий комуністичний рух з його спеціальними завданнями в загально-шкільному житті й роботі, для цього вчителі-суспільствознавці повинні тримати постійний якнайтісніший контакт з ватажком, мати повну поінформованість і пильну контролю над його шкільною роботою, для цього класні організатори чи вихователі та й взагалі всі вчителі повинні особливо пильно стежити за дітьми, що вступили до організації ЮП, не випускати їх з-під свого впливу, для цього треба дуже обережно й тактовно знищувати спеціальний вплив ЮП й ватажка-комсомольця на все життя й роботу школи, робити це, уникаючи всяких непорозумінь і гострих конфліктів, одним словом для цього треба зрозуміти роботу ЮП тільки чисто формальною, звести весь дитячий комуністичний рух до нічого, щоб він формально був, і щоб в дійсності його зовсім не було. Так радив я боротися з дитячим комуністичним рухом своїм численним відвідувачам-педагогам, від яких часто були скарги на ватажків-комсомольців. Такі ж приблизно думки розвивав я і в своїх доповідях вчительським і студентським екскурсіям"/Том 2, 379/" 22/.

"Ткарівська: Загін юних піонерів у нас існував офіційно певну роботу ми провадили. Фактично загін ЮП існував, але ж він впливу на загальне життя не мав" 23/.

II. Проти класової лінії у вихованні, проти класового розшарування дитячих і молодечих мас у школі, проти класового підходу під час прийому до шкіл:

"Винувачений В. Дурдуківський свідчить:

"СВУ" цілком проти класового підходу під час приймання учнів до профшкіл і студентів до ВИШів. На його думку не походження, не класова приналежність повинні відігравати тут роль, а виключно певні здібності й нахили та наукова відповідна підготовка" /Том 2, арк. 196/ 24/.

"Дурдуківський: Я хотів би, щоб кожна дитина, незалежно від класового походження, мала право і змогу вчитися у школі. Через те я ставив питання, що тепер, коли маси прагнуть до освіти, коли треба найбільше цієї освіти, коли треба дати максимум сприятливих умов для маси, то й треба дати змогу вчитися всім іншим" 25/.

III. Проти комуністичного монополізму в шкільництві:

"...До всього цього "СВУ" ще додає, що на його думку інтереси освіти вимагають, щоб разом з державними школами існували приватні школи, щоб було дано приватним особам право одчиняти школи різних типів"... /Том 2, арк. 197/" 26/.

"Державна школа, як свідчить історія освіти, дуже часто грає роль консервативного чинника, не має змоги широко розгорнутися індивідуальній педагогічній творчості. Щоб не було загрози загрози державній школі, повинні існувати приватні школи". В. Дурдуківський" 26а/.

"Тільки величезні змагання громадської енергії, величезний рух приватної ініціативи в справі народної освіти може пособити ділові".

Така постава СВУ йшла в розріз з освітньо-виховною шкільною політикою комуністичної партії. Комуністична партія цей принцип розбудови школи вважала злочинним і поборювала його скрізь під назвою буржуазно-українського націоналізму.

"У боротьбі за школу він/В. Дурдуківський І.К./ виступає тільки за "українську школу", не виявляючи її класової природи ... Вона /школа, І.К./ не стала за знаряддя знищення поділу сус-

пільства на класи, за знаряддя комуністичного переродження суспільства, як то ясно записано в програмі пролетарської большевицької партії" 28/.

Так характеризує комуністичний критик-відпоручник освітньо-виховавчу шкільну працю СВУ за те, що вона понадкласова в підході до питання освіти й виховання дітей і молоді.

1У. Члени СВУ вважали релігію за справу глибинних почувань людської душі і як таку воліли лишити родинному вихованню, обстоючи в школі виховання арелігійне, категорично заперечуючи виховання антирелігійне, яке розкладово впливає на дитячу душу, спустошуючи й очерствляючи її, відкидаючи прагнення комуністичної партії спеціально витворену порожнечу дитячої душі виповнити комуністично-большевицькими ідеями. Саме тому СВУ проти антирелігійного виховання, в обороні дітей, молоді і цілих наступних поколінь від розкладу.

Натиск В. Дурдуківського на арелігійне виховання, якого вони трималися у своїй школі, не слід розуміти як заперечення основних засад, на яких фактично було побудоване виховання, що його провадили у школі члени СВУ - засад християнської релігії. Подтвердженням тому є хоч би той факт, що у їхній школі працював, як заоновчитель, сам первоієрарх УАПЦ Митрополит В. Липківський. Та з часом все більшого опанування школи комуністичною партією і советською владою не лише викладання Закону Божого, основ християнської релігії, стало абсолютно неможливим, а навіть посилення на те, що у вихованні мають лежати підвалини християнства, було колосальною провиною супроти комуністичних настанов щодо виховання в школі. Саме тому члени педагогічної групи СВУ, шукаючи шляхів недопустити до школи комуністичного антирелігійного виховання, мусіли висунути тезу про арелігійне виховання, і тим самим уможливити собі зберігання засад християнства у практичному вихованні в школі.

У. За виховання національно-демократичне, державницьке.

Категорично відкидаючи "завдання сучасних радянських шкіл виховувати комуністично настроєних дітей", СВУ всіма можливими в умовах советської школи способами протиставляли комуністично-

му вихованню національно-демократичне, державницьке, на засаді "нація - над класом і держава - над партією".

"Винувачений В.Дурдуківський свідчить:

"... Якими засобами шкільна група впливала на дітей. Тут перш за все мало місце відповідно до поглядів групи тлумачення й трактування наукового програмового матеріалу, певне ідеологічне освітлення його, звичайно в можливих за умов радянської школи, з її суворими вимогами щодо змісту й напрямку шкільної роботи, розмірах... Чимале значення для впливу на дітей мала також і організація відповідного читання, рекомендація книжок /Том 2, арк. 36/ 32/!"

"Винувачений В.Ф. Дурдуківський далі свідчить:

"Скажу просто й рішуче, що майже всі мої відвідувачі виходили з школи ... принаймні, з великими сумнівами щодо основного принципу комуністичного виховання, виходили з наміром провадити у своїй роботі не основний принцип радянського інтернаціонального виховання, а "СВУсівського", суто національного виховання"... /Том 2, арк. 376/" 33/.

Суд особливо цікавився змістом ідей, що їх поширювано через школу. Який був зміст цих ідей, видно з відповідей підсудних, поданих в офіційному звіті Суду про процес. Напр., громадський обвинувач питає:

"Соколянський: ...Який саме чинник був найважливіший, що він у вашій школі дав такі блискучі наслідки ?

Дурдуківський: Мені здавалося, що це було об'єднання товариства навколо ідеї національного, чи як його тепер трактують, націоналістичного виховання молоді.

Соколянський: Товариства педагогів?

Дурдуківський: Це були не ті педагоги, що тепер тут. Заліського, наприклад, не було, не було Токарівської, не було, здається, Трезвинського. Ентузіазм в утворенні своєї першої рідної школи був такий надзвичайний, що його прямо в історії трудно найти" 34/.

"В. Дурдуківський: ... Коли я виступав з доповіддю перед батьками, то критикував програми, не крився, як педагог. Не крився, що ці програми

були не вдосконалені - це підтвердить кожний " ...^{35/}.

Цим самим цікавився й прокурор. Ось кілька його запитань:

Ахматов: Про школу ми ще будемо говорити. Я питаю про суто педагогічну роботу.

С.Єфремов: Як я собі уявляю, це була робота серед студентства, на лекціях, доповідях і т. інш., йшла пропаганда ідей "СВУ" ...

Ахматов: Себто ви здійснювали через педагогічну групу вплив на студентство?

С. Єфремов: Так, вплив на студентство.

Ахматов: ... Якого ви хотіли студента виховати?

С.Єфремов: СВУ хотіла випустити студента-українця.

Ахматов: А ми не випускали студента-українця?

С.Єфремов: У нас було розуміння інше.

Ахматов: Яке ваше розуміння?

С.Єфремов: Це виходить з тих принципів, які мала організація.

Ахматов: Дайте пояснення: "студента-українця" - це загальне пояснення.

С.Єфремов: Студента-українця, прихильника незалежної України.

Ахматов: Як він повинен ставитися до ради влади?

С.Єфремов: Очевидно, негативно.

Ахматов: Отже, ви хотіли випускати із ВИШ"-ів таке студентство, що вороже ставилося б до існуючого державного устрою, взагалі до ради влади?

С.Єфремов: Так.

Ахматов: А щодо школи?

С.Єфремов: В школі така робота політична се-

ред дітей не могла вестись прямо, бо в такому віці діти не можуть бути об'єктом цієї політичної роботи. Там велася, очевидно, в напрямі підготовчого.

Ахматов: Ви взагалі відкидаєте політичне виховання дітей в школі?

С.Єфремов: Я думаю, що політика в школі ледве чи може бути прийнята через те, що діти не можуть зрозуміти цього.

Ахматов: А якже ви хотіли виховувати в школі свідомих українських дітей? Мабуть так, щоб ввести в методику виховання елементи національні?

С.Єфремов: Елементи національні самим духом школи, самим методом, мовою навчання вести це виховання.

Ахматов: Підручники, які давалися дітям, мали політичний характер?

С.Єфремов: Підручники склалися з певною тенденцією.

Ахматов: І тоді виховання дітей також набуває певної тенденції?

С. Єфремов: Набуває.

Ахматов: Яку тенденцію повинно було набути виховання дітей в школі?

С. Єфремов: Треба було виховувати, перш за все, українських дітей своєї країни ...^{36/}

"Якимішин: Які завдання ви ставили перед кооперативним інститутом?

С.Єфремов: Виховання студентів в дусі ідей "СВУ"^{37/}

"Якимішин: Під яким гаслом повинна була працювати ваша кооперація?

В.Дурдуківський: "Під гаслом "Кооперація - шлях до самостійности України" ^{38/}.

"Винувачений В. Дурдуківський свідчить:

"...Щодо політичного обличчя вчителів нашої школи, то всі вони були глибоко переконані українські націоналісти. Майже всі були визначнішими українськими національно-політичними діячами, належали або ж до революційних українських партій /С-д.,с-р.,ТУП/,

або були членами "БУД-у" й пізнішого "СВУ". У нашій школі працювали такі активні й визначні діячі УНР, прихильники й товариші по праці Петлюри, як П. Холодний, В. Прокопович, Л. Чикаленко, Х. Слюсаренко, Л. Білецький, що й нині перебувають за кордоном. У нас працював /правда, тільки кілька місяців/ головний керівник автокефального церковного руху, колишній всеукраїнський митрополит В. Липківський /в ролі законовчителя/. Аж до останнього часу мені щастило, дякуючи деяким зв'язкам і власному авторитетові в Окрінспектурі, зберегти педагогічний персонал школи від чужого нашій школі партійного комуністичного елементу" /Том 2, арк. 469, 470/ 38а/.

Всю практику національно-демократичного державницького виховання комуністична педагогіка /Кулінич/ характеризує як контрреволюційну з усіма відповідними з того, в умовах советської дійсності, наслідками як для творців СВУ, так і їхніх однодумців:

"Вся їхня практика була організованою контрреволюційною боротьбою проти радянської влади, проти наших принципів класового пролетарського виховання молодого покоління, проти комуністичного виховання" 39/.

УІ. Педагогічна група СВУ здавала собі справу з того, як може відбитися на несплямненій душі активна, а навіть пасивна участь дітей і юнацтва в жорстокій класовій боротьбі, що її зводить комуністична партія з усіма інакодумаючими, а тому активно протидіяла комуністичній партії в її заходах втягнути в ту боротьбу дітей і юнацтво.

"Та як це не прикро ... наша шкільна справа має і зараз не мало ворогів. Не маючи змоги утриматися на єдино-можливому і відповідному до справи науково-педагогічному ґрунті, вороги нашої шкільної справи переносять діло з чисто педагогічної позиції на політичну, в справу народної освіти втягають чужу, ворожу їй політику, забуваючи зовсім про те, що так недавно виступали оборонцями школи од політики старого уряду, боролися за вільну, незалежну від всякої політики школу ... до чисто шкільної справи притягнуто політику, загублено наукову серйозну, об'єктивну позицію, допускається безліч брехні, свідомої неправди, в боротьбу вмішують дітей, їх підбурюють, натрапляють, нацьковують проти всього українського" 40/.

УІІ. Педагогічна група СВУ розглядала дитяче шкільне самоврядування як один з об'єктивно-педагогічних засобів в системі виховання:

"Соколянський: Чи правильно я вас зрозумів, що основним стержнем вашої роботи, вашої школи було самоврядування?

Дурдуківський: Ні, я не можу цього сказати. Самоврядуванням захоплювалась наша школа до 1923 року, поки воно не виявилось у певних формах і поки ці форми не стали в нас мертвими" 41/.

Відомо, що після 1923 року й самоврядуванням, як одним з чинників комуністичного виховання в советській школі, оволоділа компартія через комсомольську і піонерську організації, перевівши при тому "пролетаризацію" його складу. Саме це й було причиною, що в школах, керованих членами педагогічної групи СВУ, самоврядування, як засіб комуністичного виховання, завмерло. Його почали спрямовувати по лінії адміністративної праці, зменшуючи в той спосіб його вплив як чинника комуністичного виховання. Розглядаючи самоврядування, як педагогічний засіб виховання, члени педагогічної групи СВУ вважали, що керівництво його працею має належати педагогові, а не піонерові, комсомольцеві чи партійцеві.

Советському шкільному самоврядуванню члени педагогічної групи СВУ протиставляють таку його форму, коли:

"... воно об'єднує всіх дітей школи, робить їх рівноправними громадянами, воно споріднює дітей і педагогів, утворює з ними дружню сім'ю, товариську громаду; воно привчає дітей цікавитися громадськими інтересами; воно призвичаєє дітей до громадського вільного життя; воно дає змогу дітям виявити свою самодіяльність і творчість у соціальної сфері, воно виховує дітей соціально, воно витворює інтимну, рідну шкільну атмосферу, яка є найпотрібніший і найкорисніший засіб для кожної широкі педагогічної праці". /3 практики трудової школи, збірник ч.1, Київ 1923, ч.2 К. 1924/42/.

В такому дитячому самоврядуванні керівництво має належати педагогові, який

"... повинен, даючи повну волю дітям, не спускати їх із свого педагогічного догляду, повинен, не на-доїдаючи їм своїм постійним втручанням, не підриваю-

чи ним довір"я дітей до своїх сил, в той же час знати кожен крок дітей, щоб кожної потрібної хвилини негайно прийти на допомогу їм. Учитель му- сить, не бачивши - бачити, не чувши - чути, не знавши - знати, не бувши з дітьми - бути з ними, не допомагаючи дітям - допомагати їм" 43/.

Не оминула комуністична критика й теорії і практики СВУ в питаннях дитячого самоврядування:

"...Шкільне самоврядування має правити не за чинник класового комуністичного виховання дітей, а за чинник, що затушковує класову боротьбу.

... В основу цих теорій покладено чітку ви- явлену буржуазну думку на дитяче самоврядування, яке має допомагати вихованню в дусі буржуазної моралі, поглядів, в дусі хutorянсько-куркульсь- кої ідеології, рідної сім"ї, рідної атмосфери та інше...

Їх погляди на самоврядування заперечують принципи комуністичного виховання. Ідеал само- врядування знаходять вони в буржуазних американсь- ких педагогів" 44/.

II.

Другою ділянкою освітньо-виховавчої праці членів педагогіч- ної групи СВУ слід вважати їх публікації в педагогічному жур- налі 1918 року - "Вільна Українська Школа". Ідеї "Вільної Укра- їнської Школи" і є тим підложжям, що на ньому продовжувано освітньо-виховавчу працю в школах членами педагогічної групи СВУ.

В роки праці в советській школі члени педагогічної групи надрукували небагато, але друковане є важливим документом для показу ідей вільного українського національно-демократичного виховання. Це:

1. Збірник "З практики трудової школи" ч. I і II.

2. Праці Науково-Педагогічної Комісії Української Академії Наук.

3. Підручники, авторами яких були члени педагогічної групи СВУ. Видання підручників-читанок для шкіл у період 1920-1929 рр. члени педагогічної групи СВУ міцно тримали в своїх руках:

"Київські автори підручників мали з 39 підручників молодшого концентру 20, себто більше 50%, а з 76 назв підручників першого обох концентрів мали 32, себто 42%. При чому, з 39 підручників першого концентру 12 підручників, себто 30% назов укладали одні й ті ж автори, лише в різних комбінаціях, з зазначених п'яти Київських авторів. Коли ж брати наклад цих підручників не за кількістю назв, а за кількістю підручників, то - приймаючи до уваги, що підручники Київських авторів призначалися і видавалися кількасотенним / у тисячах. С.Ч. / тиражем, то ці підручники Київських авторів зокрема зазначеної чільної їх групи, складають до 90% всього числа примірників підручників, що вживаються по сільських школах нашої Республіки". /З постанови Народнього Комісара Освіти УРСР М.О. Скрипника з 10/І. 1929 р./ 45/.

Читанок, авторами яких були члени педагогічної групи СВУ, було ш і с т ь : "До Світла", "До праці", "Наше життя", "Живе Слово", "Шляхами життя", "Життя та Слово".

Переважаюча більшість матеріалів читанок, розуміється, не відповідала настановам партії і советського уряду щодо комуністичного виховання, класового розшарування й класової боротьби, принципам колгоспного будівництва та ін.

Не будемо давати всебічної аналізи згаданих читанок. Зупинимось на окремих їхніх рисах, що ілюструють елемент антикомуністичний у вихованні.

Майже в усіх читанках чільне місце посідає виховання в дітей почуття української спільноти, єдності, в якій закладено силу життя й поступу вперед. За таку спільноту автори вважають спільноту "де один за всіх, і всі за одного".

Таке розуміння української спільноти не випадкове. Воно є споконвічним, притаманним українському народові могутнім джерелом його відродження, бо хоч український народ за своїм духовим складом в особистому житті є суворим індивідуалістом, йому не чужі глибокі почуття добровільного громадського обов'язку, який впродовж історії витворив в Україні найрізноманітніші форми громадських об'єднань /кооперативно-господарських, культурно-освітніх та ін./, в основі яких лежав принцип "громадського обов'язку з власної волі". Творячись на цьому принципі, громадські об'єднання в Україні поєднували в собі інтереси особи й спільноти.

Цьому й навчали дітей автори згаданих нами читанок, тим протиставляючись комуністичним формам примусу професійного колгоспного, партійного, адміністративного тоталітаризму.

Ось чому всякі спроби творити в українській спільноті об'єднання за принципом "мусиш", за наказом згори, що вщент трощив індивідуалістичну, власницьку психологію українського народу, відбирав у нього все і його самого підпорядковував чужій волі, не знаходили в Україні ґрунту. Вони були народом твердо оцінені прислів'ям : "гуртове - чортове". Тож і комуністичний експеримент - загнати українське село в колгоспи - зустрів нечуваний опір, що коштував українському народові великих жертв.

"Гаслові комуністичного колективістичного виховання протиставить Дога /педагог/ безкласове гасло: "Громада - великий чоловік; у громаді один за всіх і всі за одного". - Громада, гурт - ці кількісні, а не класові й тому якісні категорії просуває СВУ у свідомість дитячої маси" 46/

Автори читанок не виховують дітей у напрямку комуністичної ідеології й моралі, не славословлять партії та її вождів, не прагнуть втягнути у т.зв. громадсько-політичну працю, не агітують за комуністичну диктатуру і то, як нам здається, з мотивів педагогічного й ідеологічного порядку, бо члени педагогічної групи СВУ були за вільне, українське національно-демократичне, державницьке виховання дітей, за Українську Самостійну Державу, розбудовану на основах демократії, на міцних основах української родини.

Комуністичний критик згаданих читанок не може аналізувати їх матеріалів як безсторонній педагог. Він, з почуттям повної відповідальності комуністичного відпоручника, таврує авторів за їхні протикомуністичні спрямування, за їхню некомуністичну ідеологію і мораль:

"Після того, як діти навчаються вже читати, вони в "До Світла" знайдуть оповідання "Комуна", "Свято Жовтня" та "Ленінці". Але що то за оповіданнячка. "Комуна" без машини, не показує переваги комуні перед індивідуальними формами життя... /За комуністичною настановою треба показувати, хоча того й немає. І.К./ "Жовтень" це не є свято усього трудящого люду - робітників та селянської

бідноти. Це для сільських дітей не "наше свято", а "їхнє свято" 47/.

"...оповідання - "Два товариші" ... Сліпа незумовлена мораль. Буржуазна мораль. Замість подати ситуацію, де діє колізія між особистим і спільним, індивідуалістичним і колективним, де ця колізія розгортається на базі класового вмотивування акту поведінки, Дога вдається до заявленої фґабули про двох товаришів і ведме-
дя" 48/.

Комуністи воліли б бачити, щоб у зустрічі двох товаришів з ведмедем, при умові, що один з товаришів син заможного, а другий син бідняка, ведмідь напав би на сина заможного, а син бідняка з "почуттів класових" не виступив би в обороні нападеного. Вони воліють, щоб та "колізія" розгорнулася саме так, а звідси була б і комуністична мораль - класового ворога захищати не треба.

Не подобається критикові й некомуністичне у авторів читанок розуміння й використання дитячого самоврядування:

"Орієнтація на індивідуалістичне виховання виявляється й у формах організації дитячого самоврядування, що її пропонують шкідники.

"Постановили ми обрати голову групи /Уривок з оповідання в читанці. І.К./, господаря й господарку та ще й санітарну комісію з трьох. На голову обрали Панаса, за господаря Семена Гудзя, а за господарку Олену Хуторну. І Семен і Оленка - обое хазяйновиті, працювиті й чепурні.

Атрибути індивідуалістичного побуту - господар, господарка, хазяйновиті, працювиті, чепурні, їх заводять пропагатори індивідуалізму у виховну систему заходів організації дитинства.

... Господар і господарка - родинна форма просувається в структуру дитячої самос організації. Чи не очевидна тенденція увічнювати родинну форму, як норму, як ідеал суспільного життя"49/.

За комуністичною педагогікою на голову та на господаря й господарку мають бути обрані не "хазяйновиті, працювиті й чепурні", а учні, що є членами дитячих комуністичних організацій, активно допомагають комуністичній партії в переведенні у життя всіх її міроприємств, беруть активну участь у класовій боротьбі. ..

Комуністичний рецензент критикує ненависних йому авторів читанок і за те, що вони не комунізують, не пролетаризують складу дитячого самоврядування, що дитяче самоврядування будують на зразок родини, яку за комуністичними настановами треба не пропагувати, а зруйнувати, бо вона не комуністична.

Дитяче самоврядування в советській школі мусить допомагати партії включити дитячі маси в громадсько-політичну працю й класову боротьбу, виробити з дітей відданих партії виконавців її завдань аж так, щоб вони могли відректися в своїх батьків, коли того буде вимагати партія, на зразок того, що:

"Ми п"ятнуємо таких батьків, що зривають пляни п"ятирічки. Батько, що зриває п"ятирічку, не батько нам".

І коли у авторів цих підручників того немає, комуністичний критик продовжує картати:

"Не хотять вони /автори читанок, - І.К./ організовувати дитячу масу на активну допомогу партійним, комсомольським, радянським, професійним, кооперативним і громадським організаціям... Уникаючи подавати дітям матеріал, що характеризує класову боротьбу у нас, вони тим більше уникають висвітлювати факти все більшого і більшого зростання класових суперечностей, класової боротьби в капіталістичних країнах" 50/.

До глибин свого комуністичного бездушся рецензент невдоволений з того, що автори читанок не славословять партії та її вождів:

"Не може не кинутись в очі, що комуністичну партію упорядчики підручників якнайпильніше обходять ...

... свідомо й старанно складачі уникають підкреслювати роль комуністичної партії в революції й в боротьбі за визволення /!? І.К./ трудящих ...

... Нічого шкідникам сказати за мозок пролетаріату, за його крицеву партію. Не хотять вони, щоб діти знали вчення Ленінове про партію, не хотять вони, щоб діти знали, що без залізної своєї більшовицької партії пролетаріатові боротися важко, а перемогти неможливо.

Ніде ... не підкреслюється значення комуністичної партії в боротьбі за наш і Всесвітній Жовтень ... А цілковите ігнорування тов.Сталіна,

тов.Скрипника й взагалі проводирів партії, хіба не є демонстрація проти комуністичної партії. За т.т. Сталіна й Скрипника й згадки немає" 51/.

УІІІ. Члени педагогічної групи СВУ - автори читанок для шкіл, згадуючи у своїх підручниках про період боротьби Української Самостійної Соборної Держави в роках 1917-1920, не плямують Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії, не ганблять петлюрівщини, гетьманщини й усіх учасників тих історичних подій, як це роблять офіційно комуністи й вимагають того від усіх викладачів від дитячого садка до високої школи.

Насвітленням тих подій члени СВУ і їх однодумці бажали виховати в дітях, юнацтві й молоді об'єктивність оцінки і найкращі почуття до того, за що боровся український народ - за Українську Самостійну Соборну Демократичну Державу з усіма гарантованими для її народу свободами.

З платформи СВУ :

"1/. Організація зветься "Спілка Визволення України" і становить своїм завданням визволення українського народу на всіх просторах його етнографічної території і заснування Незалежної Самостійної Народньої Республіки.

2/. Державний устрій Української Республіки засновується на демократичних засадах, на чолі її стоїть виборний президент, виконавча влада належить кабінетові народніх міністрів, відповідальному перед Радою Народніх Представників.

3/. Громадянам Української Республіки законом гарантовано всі громадянські права без різниці статі: активне і пасивне виборче право на підставі вселюдного, рівного, безпосереднього і таємного голосування, воля слова і друку, незайманість осіб, воля зборів і коаліцій, воля совісти і т. інш...

4/. Економічна політика засновується на праві власности ..." /Том I, арк.76/ 51а/.

З цією оцінкою українських історичних подій комуністична партія і її відпоручники миритися не можуть:

"Буржуазна Центральна Рада, Директорія, гетьманщина, петлюрівщина - ці етапи кривавої боротьби пролетаріату України в спілці з незаможним се-

лянством залишаються невисвітлені в підручниках СВУ, подаваним нашим дітям. Іваниця в ст. "Радянська влада на Україні" /Читанка "Життя та Слово", вид.4, част. I. I.K./ пише: "політичні українські партії та громадські організації заклали в Києві Центральну Раду, щоб вона керувала Україною. Центральна Рада весь час боролася з Тимчасовим Урядом, вимагаючи для України більших прав". Він замовчує, що то буржуазні та дрібнобуржуазні партії створили Центральну Раду. Він наголошує, що ЦР "боролася з Тимчасовим Урядом", щоб тим очевидно, в очах дітей створити ЦР як ореол борця за волю України. Зазначивши, що "ЦР змовилася з німцями й привела їх на Україну", Іваниця, поперше, не підкреслює ганебну, зрадницьку роль буржуазної ЦР, щодо робітників і селян цілої кол. Росії, що виявилось в справі так званого Берестейського замирення ... "але Червона Армія перемогла". Оце й усе. Без жадної критики, без жадного дурного слова на адресу Петлюри й петлюрівців... Він ще може відважитися сказати гостріше проти Денікіна, денікінців, а проти петлюрівщини⁵², проти ЦР ви від нього нічого не почуєте".

Советського критика обурює те, що автор Іваниця не сказав на адресу Петлюри й петлюрівців "жодного дурного слова".

Члени педагогічної групи СВУ не провадили в своїй праці антирелігійного виховання, не підтримували комуністичної боротьби з релігією, автори не подавали антирелігійних матеріалів у своїх читанках.

"Вірні своїй спілці з автокефальною церквою СВУ-сівські продуценти підручників у своїх читанках, починаючи від "До Світла" й закінчуючи Іваничиною читанкою "Життя та Слово", по-слідовно ухиляються від організації антирелігійного виховання дітей.

Вони обходяться без антирелігійного матеріалу навіть там, де сама пророблювана тематика владно вимагає такого матеріалу ... клясову природу релігії контрреволюціонери вперто ігнорують.

Агенти буржуазної фашистівської педагогіки просували в практику радянської школи гасло виховання "без бога", вони орієнтували масового педагога в кращому випадкові на аполітичне виховання.

Буржуазна, контрреволюційна лінія Іваниць й Доги і в справі антирелігійного виховання безпечна" 53/.

Так оцінює працю членів педагогічної групи СБУ, на підставі підручників для початкових і семирічних шкіл, представник педагогіки комуністичного виховання проф. С. Чавдаров, що стоїть на ґрунті вказівок ЦК ВКП/б/ і вождя компартії щодо комуністичного виховання. А нарком Освіти УСРР М. Скрипник ту оцінку стверджує:

"Справді, справа СБУ розкрила нам цілу картину організованої роботи контрреволюційних націоналістів, що працювали в галузі підручкової і уміло провадили свою лінію щодо змісту й характеру підручника так, щоб підручник міг послуговувати нашим ворогам бути знаряддям у їх руках, щоб засмічувати, отруйовувати мозок і почуття молодого покоління ворожнечими думками, контрреволюційним і націоналістичним напрямком" . /М.О. Скрипник. З доповіді на XII Всеукраїнському з'їзді Рад/ 54/.

III.

Праця членів педагогічної групи СБУ не обмежувалася лише ділянкою складання підручників. Свої коріння мала вона в найвищій науковій установі - Українській Академії Наук, що:

"Довгі роки перед тим Академія Наук ставала за своєрідну фортецю, куди око пильної ідеологічної контролю з боку радянських інституцій не заглядало" 55/ /М. Гермайзе/.

"... Наслідки обрання ... переважно комуністів або комуністично настроєних академіків будуть дуже великі й сумні для Академії: вона загубить своє національне обличчя й свою національну й політичну роль, в ній цілком запанує комуністична ідеологія й комуністичні настрої" ... /Том 2, арк. 410/ . /Із свідчень В.Дурдуківського/ 55а/.

Осередком праці СБУ в Академії Наук було Науково-Педагогічне Товариство, що його засновано з метою продовження культурно-освітніх ідеалів УНР, з метою боротьби з комуністичною владою в ділянці освіти й виховання:

"Винувачений В.Дурдуківський свідчить:

"...Знов засноване Науково-Педагогічне Товариство повинно було поновити, відновити колишнє Н.-П. Т-во, що ще існувало до заснування ВУАН при Київському Науковому Т-ві, повинно було продовжу-

вати справу об'єднання в організації розбитого революцією /комуністичною, - І.К./, розпорошеного вчительства, що загубило свою національну організацію в виді викритих уже від Радвлади Товариства Шкільної Освіти й спілки учителів - українців м. Києва, повинно було реалізувати освітню програму "БУД", повинно було під могутнім захистом ВУАН об'єднувати українське вчительство, підтримувати його націоналістичні /Див. примітку І.К./ й опозиційні щодо Радвлади взагалі й особливо до її антинаціональної політики, інтернаціональної шкільної політики настрої, повинно було утворювати, зміцняти і весь час підтримувати антирадянський освітній фронт". /Том II, арк. 424/ 56/.

"Винувачений С. Єфремов про це свідчить так:

"...При Академії Наук вже існувало Педагогічне товариство, що зібрало в собі визначніші педагогічні сили Києва і об'єднувало близько сотні членів поміж рядового вчительства. Вже це одне робило Педагогічне Товариство дуже вигідною ареною для роботи СВУ, тим більше, що Дурдуківський був у йому за товариша голови й міг, таким чином, використати свої зв'язки й впливи. Серед вчительства м. Києва Педагогічне Товариство мало добру репутацію, робило доповіді, мало консультаційне бюро, і цей апарат ми постановили використати для організації, заснувавши п'ятірку з визначних педагогів-членів Педагогічного Товариства. При цьому ми скомбінували так, що вони належали й до педагогічного персоналу Педтехнікуму, вважаючи за великої ваги справу опанувати в першій лінії також і цю установу ... Таким способом ми одразу брали під свій вплив педагогів і теперішніх /через Педагогічне Товариство/ і майбутніх /через Підтехнікум/" ... /Том I, арк. 90/ 56а/

Науково-Педагогічне Товариство ставило собі за завдання об'єднати українські і неукраїнські педагогічні сили на боротьбу з комуністичною освітою й вихованням, що її провадив відпоручник комуністичної партії Народній Комісаріят Освіти УССР:

"Винувачений В. Дога свідчить:

"...Як член організації, я вклав і свою лепту в її справу на педагогічному секторі. Своєю працею я сприяв: 1/ затриманню переходу молодого вчительства на рейки суто радянської роботи; 2/ розвитку антирадянських настроїв і націоналістичних сподівань серед старших кадрів вчительства; 3/ об'єднанню цих кадрів на випадок зміни". /Том 24, 95, 96, 102, 111/ 57/.

"Винувачений К.Шило свідчить:

...Воно /Товариство.І.К./ авторитетом своїх ватажків, поважних педагогів, гуртуючи навколо себе рядове українське, навіть неукраїнське вчительство, відривало його від загальної маси радянського вчительства, не кажучи вже про те, що ідеологічним спрямуванням чужим Радянській владі підривало авторитет НКО в очах рядових членів своїх" /Том 8, арк.40/ 58/

Члени Науково-Педагогічного Товариства працювали в ділянці освіти й виховання дітей і молоді не лише в передбаченні сьогодення, своєю працею вони готували педагогічні кадри й для майбутнього, коли комуністичну владу буде знищено:

"Винувачений К. Шило свідчить:

"...На випадок зміни влади Науково-Педагогічне Товариство можна було використати як методичний осередок при демократичному ладі майбутньої УНР ...

...В майбутній демократичній Республіці Товариство мало дати кадри кваліфікованих педагогів-методистів". /Том 8, арк.83,40/ 59/.

Вся праця членів педагогічної групи СВУ в Науково-Педагогічному Товаристві в умовах існування ворожої національно-демократичним прагненням українського народу комуністичної влади не могла бути й не була лише педагогічною, бо члени Товариства були проти цієї влади, боролися проти неї на освітньо-виховавчому терені. Праця Товариства мала й характер національно-політичної боротьби :

"Винувачений В. Дурдуківський свідчить:

"...Науково-Педагогічне Товариство, прикриваючись офіційною програмою й захищаючись високим авторитетом ВУАН, мало на увазі не саму тільки суто педагогічну роботу, а також і роботу національно-політичного характеру" ... /Том 2, арк.425/ 60/.

Так в коротких рисах виглядають освітньо-виховавчі ідеали, настанови, прагнення і практична праця української національно-демократичної інтелігенції з лав СВУ щодо шкільництва, яке після поразки Армії УНР в перші роки комуністично-советської влади в Україні продовжувало і в советських умовах ті ідеали впроваджувати в життя аж до часу, коли комуністично-советська диктатура цілковито не опанувала й так важливої ділянки життя якою є шкільництво.

Бібліографічний показник

I/. З листа "До українців поза межами України сущих" - Генеральний Секретаріят України. Секретарство справ освітніх. Київ. 14 жовтня 1917 р. №.1360. Генеральний Секретар Народньої Освіти - Ів. Стешенко".

Ia/. Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. Том Перший. Харків, 1931, стор. 435.

2/. Там же стор., 242.

3/. Там же, стор. 238.

4/. Там же, стор. 238.

5/. Там же, стор. 245.

6/. Там же, стор. 238.

6a/. Там же, стор. 18.

7/. Там же, стор. 240.

8/. "Вільна Українська Школа", ч. 7, 1918, стор. 145-146

9/. Там же, стор. 146.

10/. "З практики трудової школи". 3б.ч.І.Київ, 1923, стор. 7.

11/. Там же, стор. 8.

12/. Там же, стор. 14.

13/. Там же, стор. 15.

14/. Спілка Визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. Том Перший. Харків, 1931, стор. 110.

14a/. Вістник Педагогічно-Професійного З'їзду. Київ, 14 серпня 1917 р. ч. 3-5.

15/. Проект Єдиної Школи на Вкраїні. Книга І. Основна школа. Кам"янець-Подільськ. 1919, стор. 5.

15a/. Спілка Визволення України, Стеногр. звіт, стор. 607.

16. Там же, стор. 112.

17. Там же, стор. 115.

18/. Там же, стор. 115.

19/. Там же, стор. 682-683.

20/. Там же, стор. 110.

21/. Там же, стор. 112.

22/. Там же, стор. 117.

23/. Там же, стор. 659.

24/. Там же, стор. 111.

25/. Там же, стор. 692.

26/. Там же, стор. 113.

26а/. А.Приходько - СВУ на шкільному фронті.. "Шлях освіти", ч. 5-6. 1930, стор. 85.

27/. Праці Науково-Педагогічної Комісії ВУАН.Т.І.
Збірник іст.-філол. відділу ч. 97.Київ,1929,стор.42.

28/.Кулінич О. Педагогіка українського фашизму /Теорія виховання "СВУ"/. "Комуністична освіта" ч. 5-6., 1931, стор. 34-35.

29/.Спілка Визволення України, стеногр. звіт, стор. 112.

30/. Там же, стор. 659.

31/. Там же; стор. 621.

32/. Там же ,стор. 115-116.

33/. Там же, стор. 116-117.

34/. Там же, стор. 695.

35/. Там же ,стор. 693.

36/. Там же, стор. 201.

37/. Там же, стор. 209.

38/. Там же ,стор. 629.

38а/. Там же, стор. 81.

39/. Кулінич О. Педагогіка українського фашизму /Теорія

виховання "СВУ"/. "Комуністична освіта", ч. 5-6.1931, стор.31.

40/. Вільна Українська Школа. ч. 5-6.Київ,1918, стор. 43.

41/. Спілка Визволення України, стеногр.звіт,стор. 695.

42/. З практики трудової школи.36.ч.І.Київ,1923,стор. 17-18.

43/. Там же ,стор. 17.

44/. Кулінич О. Педагогіка українського фашизму, стор. 37.

45/. З "Постанови Народного Комісара Освіти УСРР М. Скрипника від 10 січня 1929 р. Бюлетень НКО УСРР ч.2.1929.

46/. С. Чавдаров - Підручникова продукція СВУ ."Комуністична освіта", ч. 7-8, 1931,стор. 75.

47/. Там же, стор. 39.

48/. Там же, стор. 41.

49/. С. Чавдаров - Підручникова продукція СВУ. "Комуністична освіта" ч.7-8, 1931,стор. 42.

49а/. М. Жидкоблінсв - Школа у боротьбі за промфінплян. "Комуністична освіта", ч. І, 1931, стор. 75.

50/. С.Чавдаров - Підручникова продукція СВУ, стор.47.

51/. Там же,стор. 51-52.

51а/. Спілка Визволення України, стор. 52.

52/. С.Чавдаров - Підручникова продукція СВУ,стор.50-51.

53/. Там же,стор. 48-49.

54/. М. Скрипник - Доповідь на XII Всеукраїнському з'їзді Рад.

55/. Спілка Визволення України, стор. 93.

55а/. Там же, стор. 97.

56/. Там же, стор. 108.

57/. Там же, стор. 107-109.

58/. Там же, стор. 110.

59/ Там же, стор. 109.

60/ Там же, стор. 109.

А. К р а в ч е н к о.

"ДОБРОВІЛЬНІ" ПЕРЕСЕЛЕНЦІ

Передмова

Автор цієї статті в 1930 р. працював у Західньо-Сибірському Краєвому Управлінні тваринництва, як головний інспектор - зоотехнік. У зв'язку з своєю працею був відряджений до Наримської округи. Випадково в день прибуття у місто Томськ, звідкіль до Наримської округи доводиться добиратись тільки гужовим транспортом - валкою, на станцію Томськ прибув етап в'язнів-українців із Зауральського концентраційного табору, де він був зформований. Автор виїхав із Томська в день відходу першої колони в Нарим і їхав одним шляхом з цією колоною в'язнів до міста Колпашово, то переганяючи цю групу, то відстаючи від неї. Спинятись у дорозі на нічліг доводилось у тих самих селах, де спинявся й етап в'язнів і від очей автора, таким чином, не сховалось нічого. Він міг спостерігати життя, в'язнів на етапі. У Колпашові /центр Наримської округи/ автор телеграфічно одержав повідомлення з Управління Тваринництва з Новосибірську, що далі його подорож у глибину тайги залежатиме від часу виходу з Колпашова етапу в'язнів. За кілька день, поштою, було надіслано посвідку на дальше відрядження за підписами начальника Краєвої Земельної Управи та начальника Західньо-Сибірського Управління ОГПУ. З цієї посвідки було видно, що автор був зобов'язаний їхати до місця свого призначення разом з етапом в'язнів і залишатися там до окремого розпорядження. У цій посвідці пропонувалось Наримському округовому відділу ОГПУ і начальнику етапу всіляко допомагати відрядженому так у дорозі, як і після прибуття до табору. В окремій інструкції, що була надіслана разом з посвідкою були вказані права і обов'язки автора в дорозі і після прибуття до табору, що в основному були такі:

1/ знайти найкоротший і найвигідніший шлях від Колпашова до місця, де спиниться етап, щоб завезти туди племінну худобу;

2/ вивчити на місці, де спиниться етап, рельєф та флору району;

3/ вивчити якість пасовищ і сінокосів;

4/ дослідити умовини водопостачання і водопоїв для худоби.

Від Колпахова до місця, де спинився етап у тайзі, на протязі 14 діб автор їхав разом з етапом і міг спостерігати всі жахи й страждання в'язнів у дорозі.

У 1932 р. автор керував вибором племінного скоту, транспортуванням його до місця розташування концтабору і розподіляв худобу між поселенцями, організовуючи відтак племінну працю в їх господарствах.

Таким чином, автор є живим свідком усіх мук, страждань і злиднів, що їх витерпіли ув'язненні українці як під час етапу, так і після прибуття на місце заслання.

Автор.

Примітка редакції

Большевизм не лише приніс з собою руїну державно-громадського і господарського життя тих народів, що він їх поневолив, але й зумів все те прикрити перед світовою опінією досконало організованою пропагандою.

Успіхи цієї пропаганди полягають насамперед у тім, що більшовики вживають звичайні європейські терміни, як свобода, рівність, братерство, пролетаріят, соціалізм, воля релігії тощо стосовно явищ і понять, що нічого спільного з тими термінами не мають.

Статтю А. Кравченка містимо з мотивів її безсумнівної документальності. Але поруч з тим вона ще показує, що більшовики ховають перед вільним світом під поняттям "добровільне переселення" і якими методами вони провадять освоєння білих плям півночі і сходу РСФСР.

Організація північних поселень - безвідповідальний дослід з людським матеріалом: виживут - значить освоєння підбігунових районів можливе, вимруть - не велика втрата.

I.

Початок січня 1930 року. Станція Томськ Сибірської залізниці. На станції і пристанційній площі бігає кілька чекістів^{х/}, що з вигуками й лайками розганяють усіх, що були на станції, на пероні й біля будівель двірця. На дворі снігова заметіль, мороз, що від нього злипаються повіки і спиняється віддих.

Біля дев'ятої години вечора на пероні двірця з'являється добрих пара сот чекістів. У кожного другого - сторожовий пес, німецькі вівчарки. Чекісти одягнені в теплі кожушанки - полушубки, на ногах - нові валянки, начальство - у фетрових бурках. На головах у всіх кожушані шапки з навушниками. Відділ озброєний автоматами, ручними гранатами.

Через декілька хвилин район двірця від станційних залізничних торів до складів був оточений чекістами, що стояли двома рядами в декількох метрах один від одного.

Хуртовина збільшується, мороз міцніє ... То тут, то там полускують залізничні шпали, навіть купи каміння видають якийсь своєрідний звук ...

Із темені ночі поволі зближуються один за одним тягарові потяги. Паротяги й вагони ніби обгорнені ватю, такі вони засніжені. В кожному потязі всередині - відкрита платформа, а на ній по два кулемети, що можуть обстрілювати обидва боки залізничного шляху. Біля кулеметів по двох вартових.

Чотири потяги, які підійшли, відразу ж оточуються відділами чекістів, що їх очікували. В нічній темряві чути лязкіт замків

х/ ЧК існувало до 1922 р., з 1922 р. до 1934 р. було ОГПУ, і з 1934 р. - НКВД. Автор співробітників ОГПУ зве, за старою термінологією, "чекістами".

на дверях товарних вагонів. Повітря розтинає команда начальства: "на розвантаження - двадцять хвилин!"

Станція не освітлена, у вагонах теж темно. З відчинених дверей вагонів виринають клуби пари і несамовитий людський гамір, плач дітей та жінок, стогін старих. Люди вискакують з вагонів, ніби корки з пляшок пива. Слідком за ними летять мішки, клунки, дерев'яні валізки, об які подзвонюють прив'язані до них чайники, горшки й відра.

Чути новий наказ: "від вагонів не відходити!"

З однієї групи лунає приглушене нерішуче запитання: "громадянин начальник, а як же з замерзлими - вивантажити, чи там лишити?" Чути відповідь начальства: "залишити в вагонах!" І, ніби керований невидимим диригентом, біля вагонів чути плач жінок і дітей, яких батьки, діти і близькі стали жертвами лютих морозів.

"По чотири в ряд - ставай!" - розлягається новий наказ.

Жінки з плачем забирають на руки маленьких дітей, більшенькі, тримаючись материнної одежі, йдуть самі. Чоловіки навантажені дорожнім скарбом. По чотири чоловіки в ряд, колона посувається між двома рядами чекістів, біля ніг яких неспокійно вертаються на прив'язі сторожові собаки.

Що це за люди? Звідки пригнали їх, за які провини і злочини?

Це мирні й працьовиті українські селяни-хлібороби, що були під час суцільної колективізації їх господарств проголошені советською владою "ворогами народу", і вся провина їх полягала в тому, що до колективізації були вони міцними господарями-селянами, або "куркулями", як прийнято звати цих трудівників на советським жаргоні. Серед них були селяни з Запорізької, Чернігівської, Київської, Житомирської, Полтавської й Харківської областей. Етап формувався десь на Уралі та залізницею був перевезений до Томська.

Колона в'язнів, кількістю не менше чотирьох тисяч, скеровується в залізничні склади, оточені з усіх боків чекістами. Біля дверей помешкань - кулемети. Починається перевірка...

На світанку снігова метелиця втихає, але термометр показує 50 ступенів за Цельсієм. У якесь, не до уяви, ганчір'я замота-

ні дбайливими матерями діти; то там, то тут чути дитячий плач, - нестерпний холод дає себе відчувати.

Чи знають етапники свій маршрут? Звичайно, це засекречено і навіть рядові чекісти не знають, куди скеровується етап "во-рогів народу".

Перевірку закінчено. Етапники розсортовані в чотирьох ко-лонах. Начальником кожної колони - командир енкаведист, в ран-зі капітана державної безпеки; при ньому три десятки чекістів-охоронників, з однією собакою на кожного з двох.

Процедура перевірки затягнулась до пізнього попудня на-ступного дня, а про харчування етапників ніхто й не думас тур-буватися. В неопалених складах собачий холод, вікна без шиб, у помешканні льодовий протяг.

Аж ось, нарешті, до складів під"їжджають шість трьохтон-них автомашин - привезли етапове "постачання"! На кожную групу в десять чоловік дали по одному буханцеві хліба і до цього кож-ному по 100 грам молотої комси /дрібна чорноморська риба/. Хліб різати - справа не можлива, так він замерз. Руками, що трусяться від холоду, етапники кришать хліб на частини, дорос-лі дістають дрібні кришки, а кращі куски дають дітям і хворим.

За потребами виводять на двір групами, під охороною чекіс-тів.

Наступного ранку, 5 січня, до складів під"їжджають двад-цять однокінних санних підвід і вісім собачих нарт, до кожної з яких запряжено дев"ять псів /нарти - остяцька назва спеціаль-них саней, пристосованих до запряжки собак, довжиною до трьох метрів, дуже легких, що добре проходять в глибокому снігу/. На підводи складають речі, харчі і запасну зброю чекістів. На нартах - чекісти-кулеметчики. Саньми керують остяки.

Як відомо, в околицях Томська остяки не живуть і в цьому районі собачий транспорт - явище дуже рідкісне. Отже, щоб за-безпечити чекістів транспортом, який надається для руху на да-лекій півночі в умовинах глибокої зими, нарти з остяками були пригнані з Нариму, тобто за 700 км від Томська.

Всю дорогу до місця свого заслання етапникам довелося зро-бити пішки, ніяких транспортних засобів для них не було.

Наримська округа, куди загнали селян родючої України, щодо території дорівнює Бельгії. Це край з непрохідними болотами, великими лісовими масивами сосни, піхти, кедру й ольхи. Кліматичні умовини дуже суворі: в половині жовтня, звичайно, вже панує зима, морози досягають 65 ступенів за Цельсієм. Снігове накриття в тайзі сягає від одного до півтора метра. Територією округи пропливає ріка Обь, що бере свій початок на схилах Алтайських гір і впадає в Льодовий океан. Природні багатства Нариму - кедровий горіх, хутрянний звір, лось, ведмідь, вовк, лисиця, вивірка; гриби різних порід; овочі - клюква, брусниця, черемшина. Населення округи, виключно остяки, дуже малочисельне. Місцеві остяки живуть осіло. Засобами до життя є влітку рибальство, а зимою - мисливство на хутрянного звіря.

До революції остяки не мали поняття про те, як сіяти хліб, садити овочі. Робочої худоби у них майже не було, а рогатий скот і вівці вони тримали тільки для своїх потреб у молоці і м'ясі. Для пересування зимою остяки користувались переважно собаками, а на півночі округи - оленями. У всій Наримській окрузі до 1930 року не було ні залізниць ні шосейних доріг і дістатись туди можна було тільки влітку пароплавами від Новосибірську й Томську річкою Обь. Зимою ж єдина можливість - санный шлях.

Від 1932 року з Новосибірську до Колпашова встановлено повітряне сполучення. У самому Колпашові аеродрому нема і літаки роблять посадку зимою просто на льоду ріки Обь, а влітку повітряне сполучення припиняється. Цілком зрозуміло, що повітряним сполученням могли користуватися тільки партійні вельможі або чекісти. Із Нариму в Новосибірськ повітряним шляхом транспортувались дорогоцінні хутрини, осетрина, білуга, які вимінювались у місцевого населення за золоті і срібні вироби, що їх дістав Торгсін від населення великих міст в заміну за грами дефіцитних харчів - цукру, масла і борошна.

Оце, в загальному, і все, що може зацікавити читача про Наримську округу, куди був скерований перший етап українських "ворогів народу".

Начальником усього етапу був чекіст, у ранзі майора державної безпеки, за національністю латись, якийсь Антонін Літкенс. Це був здоровило, білявий, як більшість прибалтійців, з відповідним для чекіста звірячим виразом обличчя. Одягнений він був у хутряну куртку, поверх якої була накинена "яга" /кожух з собачого хутра на обидва боки/. На ногах - унти /чоботи з оленячої шкіри, з лисячим хутром всередині/, на голові - хутряна шапка з навушниками. Цей, нормальний в умовинах півночі, по-дорожній одяг доповнювали великі хутряні рукавиці, на поясі револьвер, за плечима - автомат.

Перед тим, ніж вирушити далі, Літкенс зібрав начальників колон і дав таке розпорядження:

1. Я особисто їду на собачій нарті напереді всього етапу.
2. Перша колона рушає через дві години після мого від'їзду.
3. Інтервал між наступними колонами - п'ять годин.
4. Маршрут: Томськ - Колпашово. Зупинки на шляху будуть визначені мною.
5. Магістраля - ріка Обь.
6. У дорозі не затримувати транспорти, що йтимуть із Нариму.
7. Тих етапників, що відставатимуть від колон, на місці пристрілювати, не дозволяючи порушувати похідний порядок.
8. Тих, що в дорозі помруть, закопувати в сніг, а якщо буде можливість - спускати в ополоник під лід.

Такі були "настанови", що їх дав начальник етапу своїм підлеглим.

Віддавши розпорядження, Літкенс сів на собачу нарту, візник-остяк махнув довжелезним батою і, щось посвоєму закричавши, рухається запряжкою, а через мить начальник етапу вітром летить в сніговій дорозі й зникає в куряві снігового пороку.

У три годині дня, при п'ятдесятступневій морозі, шикуються перша колона з 1000 людей. Начальник колони, поляк Янек Радзівільський, дає команду: "Забирай лахи, ставай по-чотири!"

На чолі колони йтимуть чоловіки від 18 до 45 років, за ними підлітки, далі жінки з дітьми, а позаду всіх - вся решта: старі

жінки й чоловіки. Зшикувавши колону, чекісти охоплюють її в кільце охорони, собаки відв'язуються від поводів. Радзівільський майже слово в слово повторює етапникам розпорядження начальника етапу.

Мужчини нав'язані - хто чим: саквами, мішками, кошами, дехто має в руках малі саночки, на яких посажені старші діти, що їм важко йти, грудних дітей несуть на руках матері. Не залишились без вантажу й дідусі та бабусі. З ціпками в руках, вони несуть на плечах злидений кухонний посуд - відра, чайники, горшки.

Одіж етапників жалюгідна. У більшості на ногах стоптані черевики, зав'язані ганчір'ям і мотуззам, або диряві валянки; дехто мав взуття тільки на одній нозі, друга була обв'язана ганчірками.

Верхній одяг - у кого пальто, у кого полушубок, але в такому стані, як у професійних старців, і правильніш було б цю одіж назвати дрантям.

Під час розкуркулювання советський сільський актив подбав, щоб цих колишніх заможних селян основно "розкуркулити", залишивши їм у дорогу те, що не являло вже собою ніякої вартости.

Позаду колони розтягнулася кінна валка з п'яти підвід і пара собачих нарт, на одній з котрих вставлений кулемет.

Перед тим, ніж рушити в дорогу, Ян Радзівільський ще раз пригадує етапникам, по-російськи, з виразним польським акцентом: "Слишалі, що я мувем? Кто не бендзе слухаць жовнера, буде застрелен. Сегодня пуйдзем пенцдесять кілометрів".

Я. Радзівільський скочив на нарти і дав візникові-остяку наказ рушати. Підхоплені собаками нарти швидко зникли в сніговій куряві.

Перша колона рушила в дорогу ...

II.

Дорога для українських етапників була нелегкою. Для багатьох з них цей шлях був останнім у їхньому житті.

Взимку єдиний шлях від Томська до Нариму - це пойма ріки

Обь. По цій дорозі безперервно, і вдень і вночі, тягнуться санні валки з Нариму до Томська, найближчої залізничної станції округи. Валки іноді нараховують до 1000 підвід, що на них вивозяться багатства північного краю: ліс, хутровина, шкіра тощо.

Як наказав начальник етапу Літкенс, етап був зобов'язаний зустрічним валкам звільняти шлях, звертаючи вбік, у грузку цілину снігу. Ось як виглядала перша зустріч етапу з валкою.

Зобачивши валку, чекісти починають нервово кричати і стріляти вгору з автоматів. Колона звертає вбік, краєм дороги проїжджає сюди й туди нарта з кулеметом. В глибокому снігу, декому по пояс, люди ледве пересувають ноги; дехто падає й з головою поринає в сніг, по їхніх тілах пробують рухатись наперед ті, що надходять. Не дивлячись на п'ятдесятступневий мороз, над колоною, що рухається, стоїть хмара випарів - це парує мокра від поту одіж етапників. Піт, що капає з облич, не встигає впасти на сніг і замерзає на лету. Здавалося б, що якби в охорони була бодай капка людяности, можна було б не доводити людей до повного виснаження, не змушувати їх іти у глибокому снігу, а дозволити їм перечекати на боці, поки проїде валка.

Колона вийшла з Томська в три години дня і в дорозі провела цілу ніч, без усякого відпочинку, і, нарешті, під ранок наступного дня прибула в маленьке село, що розкинулося на березі ріки Обь. В цьому селі - ледве сотня хат, населення - кіржаки /старовіри/.

Етап розводять по хатах. На десяток людей видається денна пайка їжі, - та ж мерзла буханка хліба і сто грам комси. Населення з підозрою зустрічає прибувших. Що це за люди і чому село оточено озброєними чекістами?

Зморені, промерзлі, мокрі від поту, етапники, попавши в теплі хати, хоч і голодні з дороги - відмовились від їжі і покотом лягли спати, думаючи, що після важкої дороги їм дадуть принаймні добовий відпочинок. Надії їх розвіялись через шість годин вигуками конвоїрів: "вставай, в колону по чотири шикуйсь!". Не дивлячись на ніч і на снігову завірюху, що знову розпочиналась, колона шикується й рушає в дальшу дорогу: за декілька годин в це село має прийти інша колона етапу.

Вже на першому переході не обійшлося без жертв: в дорозі померло четверо дітей і шестеро старих. Труп померлих присипали снігом самі конвоїри, не дозволивши рідні навіть з ними попрощатись.

Перед етапниками був шістдесятикілометровий перехід, ще важчий, ніж був перший. Снігова метелиця, що розпочалась на початку виходу колони, не припинялась на протязі всього переходу. Люди рухались, тримаючись за руки, щоб у ряді ніхто не відстав. На віддалі може яких 20 кілометрів дороги, в глибокій теміні північної ночі, колона потрапляє на так звану "наледь". При сильнім, понад 50 ступенів, морозі лід на ріці тріскає. В щілини просякає вода і заливає снігову поверхню ріки. Якщо щілина утворилась кілька годин перед тим, то вона сковується льодом, але до того моменту вода перетворює сніг у непрохідну кашу.

В одну таку, ще свіжу, щілину й попала колона етапників.

Пройшовши кількасот метрів по мокрому снігу, колона підійшла до щілини, що була зо два метри широка. Не встигли перші ряди колони спинитись біля прорубу, як чекісти вже кричать: "Скакай!" ... Скакати? Хіба ж може перескочити два метри дитина, або й доросла людина, після сімдесятикілометрового переходу, майже без відпочинку?

Щоб підбадьорити розгублених етапників, один з конвоїрів вирішив показати приклад і, не розраховувши скоку, попав під лід. "Одним катом стало менше", - напевне подумали етапники.

Щоб подолати перешкоду, конвоїри відібрали три десятки здорових мужчин, вивели їх на беріг і, давши їм сокири, наказали зрубати кілька сосен. Колоди зрубаних дерев уклали через щілину. На побудову цього примітивного мосту витрачено було пару годин, впродовж яких етапники по коліна в мокрому снігу чекали переправи. Люди перейшли без особливих інцидентів. Гірше була справа з кінним транспортом. Коні відмовились ступити на хитку переправу. Коней розпрягли, зв'язали волокном і перетягнули на другій бік щілини. Дві собачих запряжки без труднощів перебороли перешкоду, а сани перетягнули на руках етапники.

Можна уявити собі вигляд етапників, що перебули декілька годин у мокрому взутті і одежі, чекаючи переправи. Одій здере-

веніла, піднести руку, пересунути ногу - майже неможливо. Після багатьох годин надлюдської боротьби за життя колона добивається до чергового нічлігу - села Абрамцево, що також було на березі ріки і нараховувало біля двохсот дворів. Розведені по хатах, етапники не були в стані роздягтися і змушені були вичекати поки одіж розмерзнеться, а щойно потім розвісити її, щоб просохла.

Перед прибуттям у село начальник колони Радзівільський наказав місцевій сельраді, щоб всі хати були добре напалені і щоб господарі нагодували етапників. Перше виконати було не важко, бо навколо села непрохідний ліс. Щож стосується прохарчування - справа була непомірно важча. Вже під кінець осені, після виконання і обов'язкового перевиконання державних планів, у населення виявились такі "залишки", що їх ледве вистачить до нового врожаю.

Але все ж таки ще не згасла у людей християнська гуманність ще не забулась Божа заповідь - "рука того, що дає, не збідніє!" І кожний намагався хоч чимнебудь почастувати прибулих хто ведмежім або оленячим м'ясом, хто рибою, а хто й просто вареною картоплею або якою-небудь нехитрою юшкою.

З розмов етапників поступово вияснюються підсумки другого переходу - дев'ятеро дітей, чотирнадцять старших чоловіків і жінок залишились під снігом і понад двадцять людей мали відморожені ноги чи руки.

У селі Абрамцево колоні дали можливість відпочити цілу добу. Етапники змогли обсушитися, відпочити, добре виспатись і дещо підгодуватись. Поморожені ноги й руки пробували відтерти, але не всім це допомогло. У декого відморожені ноги чи руки загрозливо попухли. А тут завтра знову черговий перехід і якоїсь милости очікувати годі. Кожний ще живий повинен приготуватись до переходу! З вирізаних піл кожухів і свиток за ніч пошили м'які чуни, в котрих, хоч і не без болю, можна було йти.

Ранком наступного дня мороз пом'якшав і метелиця втихомирилась. Знову шиккування по-чотири й етап у дорозі. Тепер чекісти виявили деяку "турботу" щодо етапників. Собаки, коні й сани хоч трохи прокладали бодай щось подібне на снігову дорогу й у приточеному снігу людям йти було трохи легше. На щастя в цей день

не було зустрічних валок.

До чергового нічлігу в селі Никольськiм треба було пройти шiстдесят кiлометрiв. Етапники, що за добу вiдпочили, йдуть веселiше, поки в кiлометрах п'ятнадцяти вiд Никольського знов не натикаються на чергову "наледь". На цей раз конвоїри не мають наміру самi вимокнути i в розвiдку посилають наперед собачу запрягу, щоб довiдатись про глибiнь розливу води. Розвiдка через пiв години повiдомила, що розлив води розмив дорогу довжиною бiля п'яти кiлометрiв.

Начальник колони вирiшив обiйти "наледь" берегом рiки.

Обледенiлими й заснiженими схилами берега дряпаються етапники на гору, радiючи, що будуть врятованi вiд чергового ледяного купання, але радiсть вiдразу ж зникає, коли колона входить у прибережний лiс. Мiж деревами, занесенi снiгом до верхiв"я, кушi, лоза, черемишна, а далi вiд берега лiс i зовсiм непрохiдний. Глибокий до метра снiг ... Люди, чiпляючись ногами за заметенi снiгом кушi й пеньки, падають i з великою намагою встигають дiгнати своїх сусiдiв у рядi. Через пару годин - "наледь" обiйшли i колона знову спускається на лiд та щойно глибською нiччю пiдходить до села Никольського, першого великого селища на шляху етапникiв. В селі, що нараховує до трьохсот дворiв, є велика двоповерхова будiвля сiльського клубу, в котрiй якось розмiстили колону.

Пiсля переходу колона недораховувала шiстнадцять дiтей i дванадцять старих. Начальник колони Я. Радзiвiльський на мiсце нiчлігу завжди прибував скорше вiд етапникiв, а тому примiщення клубу було вже пiдготовлене для нiчлігу колони, кiмнати на-топленi, на долiвках достатня для спання кiлькiсть соломи, у баках - вода до пиття.

У селі Никольськiм - велика свиноферма колгоспу iмени Ста-ліна. В кiтлах, що в них варилась їжа для свиней /т.зв. "кар-мозапарники"/, зварено було для етапникiв щось до двох тонн кар-топлі, але колона затрималась у дорозі майже на двi години довше, нiж передбачалось. Картопля розварилась, застигла й почор-нiла, облупити її з шкiри вже було неможливо, але чекiст мабуть керувався поговiркою: "Який пан, таке й м'ясо, а яке м'ясо, та-ка i виделка". Він не сумнiвався, що виголоднiлим за добу етап-

никам і така картопля здаватиметься справжнім делікатесом. У цей день хліба не видавали, але чергову пайку комси дали. Дітей очікувала приємна несподіванка: колгосп розщедрився і видав для них по 1/4 літра відвіяного молока.

Вночі у трьох вагітних етапниць почались передчасні роди. Рожениць скерували у місцевий фельдшерський пункт. Всі троє новонароджених виявились мертвими; їх закопали в спільну яму в садибі клубу. Нещасні жінки не були в стані продовжувати похід і Я. Радзівільський дав наказ голові сільради, під його особисту відповідальність, затримати жінок на медичному пункті до прибуття в село останньої, четвертої, колони, що очікувалась тут днів через чотири - п'ять. Як виявилось пізніше, знайшлись у колгоспі добрі люди, що прийняли після відходу колони цих жінок у свої хати і створили їм відповідні умовини для відпочинку.

Переночувавши в Никольському, ранком наступного дня колона рушає в дальшу дорогу. Був тихий, морозний, соняшний день. Мороз знова біля п'ятдесяти. Валки, що пройшли були по шляху ріки, добре промостили дорогу. За цілий день зустрілась лише одна невелика, на сотню підвід, валка.

Щоб пропустити її, колону етапників розсунули по обидва боки дороги, з наказом: "стояти на місці, не рухатись!". Кори-стаючись неочікуваним відпочинком, люди з насолодою перевели дух. Наледів у цей день на ріці не було і 30 кілометрів до наступної зупинки, села Кривошеїно, були подолані без особливих труднощів.

Зимове сонце давно вже сховалось за небосхил, коли колона підходила до села, вкритого поволокою вечірнього морозного туману. Село Кривошеїне, районний центр, з районною школою-семирічкою.

Начальник колони Я. Радзівільський проголошує, що тут етапникам дається півторадобовий відпочинок, поки не підійде друга колона. На нічліг відведено приміщення школи. Як і в Никольському, приміщення були наоплені, було подостатком і соломи на постіль.

Населення, коли довідалось, що новоприбулі, як розповіли їм конвоїри, - "переселенці", з дозволом Я. Радзівільського попрямувало до шкільної будови з клунками й кошиками в руках. Кожний

ніс, що міг з харчів і таким чином до своєї пайки етапники ді- стали непогане доживлення. Дітям, хоч і не досить, принесли молока. Старим вдосталь дісталось свіжого хліба.

На дворі мороз кріпшав, живе срібло скотилось аж до куль- ки термометру - 60 ступенів за Цельсієм! Чекістська варта бі- ля будинку школи змінювалась щогодини. Кінна валка і собачі за- пряжки були розміщені в Домі Колгоспника /советський заїздний двір/.

Не дивлячись на вдвічі коротший, ніж попередні два, перехід, етапники в останній дорозі мали вмерлих - восьмеро дітей і ше- стеро старих. Тих, що потерпіли від морозу, нарахували до п"ят- десяти чоловік.

У день виходу колони з Кривошеїного, здавалось, і сама при- рода змилостивилась над цими людьми: мороз упав до 30 ступенів. Люди повеселішали і перших тридцять кілометрів подолали без усяких пригод, діставши двадцять хвилин відпочинку на леді рі- ки. Не встигла колона після відпочинку рушити далі в дорогу, ко- ли розляглися вигуки охорони: "Всі звертайте на правий бік!" Перед колоною виринає чолова підвода чергової зустрічної вал- ки. Це була одна з найдовших валок, що її зустріла колона на своєму шляху, в ній було не менше двох тисяч підвід, що розтяг- нулись на кілька кілометрів. Собача запряжка з кулеметчиком, роз"їжджала понад колоною з боку шляху, і тут трапився цілком неочікуваний інцидент. На одному з возів везли туші м"яса. Со- баки, що пробігали біля цього возу, почувши запах м"яса, звер- нули вбік і накинулись на підводу. Остяк - візник не міг дати ради голодним псам. Віз спиняється, візники, що збіглися, під- няли крик і накинулись на остяка ...

Тим часом колона, по протоптаній нартами й підводами доро- зі, посувається далі, не чекаючи поки пройде ця довжелезна вал- ка, на що пішло б добрих півтори - дві години. Чекісти знають, що на цьому перегоні найближче селище у вісімдесятьох кіломет- рах від Кривошеїно, і не в їх інтересі затримуватись у дорозі. З невеличкими відпочинками колона йде всю ніч і ранком, на схо- ді сонця, добивається до маленького остяцького села, засипано- го снігом по самі стріхи. Етап розмістили по хатах, набивши у кожную хату людей, немов оселедців у бочку. На цей раз видали

"підсилену пайку" - подвійну порцію хліба і комси. У селі колони перебула до наступного ранку, перед нею вісімдесятькілометровий перехід до наступного населеного пункту, адміністративного центру Нариму, міста Колпашово. Чекістів, звичайно, не турбує доля людей, але їм самим треба відпочити й привести себе до ладу.

Останні вісімдесят кілометрів до Колпашово колоні довелося пройти за неймовірно важких умовин. Почалась снігова завірюха, на шляху ростуть снігові замети, подолюючи які, етапники вибиваються з останніх сил. Там і тут чути вигуки підганяйлів - конвоїрів, гавкання цькованих псів, що починають скаженіти. Поза тим гробова тиша, в якій ледь-ледь люди пересувають ногами, випускаючи через заціплені зуби сливе чутний стогін.

Вісьми-десятирічні діти цупко тримаються за одіж батьків, що впівголоса їх підбадьорують. Ось поруч з матір'ю, що ззігнулась не то від безмежного горя, не то від клунка за плечима, вибиваючись з останніх сил, плентається хлопчик. Натягнена аж по очі, подерта вже шапка з навушниками ховає його обличчя. Як на зріст - йому може бути десять - дванадцять років. Він щохвилини підносить голову й просячим поглядом дивиться на матір. Слабіючі дитячі рученята, чіпляючись за одіж рідної мами, просять допомоги. Мати повинна допомогти своїй дитині, але де ж взяти сил людині, що подолала віддалі, які ледве під силу місцевому загартованому коневі?

На одному з снігових заметів дитина остаточно вибивається з сил, падає й підвестись не може. Безсило спускаються руки матері, пересохлі губи шепчуть: "Упокой Господи душу раба Твого ...". Сотки ніг топчуть тіло ні в чім невинної дитини ... Без останнього "прощай", мати йде далі ... Чекісти, що замикають колону, відтягають тіло дитини з дороги й закидують його снігом ...

У кожного етапника за час цих переходів нерви так ступіли, що особисте горе й журба загубили свій сенс. Так у боротьбі за власне життя, поборюючи надлюдські труднощі, пересувались етапники далі і все ближче до невідомого їм місця призначення.

Кілометрів сорок від Колпашово ріка Обь не ширша ста мет-

рів. Обидва береги високо піднеслись над рівнем ріки й творять ніби коридор. На цьому відтинку шляху особливі труднощі були від зустрічного вітру. Заховавши голови за плечі переднього сусіди, ледве пересувалися етапники, а їх ззаді підганяли конвоїри.

Щойно над вечір другого дня колона підійшла до міста Колпашова. Підсумок переходу - двадцять вісім дітей і тридцять три дорослих залишилися під снігом ріки Обі.

Бараки концентраційного табору розташовані у трьох кілометрах від міста. Збудовані вони були ще в роки процесів Рамзина, троцькістсько - бухаринського центру і населенням були завжди забезпечені. Багато з кадетників поступово переселились з табору, як тут прийнято гогорити, в могилівську губернію /від слова могила/, через непосильну працю на лісозаготівлях і кліматичні умовини краю. В Колпашово таборіві бараки збудовано було з запасом на приріст населення. Так, звичайно, шють одіж для дітей економні матері, що просять кравця шити "на зріст". Сталінські будівничі соціалізму бараки колпашовського концтабору будували теж з розрахунком "на зріст" і до прибуття першої колони українців виявились вільними тринадцять бараків.

Від Томська до Колпашово етапники пройшли біля триста п'ятидесяти кілометрів і віддали притім у жертву чекістському Молохові 165 душ. Серед етапників великий відсоток обморожених. Страшно було дивитися на почорнілі людські обличчя, що починали вже гнити. Стара одежина остаточно перетворилась у лахміття, взуття до решти розлізлось.

У таборі колону зустрів сам начальник загального етапу майор Літкенс. Колону передають у розпорядження таборового управління ОГПУ і розміщують по бараках, в помешканнях яких досить тепло й сухо. Через годину після прибуття в табір етапникам видають вперше гарячу страву - на таборовім жаргоні "баланду" - суп з нечищеної змерзлої картоплі, без приправ і без наляку на товщ.

Одна за одною, на протязі п'яти днів, прибули в табір всі чотири колони етапу, які пережили в дорозі ті ж самі жахи, що й етапники першої колони. Четверта колона прибула з запізненням на дві доби і, як виявилось пізніше, мала менше втрат, ніж реш-

та. Пояснюється це тим, що начальником колони був капітан державної безпеки Галущенко, за національністю українець. Можливо, що з національних спонук і співчуття до земляків, він давав етапникам більше відпочинку і люди не були так виснажені в дорозі, як етапники перших трьох колон.

Після прибуття останньої колони підраховали загальні втрати в дорозі. Цифри говорять самі за себе: 706 чоловік залишилось під снігом, з них 337 дітей і 369 дорослих.

Розільється весною ріка Обь, рушиться на північ в океан лід, і природа сховає сліди чергового жахливого сталінського злочину.

Після пережиття в переходах страхіть життя в концентраційнім таборі показалось переселенцям - мов царство небесне. Місць на нарах було для всіх досить, розташувались по-родинно, самотні - за віком, і хоч дрти навколо табору нагадували про неволю, с'як-так розмістилися під теплою стріхою.

Через кілька днів після прибуття етапникам видали одіж і взуття, правда, вже ношене, але ще досить міцне. Жінкам як і чоловікам видали теплі штани на ваті, стегані фуфайки, рукавиці й валянки з підшитими новими підошвами. Хворі і обморожені дістали необхідну медичну допомогу.

Добовий раціон таборовика був 300 грам хліба, тричі гаряча баланда. Діти крім того діставали кашу й компот. Неочікуваною несподіванкою для курців була вісімка махорки на чотири чоловіки в день.

Великим святом для всіх етапників було, коли вони дістали можливість скупатися в гарячій таборовій лазні і випрати білизну.

Крім кількох жінок, що призначалися по черзі щоденно на кухню, де вони звичайно сокирою рубали для баланди змерзлу капусту, нікого на ніякі праці не посилали.

У колпашовськім таборі українських засланих протримали до початку лютого. Хворі й обморожені підлікувались, всі відпочили, якимось погодилися з долею, думаючи, що на цьому нарешті закінчилось їхнє страждання. Але під більшовиками не так складається, як передбачається.

III.

Вже кілька днів у таборі відбуваються якісь таємні приготування. Капітально ремонтуються сани, посилено підгодовуються коні й собаки, упорядковуються спеціальні лижви для тайги. Ніхто з "переселенців" і не догадується, що їх чекає, аж поки з цих всіх приготувань не вияснюється, що готується етап.

Нарешті підготовчі праці закінчено - відібрано сто пар лижв, тридцять міцних саней і двадцять собачих нарт. На сани навантажено залізні лопати, сокири, поперечні пили, ломи, бляху, цвяхи, декілька коробів шиб для вікон, кухонні казани, відра та інший кухонний посуд. Навантажено й продукти - печений хліб, бочки з солонок капустою і комсою, сіль та інше. На собачі нарти навантажено кілька похідних теплих шатер, похідні аптечки, бідони з бензиною та гасом, скрині з патронами й кулеметними стрічками. На чотирьох нартах встановлено по кулеметові. Сани й нарти закриваються брезентом і приготовлена до від'їзду валка віддається під охорону таборового "Вохру" /лагерна озброєна охорона з вільнонайнятих/.

Вечером у бараки переселенців з'являється таборова адміністрація. Охоронник, що супроводить начальство, подає команду "струнко!" Все навкруги замовкає. Оглянувши затихлих переселенців, начальник каже: "Ваш маршрут ще не закінчений. Тут вас залишили тільки для відпочинку й лікування хворих, а завтра вранці ви скеровуєтесь далі, згідно з призначенням для вас маршрутом, також пішим порядком. Якщо в кого будьщо з взуття або одєжі не в порядку, ніч перед вами і часу досить, щоб все впорядкувати".

Можна собі уявити душевний стан переселенців, які почули, що бідуванню їхньому ще не кінець. Кинулись розпитуватись чекістів, щоб довідатись, куди ж їх далі гнатимуть. Але на це вони почули саркастичну відповідь: "про це знає начальник етапу".

У бараках виникає передетапна метушня: збирається в клунки, сакви й мішки убогий масток, щасливі посідачі санчат приводять їх у порядок, жінки й діти плачуть.

Наступного ранку чекісти вигнали переселенців на двір. Охорона вже на ногах. Кожний має по парі лижв. Сани й нарти готові. Етап лаштується і в оточенні охорони знову розбивається на чотири колони. Начальники колон і цілий склад охорони - нові, лишився лише один старий знайомий - начальник етапу, майор Антоній Літкенс. Етап супроводжує лікар і дві медичні сестри з санітарними саквами за плечима.

Формування колон закінчилось, чекісти надівають лижви і кожна колона оточується тісним кільцем охорони.

Начальник етапу Ант. Літкенс виїхав вже давно наперед.

Всі чотири колони йшли одна за одною з інтервалами, не більшими за кілометр.

Між колонами - нарти з кулеметом. Ззаду колон йде кінна і собача валка.

Ясна соняшна погода, мороз біля 40 ступенів. Через кілька кілометрів шляху етап входить у смугу наринської тайги. Незайманий цілинний ліс, переважно хвоїна - ялина, сосна, пихта, кедр; деякі дерева понад двадцять метрів високі. Корони дерев tworять суцільну стелю, через яку ледве просвічується небо, кругом півтемінь і тиша ...

Етап йде по слідах саней начальника етапу, що залишилися в снігу. В лісу глибокий сніг і щоб вирівняти навантаження для етапників, колона, що йде впереді етапу, кожних дві години міняє своє місце в етапнім порядку, відходячи взад. Важким завданням першої колони є прокласти щось бодай трохи подібне на дорогу в сніговій цілині.

Охоронники, що йдуть по краях колони на лижвах, не виявляють великої сторгости до етапників, не чути ні лайки, ні вигуків.

До глибокої ночі пересувався в тайзі етап. Зупинка на нічліг. Етапникам роздають лопати і вони копають у снігу глибокі ями. Інші етапники рубають гілля. Незабаром навкруги, в ямах, горить багаття. На зроблених з гіль треногах кип'ятиться вода, вірніше топиться набитий до верхів казанів сніг. Санітарна собача запряжка об'їжджає колони, що розташувались на ночівлю. Лікар питає, чи нема хворих, обморожених. На щастя - нема.

Охоронники і медичний персонал ночують в розкладених для них наметах.

Проковтнувши приписані грами мерзлого хліба і комси, поблизу веселого своїм теплом огнища, готуються етапники до сну, закутавшись хто в що гаразд. Дижурні цілу ніч підтримують вогонь і доповнюють самотужки паливо.

Щойно почало на світ займатися, чути команду охорони - "Піднімайсь!". Роздали по 200 грам хліба і комси, з попередженням, що це на жілий день, і ще за півтими етап йде далі слідами саней начальника.

З углибленням у тайгу все частіше зустрічаються лісові завали. Вирвані з корінням під час бур, що трапляються в тайзі, величезні дерева затарасовують розлогі простори тайги, що стають майже непрохідними навіть для здорових і добре витренованих мисливців - звіроловів. Що ж можна вимагати від змучених етапників, що вибиваються з останніх своїх сил? Тільки полисування в руках чекістів автоматів нагадує мученикам, що не в їх силах щобудь змінити у своїй долі.

У когось може виникнути питання: а якже чекісти - охоронники, вони ж теж переносили увесь тягар переходу в тайзі? Ні, умовини переходу чекістів і етапників не можна навіть порівнювати. Перш за все всі вони добре й тепло одягнені, вартують по-змінно, міняючись кожних дві години. У вільні від варти години вони улаштовуються на санях і собачих запряжках та йдуть з певним навіть комфортом. Супроводжувати ж етап під час варти на лижах - справа зовсім легка і не вимагає великої витрати сил. Постачання для чекістів було найкраще, сухарі й бісквіти без обмеження, студене смажене оленяче або ведмеже м'ясо, кожний мав полярну пайку - 200 грамів чистого спирту ... В таких умовах дорога для них - скорше спорт і розвага ...

Перед заходом сонця чолова колона натрапляє на ведмеже логовище. Звірі прокинулись і почали вилізати з барлог, у рядах колони, особливо серед жінок і дітей, постав переляк. Але чекісти, що підійшли, чергами з автоматів забили всіх трьох ведмедів. Здобуток чималий: для чекістів ведмежі хутра, а для колони - ведмеже м'ясо на вечерю.

Покінчивши з розподілом здобутку, етап лаштується на ніч-

ліг. Стає відомим, що у тайзі знайшли свій останній і вічний спочинок шестеро дітей і троє дорослих. Півтора десятка людей обморожених і їм лікар дає першу допомогу.

Далі про перехід етапників у тайзі писати не буду, тому, що аж до приходу на місце призначення день був подібний на день, як копійка на копійку.

Чотирнадцять діб гнали переселенців через непрохідну тайгу. В дорозі не зустріли ні однієї живої душі, ні одного людського житла, лише лісний звір - олені, дикі кози, а інколи й вовки здивовано зустрічали непроханих гостей.

На останній зупинці етап, як звичайно, улаштувався на нічліг, так, як до цього вже був за довгу дорогу звик. І тільки ранком виявилось, що недалеко від нічлігу етапу розмістився в своєму наметі, під охороною провідників-остяків, начальник етапу А. Літкенс. Він викликав начальників колон і сказав їм, що етап прибув на місце свого призначення і нікуди далі не піде, що для переселенців це "зупинка назавжди".

Цю новину, що її начальники колон передали етапникам, люди зустріли навіть з деякою радістю. Кожний зітхнув з полегшенням: "Ну, нарешті ж кінець мукам вимушеної подорожі в тайзі ..."

Але, оглянувшись навкруги, кожний засумував. Навколо непрохідна тайга, глибокий сніг і тільки звіринні стежки нагадують, що в тайзі є й живі істоти; ніхто, звичайно й не думав, що найближчий населений пункт, Васюган - в 135 кілометрах на північ від цього місця, а найближча залізнична станція Томськ - в 950 кілометрах.

Майже 600 кілометровий перехід в умовах бездоріжжя, через глуху тайгу, коштував намало жертв. Дітей, підлітків і дорослих не дораховувалось 670 чоловік, обморожених було до 800 чоловік, інакше із 4000 людей, що вийшли з Томська, до місця призначення дібралось трохи більше як дві з половиною тисячі, а якщо відкинути тих, що втратили працездатність /обморожених/, то цілком працездатними було ледве що 1000 чоловік. Незайвим буде на цьому місці згадати гасло Сталіна: "найцінніше у нас - це людина!"

О 12-й годині дня начальники колон оголосили переселенцям, щоб кожний голова родини негайно з'явився в розположення третьої колони. Їх зустрів сам начальник етапу А. Літкенс.

Промова його до всіх, що зібрались, зводилась до наступного: "Напевне ви і члени вашої родини зморились у дорозі і вам мабуть здавалось, що дорозі й кінця не буде. Можу вас потішити - ми прибули на місце вашого нового поселення. Думаю, що ви вже встигли усвідомити собі, що краще було поважати советську владу, ніж оце тинятися по безлюдді півночі, залишивши насиджені місця. За кожною колоною покищо закріплюється це місце, де вона спинилась. Сьогодні з нашої валки одержите необхідний вам на перший час інструмент і завтра зранку починайте будувати собі землянки. Лісу, як бачите, навколо подостатком, рубайте, пиляйте й будуйте собі житло. Втекти звідсіль, міркую, вам і на думку не спаде, якщо я вам скажу, що до найближчого людського поселення декілька сот кілометрів, а якщо хто й поспробує і його впіймають - судове рішення вже готове: розстріл на місці. Я буду тут з вами і далі, думаю, що ми знайдемо спільну мову і в будь-якому питанні договоримось. Надіюсь, що ви всі мене гаразд зрозуміли?"

Натовп мовчки підтвердив, що все зрозумів, після чого дозволено було розійтись.

На другий день люди одержали необхідний для будівництва інструмент - лопати, пили, сокири та інше, і робота закипіла.

Найважчим виявилось підготувати видолинок для землянок. Земля тайги Нарима лежить у смугі вічної мерзлоти, лінія якої знаходиться в глибині до півтора метра. Земля виявилася міцніша заліза і, щоб її копати, треба було розвести на поверхні багаття. Кожний спішив закінчити якнайскорше будівництво свого житла і вже під кінець другого дня у деякого будівництво було закінчене.

Землянка закінчена, але нема ні матеріялу для печей, ні скла для віконних шиб. Але українська народня мудрість говорить: "Біда навчить їсти коржі з маком, а вареники з сиром".

Довелось зробити в стрісі дірку і опалювати в прадідівський спосіб - чорним димом. Вогонь розводиться на підлозі землянки і дим виходить через витяжку. Нема вікон? Вогонь багаття,

що горить цілу добу, хоч і тмяно, але освітлює землянку. Не очікуючи закінчення будівництва, родини із снігових ям перебираються у нове житло.

Після закінчення "житлового будівництва" всі працездатні були мобілізовані, згідно з розпорядженням А. Літкенса, на будівництво адміністративних бараків: медичного пункту, бараку для охоронників, бані, кухні і складів-магазинів. Бараки будувались капітально, з обструганих колод, на стелі й підлоги переселенці виготовили дошки, стріхи покрили шалівкою, у всіх приміщеннях встановили залізні печі, а димарі від них вивели через вікна надвір.

Це "спец-будівництво" було закінчено на протязі одного тижня. За цей час викопали три криниці, на щастя вода виявилась на глибині трьох метрів і надавалася цілком до пиття.

Лазня, будівництво якої було закінчено, відразу ж дістала цілодобове навантаження: треба було якнайшвидше перепустити через лазню дві з половиною тисячі людей, завошивлених і брудних з місячної подорожі, а також дати можливість цим людям випрати білизну та забруднену одіж. Важко уявити, скільки задоволення дістали люди через можливість похлюпатися у гарячій воді та відмити зеленим милом бруд на тілі, а, добре викупавшись, випрати свою полатану білизну, що від поту перетворилась у грубий брезент..

Кухня, що її будівництво теж було закінчене, почала видавати переселенцям гарячу страву. В перших часах ця страва нічим не відрізнялась від в'язничної: зупа з промерзлої солоної капусти, звичайно, без товщу і навіть без картоплі, просто - тюремна баланда. Хлібна пайка була встановлена в 300 грам, однаково для дорослого й дитини.

Караульна служба охоронників вневдовзі була дуже скорочена. Через вимушене безділля більшість з них зайнялись мисливством, ходили на диких кіз, оленів і зайців. М'ясо забитої дичини постачалось в загальну кухню й харчування відразу поліпшилось.. Жінки, що були вільні від нарядів, збирали під снігом клекву, багату на вітаміни і дуже корисну для дітей.

Кінна валка і собачі запряжки, що прибули разом з етапом, за пару днів відійшли назад у Колпашово. Для потреб начальника і ад-

міністрації при таборі залишено було дві собачі запряжки, та й вони ледве чи були потрібні, бо їздити не було куди: на сотні кілометрів у радіусі - цілковите безлюддя.

Ні однієї спроби втечі з табору зареєстровано покищо не було. Та це й зрозуміло, якщо зважити, що серед засланців не було самітних, не пов'язаних з родиною людей, та й від чекіста на дижвах далеко не втечеш. Так поступово люди звиклись з думкою, що тут вони мусять основно будувати своє нове життя.

Яку мету хотів досягти кремлівський уряд, що вибрав саме безлюдний північний Нарим для місця заслання цих людей?

Це був черговий експеримент влади з людським матеріалом. Багатство Наримського краю справді було невичерпним: хутрянний звір, ліс, риба і, звичайно, мінеральні копалини. Залишилось тільки перевірити, чи може людський організм звикнути до переважних умовин Наримського краю? А перевірити це найкраще на своїх т.зв. "класових і національних ворогах": помруть - не шкода, а виживуть і пристосуються до нових умовин, значить освоєння краю, річ цілком реальна.

IV.

Незабаром з Васюгана до табору починає поступати більш солідне устаткування: лісопилна рама, інструменти для лісорозробок і навіть льокомотива для лісопилки, пристосована до дерев'яного опалу.

Управління табору розпочало систематичні лісорозробки.

Місце лісорозробок знаходилося у трьох кілометрах від табору, де було встановлено раму і льокомотиву. Лісоматеріал заготовлявся тільки високої якості, за вимогами експортного стандарту.

Споквола почало, дедалі замітніше, покращання постачання для таборового населення. До таборових магазинів з Васюгана привезено було муку, сіль, махорку, сірники, мило; солону морожену капусту, сушену картоплю, висушену пресовану цибулю /дуже корисну при захворюванні цингою/, цукор та сурогат кави. Склад матеріалів одержав черевики, теплі бушлати, жіночу й дитячу одіж. Привезли будівельні матеріали, скло для вікон, цвя-

хи, сортове й листове залізо, гас, різний кухонний посуд і тару.

Все це привозилось з Васюгану кіньми, оленями й собаками, дуже поспішно, щоб встигнути до весняної розталі й бездоріжжя.

Всі господарські праці в таборі, на кухні, у складах, адміністративних бараках, покладено було на людей старших віком, використати яких на лісорозробках не було можливим. Ніхто, крім важко хворих і дітей до 16 років життя, від нарядів на працю не звільнявся.

Непомітно прийшла весна, північні ночі покоротшали, все частіше світило сонце, де-не-де задзюрчали струмки, у тайзі з'явилися таловини, небом тягнулись довгі черги перелетних птахів, що зимували десь на півдні ...

На початку травня начальник таборового управління майор А. Літкенс скликав загальні збори. Ніхто не мав сумніву, що начальство хоче сказати щось важливе і невідкладне, бо всілякі робочі розпорядження оголошувались звичайно в таборових наказах.

Так воно й було в дійсності.

Вже перше слово А. Літкенса, що виступив перед зібраними, викликало загальне здивування. "Громадяни!" - звернувся він до таборовиків, починаючи свою промову з якоюсь майже ласкавою інтонацією в голосі.

Ні сам А. Літкенс, ні тим більше підлеглі йому чекісти, ніколи ще не звертались до таборовиків з цим, звичайним за нормальних обставин словом.

"Згідно з постановою Центрального Комітету партії і советської влади, - продовжував А. Літкенс, - можу вам оголосити, що злочини, dokonані вами перед робітничо-селянською владою, вам пробачено і порядком амністії ви звільнені від кари та не перебуватимете в поправчо-трудових таборах ОГПУ".

Між людьми помітний рух, всі переглядаються між собою, ніби не розуміючи ...

"З сьогоднішнього дня, - продовжує А. Літкенс, - ви вважаєтесь вільними громадянами і вам поновлюються всі громадянські права. Советська влада розглядає вас тепер, як вільних переселенців і з сьогоднішнього дня всяка охорона табору ліквідується.

Тут вибрано для вас місце вашого постійного замешкання і тепер ви можете приступити до нормального розбудовування вашого майбутнього життя. Розпочинайте будівництво і поступово загосподаруйтесь. У всьому вам держава допоможе. На будову домів і господарських будівель вам дається безкоштовно потрібний лісоматеріал. Розпочинайте корчувати ліс, кожний може взяти собі такий наділ землі, який він у стані обробити силами своєї родини, посівний фонд вам додасть держава. Згідно з положенням про вільних переселенців, ви звільняєтесь перших два роки від усіх державних сільськогосподарських податків і достав. Партія і уряд увіряє вам справу великої державної ваги і покладає повну надію, що це довір'я ви виправдаєте. Ви - піонери у здійсненні завдань, що їх поставили партія і уряд, - освоєння багатств цього краю і оброблення цілиної землі. Ваш досвід і знання сільського господарства, в сполученні з вашим вродженим трудолюбством - запорука того, що з покладеними на вас завданнями ви впораєтесь. З сьогоднішнього дня таборове управління ліквідується і вам треба відразу ж, на цих зборах, вибрати громадську владу - сільську раду. Я особисто ще деякий час залишаюся тут, щоб допомогти на перший час вибраній вами раді в юридичних питаннях. Головам родин після закінчення зборів треба з'явитися в управління табору і дати підписку, що ви тут поселяєтесь порядком добровільного плячового переселення. Після цього сільська рада може розпочати свою працю.

Ось все, що я сьогодні вам мав сказати. Чи є якісь питання?" - закінчив свій виступ А. Літкенс.

Зібрання понуро мовчало. Напевне не все, про що говорив А. Літкенс, дійшло до свідомості цих "добровільних" переселенців. Але для всіх стало ясним: нікому з них не буде дозволено хоч колинебудь вернутись у рідну Україну! Думка про це затьмарила все інше і на питання чекіста - відповіддю була гробова мовчанка.

Так родилось у глухій наримській тайзі поселення українців-хліборобів - "Нова Україна" ...

Під час виборів сільської ради ніхто не захотів прийняти кандидатуру на голову і без всяких заперечень збори підтримали єдину, що їй хтось був виставив, кандидатуру чекіста А.Літкен-

са. Таким чином, кат, жертвою дій якого в етапі померли тисячі людей, став уособлювати советську владу і прийняв функції захисту інтересів своїх недавніх підневільних!

У скорому часі у селищі відкрилась торговельно-заготівча база "Сибторгу". За працю у лісозаготівлях починають платити готівкою, згідно з загальним трудовим тарифом. База "Сибторгу" поступово розгорнула торгівлю різними товарами і харчами та відкрила закуп, де все оплачувалось готівкою. Жінки, діти, старші віком на перші часи організували збір кедрових шишок, котрих було навкруги більш ніж досить. З висушених на сонці шишок горіхи вилущувались руками. За центнер /100 кг горіхів/ база платила 30 карбованців. Цей допоміжний заробіток членів родини був значною допомогою, бо працездатні не могли багато уваги приділяти праці в лісозаготівлях, треба було розпочати будову хат.

Після організації місцевої влади розпочалась нарізка земельних наділів. На території майбутнього села розпльнували вулиці, в середині залишили невелику площу, і будівництво домів розпочалось повним темпом. Коротке північне літо підганяло кожного, щоб встигнути закінчити будову на час, щоб наступну зиму зустріти у новій, теплій хаті.

V.

В околицях селища розшукали глину і жінки та дівчата почали виготовляти цеглу-сирець.

Цілком зрозуміло, що без усякої домовлености кожний намагався надати дому вигляд української хати - мазанки. Стіни й стелі всередині хати обмазував сь глиною. Особливу увагу звертали на будівання української печі з лежанкою, що так міцно ввійшла у селянський побут українця.

Знайшлись, звичайно, серед будівельників і теслі, що виготовляли потрібну кількість дверей та рам до вікон. Не було ніякою проблемою зробити й примітивну селянську мебель. Кожний своїми силами збив собі столи, лавки. Майстрі більш досвідчені зробили собі табуретки і навіть шафи.

Аж до Покрови, до перших морозів, територія селища уявляла собою людську комашню: працювали до глибокої ночі і збудували понад 600 домів. Господарських будівель - шоп і хлівів збудувати не було часу. Та їх і потрібно не було, бо худоби ніхто не мав, а палива на зиму можна й не заготовляти - палива кругом було більш ніж достатньо.

Вже до першого снігу багато родин перенеслися у нові житла й жажіття минулорічної зимівлі залишались лише у спогадах.

Під цей час "Сибторг" змінив порядок розрахунків з доставцями й покупцями. Кожний переселенець, що підписав з базою договір на доставку горіхів, клюкви й брусниці, міг дістати грошовий аванс, в рахунок якого міг купувати на базі все, що він потребував. 80% авансу база мала додати в натурі, себто товарами, а 20% переселенець міг дістати готівкою, але щойно після виконання договору, після доставки горіхів. Цей порядок взаєморозрахунків у советській термінології зветься "товарообміном", а люди це звали звичайно "товарообманом", бо на базі доводилось брати не те, що комусь потрібне, а те, що база мала.

Ще з кінцем осені з'явилися серед переселенців мисливці на хутряного звіря, а хутра база "Сибторгу" дуже охоче приймала. Зрозуміла річ, що ніякої огнепальної зброї ніхто не мав. Мисливці користувались тільки різними капканами, пленицями й сільцями. В розставлені на ніч сільця й капкани попадались не погана здобич: зайці, горностаї, дикі кози, а іноді навіть хитра й обережна лисиця.

М'ясо, що його здобували на полюванні, коптилось, засалювалось, сушилось і його було досить для кожної родини, хутра ж здавались у рахунок авансу на базу.

Другу зимівлю в новій батьківщині переселенці перенесли без особливих труднощів і злиднів. Головне - свій теплий куток мала кожна родина.

.VI.

Прийшла весна 1932 року. З теплими весняними днями приступили до упорядкування села. Насамперед треба було викорчувати дерева й пні, що стирчали посеред вулиць.

Цю працю робили всією громадою і скоро вулиці селища набули цілком упорядкованого вигляду. Поволі кожний переселенець упорядкував і своє обійстя, власну садибу. З'явилися навколо домів паркани, з фіртками й ворітьми, майстерно оформлені в українському стилі.

Голова сільради, чекіст А. Літкенс, не без вдоволення прогулювався вулицями села, відносячи, цілком природньо, більшу частину успіхів переселенців на свій рахунок. До травня кожний власник садиби упорядкував свою присадибну ділянку, підняв по можливості найбільшу площу ділянку цілини під город. У кінці травня, коли почалась навігація, пароплавами по ріці Обі привезли городнє насіння, картоплю для насіння, і городи засіяли своєчасно.

Треба відмітити, що, не дивлячись на суворі кліматичні умови Наримського краю, овочі й картопля, якщо їх посадити вчасно, за вегетаційний період встигають дозрівати, опадів тут цілком достатньо і городи не треба поливати.

До переселення українців місцеве населення про городництво не мало ніякого поняття. Основним зайняттям місцевих остяків-ненців було полювання на звіря й рибу, а приватним вдоволенням - випити горілки, покурити люльку, не забути побити свого пса, а при тім і жінку. Чому саме, "при тім", слід пояснити. За "домостроем" остяків, якщо хтось збирається на полювання, мусять обов'язково відлушпарити свою жінку, інакше полювання буде невдалим і на нього навіть іти не варто. Ну, а оскільки полювання годує остяка, биття жінок на порядку денному. Але й жінка не залишається боржником. Коли, після повороту з вдалого полювання, остяк потягне горілки, жінка йому повертає всі стусани, що вона їх дістала перед тим. Якщо так не сталося, остяк невдоволений, бо виходить, що він після трудів праведних погано підвеселився.

VII.

В постанові советської влади про добровільних переселенців сказано, що сільські господарі, які переселилися у віддалені місцевості ССРСР, звільняються на протязі перших двох років від

сільськогосподарського податку. Хоч чекіст, голова сільради, А. Літкенс і підтвердив був на зборах, що ця постанова стосується і "добровільних" українських переселенців, але у советських умовах "закон, що дишло - куди повернеш, туди й вийшло".

Селян - переселенців, після жнив сільськогосподарський податок таки змусили заплатити; не прийняли навіть на увагу, що це перший, після важкої надлюдської праці, врожай і кожному треба мати якийсь запас на зиму.

На початку осені 1932 р. нові переселенці були присмно здивовані, коли прийшла звістка, що незабаром до них прибуває партія племінного скоту та домашньої птиці. Худоба й птиця привезені були з району Новосибірська річковим шляхом до Колпашова, а звідти на легких суднах до Васюгана. Від Васюгана до села Нова Україна птицю привезли на возах, а скот пригнали. Після розподілу худоби й птиці на кожне господарство, в залежності від числа членів родини, прийшлося по 1 - 2 корови, стільки ж коней, по декілька свиноматок та овець. Також пропорційно розподілено було й птицю - індиків, гусей, качок і курей. Кожне господарство дістало до десятка птиці.

Привезена худоба була племенна не нижче другої генерації. Тут були й коні Вороніжського державного кінського заводу, голландські корови з республіки Німців Поволжжя, Йоркшірські свині з радгоспу Асканія Нова /Україна/ і вівці породи "Сибірський меринос" з Рубцовського державного племенного розсаднику. Трохи пізніше прибула партія молодняку, не старше року, лошата, телята та інші, на 80% матки.

Худобу й молодняк, як і птиці, одержали окремі господарства у кредит, на трьохрічну виплату.

Чим пояснити таку "щедрість" советської влади до своїх колишніх "ворогів народу"? Аджеж на протязі всього існування советської влади, за виключенням короткого періоду непу, тваринництво було завжди в катастрофічному стані.

Справа в тім, що тут природні умовини, не зважаючи на всю суворість зими, приязні для тваринництва. На берегах маленьких річок, допливів ріки Обь, є великі сінокоси. В лісу-тайзі багато їстівного коріння, що надається для годівлі свиней. Місцеве населення - погані тваринники, а місцевий скот, дрібної по-

роди - 100 - 120 кг живої ваги. За один рік від місцевої корови не можна дістати більше як 300 літрів молока, що має не більше 3 - 4% товщу.

Оскільки советська влада поставила собі за завдання розвинути тваринництво в Наримському краю, вона, само собою зрозуміло, могла в цьому опертися тільки на українців-переселенців, давніх і досвідчених господарів своєї землі, працьовитість яких відома ще з глибини віків.

Автор цих рядків був відповідальний за розбудову тваринництва, а тому може розповісти про дальший його розвиток.

Придбавши худобу й птицю, кожний господар подбав, щоб до приходу зими забезпечити їх теплими приміщеннями та харчами. За допомогою "Сибторгу", що привіз достатню кількість коліс і осей, кожне господарство мало вози. Зготувати ж на зиму сани, справа не важка. Таким чином вожний господар мав власний транспорт.

Весною 1933 року всі переселенці кинулися на обрібку цілих наділів і у кінці травня засіяли поважні масиви землі житом та вівсом.

Не залишили без уваги й дальше упорядкування села Нова Україна. Порядком громадських праць збудували дім для школи, сільради, клуб з бібліотекою.

Залишки молока здавали у "Маслопром", що збудував тут маслобродство. Під кінець літа крайовий союз мукомолької промисловости "Союзмука" збудував паровий млин, динамомашину котрого в скорому часі почала давати струм для освітлення села.

Дослівно казковим темпом село росло і перетворилось скоро у взірцеве, або, як прийнято казати, показове.

Коли одного разу автор зустрівся з своїм земляком із Київщини, той сказав: "Ой, земляче, якби нас наш батько більше не грабував, то він через п'ять років нас не впізнав би". І він не помилявся. Уже в 1934 році мій земляк мав у своєму господарстві трьох робочих коней, чотири дійні корови, з десятків відгодіваних свиней, 15 овець і до сотні свійської птиці.

Зоотехнічний і ветеринарний персонал утримувався в селі за рахунок держави. За короткий час село Нова Україна автоматично перетворилось у племенний розсадник для всього Наримського краю.

Як у село, що мало справді показові господарства, стали приїжджати представники різних краєвих організацій і обласних науково-дослідних інститутів - агрономи, зоотехніки, фахівці ветеринари, наукові робітники і професори з інститутів сільського господарства. Багато чим цікавились ці туристи, але й багато практичних порад дістали від них господарі щодо тваринництва, хліборобства і добування корму для худоби.

Українські переселенці ще не встигли забути етапів і всього, що вони витерпіли, як тут прийшло нове нещастя. Якщо з 1932 по 1934 роки брали податок тільки з врожаю хліба й городини, то з 1 січня 1935 року вже ввели податок із продуктів тваринництва. З кожної корови, незалежно від удою, треба було здати у рік 300 літрів молока, з кожної голови рогатого скоту - 60 кг м'яса і 20 кг з кожної свині; з кожної вівці - 10 кг м'яса і 3 кг шерsti. Від кожної курки треба було здати 160 яєць у рік. За м'ясо, молоко і яйця, що постачались порядком податку, платились державні ціни: літр молока - 15 копійок, свинина - 85 коп. кілограм, баранина - 65 коп., кілограм шерsti - 1 карб. 20 коп.

Здавалося б і це не так страшно: левина частина залишається ще у господаря - одноосібника. Але тут на сцені з'являються державні "заготівельники". Розгортається кампанія "добровільної здачі" продуктів сільського господарства порядком перевиконання планів і впливає наверх знову техніка систематичного грабування сільського населення, на якій власне й збудована вся система советської держави.

Відмовлення від добровільних достав державі тягне за собою для "саботажників" нормальну кару - концентраційний табір не тільки для порушника закону, але й для всієї його родини. Невиконання плану додаткових добровільних достав позбавляє сільського господаря права на купівлю в місцевім сільськiм кооперативі одeжі, взуття, ріжного начиння, а тому, хоч-не-хоч, залишається один вихід - всі "залишки" продуктів сільського господарства треба передати державі ...

І все це було б, либонь, не страшне для переселенця: раз у країні тільки державна торгівля, значить селянинові й нема з ким іншим торгувати, крім як з державою. Але якщо глянути на

державні ціни сільських продуктів і промислових товарів, що їх додає селянам держава, то стане ясным, що тут не торгівля, а здирство серед білого дня.

На сільськогосподарські продукти були встановлені такі ціни:

волонина	-	по 50 карб.	за центнер /100 кг/
свинина	-	" 75 "	" "
баранина	-	" 60 "	" "
жито	-	" 10 "	" "
шерсть	-	3 "	за кілограм
яйця	-	0,50 "	за 10 штук
молоко	-	0,75 "	за літр

Натомість ціни на промислові товари в магазинах сільської кооперації, від якої селянин був цілком залежний, були такі:

бавовняний одяг	-	100-150 карб.
звичайні валянки	-	80 карб.
черевики	-	40-50 " пара
кожушанка	-	100 "
гас	-	1 карб. за літр
цукор	-	1 карб.75 коп. за кг
		і т.д.

Річний дохід середнього сільського господарства не був вищим як 2000 карб. у рік. Але з цієї суми ще треба було заплатити різні податки /культурний, асекураційний і т.п./, підписатися на 1/10 суми доходу на облігації державної позики, заплатити членські вкладки у сільську кооперацію і "Охотрибсоюз" ... і виявлялось, що половина доходу йшла відразу в кишені тієї ж держави.

Побічний роздобуток селян-переселенців теж попав у державний капкан. Право полювання на хутряного звіря дозволили тільки членам "Охотрибаксоюзу", що брав 100 карб. вступного внеску. Всі хутряні шкіри треба було здати державі за дуже низьку заготівельну ціну. Крім того кожний мисливий повинен був виконати певний плян доставки хутряного сирівцю за гатунками: стільки то ведмедея, стільки вивірки, лисиці і т.д. Виходило так, що й справді ведмідь ще спить у своїм лігві, а шкіра його вже відпродана

державі. Ті ж порядки були заведені і для рибалок. Більш реальним побічним заробітком залишився збір горіхів, ягід, грибів, доставка яких до заготівельного пункту була добровільною.

IX.

Голова сільради А. Літкенс був рівночасно і представником органів ОГПУ. Він повів розкладову працю серед молоді, створив незабаром партійну і комсомольську організації. Комуністична пропаганда запанувала в школі. Почались, як і в старій батьківщині, доноси дітей на батьків. Державна влада й тут почала ділити населення села на куркулів, підкуркульників, середняків та незаможників. З підсиленням партійного про шарку розпочалось штучне ділення серед селян, що були дотепер об'єднані спільними турботами упорядкування свого переселенського життя.

X.

Колективізація остяцьких господарств йшла дуже пиняво.

Селища малолюдні, господарства розміщені на значних віддалях одно від одного, що виключало можливість укрупнення колгоспів. Остяки далекої півночі, в пошукуванні корму для оленів, змушені були кочувати величезними просторами півночі.

Для ліквідації "прориву" в колективізації Півночі кинені були з обласних і районних центрів відділи пропагандистів, і от, то переконуючи, то залякуючи людей, колективізація таки була переведена; навіть оленеводів змусили вступити в колгоспи.

Дійшла черга й до села Нова Україна. Більшість селян знову вперто противилась колективізації, голосуючи на зборах проти, і багатьом з них це знов коштувало життя; вони згинули в ОГПУ, і концентраційних таборах.

"Ліквідувати куркулів, як клясу" - таке гасло проголосив Сталін.

"Якщо ворог не здається, його треба знищити", - підтакував комуністам Максим Горький.

Тих українців-переселенців, що лишилися живими, совєтська влада ще раз пограбувала і загнала в колгоспи, перетворивши їх знову в безправних батраків держави.

Н.Ю. П у ш к а р с ь к и й .

ЯК ГОРІВ КИЇВ

Про те, як горів Київ, західне суспільство знає із статей американського журналіста Джона Стейнбека, що був "у полоні" в советських провідників "Інтуриста", а тому розповів Заходо-ві советську версію. Остання зводиться, як відомо, до того, що Київ спалили німці.

У нашій еміграційній пресі питанню про пожежу Києва була присвячена стаття Олега Чеха в часописі "Новое русское слово", що була перекладена і надрукована також в українській газеті "Час" з 2.5.1948 р.

Ця стаття, що звернула на себе увагу як нью-йорської російської преси, так і української в Німеччині, є ніби підставою для розуміння київського пожару. Основне твердження статті О.Чехова, що Київ спалили не німці, а большевики, відповідає правді, як рівнож правдиво показаний і цілий ряд інших обставин пожежі. Але початковий момент пожежі висвітлений невірно, виразно "зі слів інших" осіб, свідченням яких не завжди можна вірити. Та автор і сам щиро визнає, що в момент виникнення пожежі він на головній вулиці Києва, де пожар почався, не був.

"Я сам був у цей час в одному з будинків на вул. Короленка /кол. Велика Володимирська/ і, підбігши до вікна, побачив високий, метрів на 50-70 стовп диму й пороху, що піднімався над Хрещатиком".

Пан О.Чех не говорить, в якому числі будинку на вул.Короленко він був і з вікна спостерігав виникнення пожежі. Якщо навіть припустити, що це було в найближчому до Хрещатика будинкові цієї вулиці, тобто на розі Прорізної й кол. В.Володимирської, то це було на віддалі добрих двох кварталів від місця виникнення пожежі. Отже, зрозуміло, що бачити безпосередньо п. О. Чех міг небагато.

Краще місце спостереження мав автор цієї статті ; ось чому він і вважає необхідним розповісти читачам про свої безпосередні спостереження.

х х х

Про те, як палились военні, залізничні й харчові склади на пристанях Дніпра, в гавані та на залізничних станціях /Київ-товарний/, про те, як горіли склади бензини /кол. Нобеля/, радіовисильня та був зірваний новий пасажирський двірець - ми розповідати не будемо. Ці зриви й пожежі могли бути виправдані воєнними діями.

Це ж саме стосується й зривів 18. вересня 1941 р., коли в повітря вилетіли комунальні підприємства: водотяг, нова електростанція /що була збудована біля нового залізничного мосту через Дніпро, на Подолі/, залізничні майстерні, хлібні заводи і, нарешті, всі три мости через Дніпро. У населення міста, хоч і серце й стискалось, але, тому, що це все були "об'єкти" /так звались в ССРСР споруди, що мали воєнне значення/, знищення їх особливого обурення не викликало. Але не так було, коли розпочались даліші події.

19. вересня 1941 року німці взяли Київ. Вони взяли його без бою і навіть не обстрілювали. Невеличкі бої, що мали демонстраційний характер, відбулись на передмістях. Німці не спішили брати столицю. Як виявилось пізніше, вони хотіли взяти Київ цілим, не знищеним, бо хотіли поселити тут німців. Тому вони не були зацікавлені в руйнуванні міста. Біля місяця німецькі війська стояли під Києвом, не входячи в нього, а в цей час німецьке командування оточувало місто з усіх боків, творячи "перстень" далеко на схід, на лівому березі Дніпра /під Гребінкою/.

Цим місяцем добре скористалось советське командування, що організувало з різноманітних советських активістів "партизан", котрі, з новенькими короткими рушницями на раменах, ходили містом, виявляючи "ворогів народу" або "німецьких шпівнів", та, користаючись необмеженою владою, часто розстрілювали на місці тих, хто здавався їм підозрілим. А коли в останні дні перед здачею

Києва був розліплений наказ, згідно з яким всі чоловіки повинні були залишити Київ, кинувши тут жінок на "милість переможця", то "партизани" бігали в місті і розстрілювали мужчин, яких вони зустрічали на вулицях.

Одночасно в місті провадились якісь таємні праці: на вулицях копались канали, прокладались кабелі; в деякі будинки носили скриньки і коші та замуровували в стіни. Про мету цих праць населення довідалось тільки пізніше ...

x x x

З ранку 19 вересня в Київ почали входити німецькі війська, що в початках /десь до 20-23 вересня/ займалися розміщенням своїх частин у місті. Основна маса війська була розселена на Печерську і в Липках. Головний штаб зайняв будинок "Грандготелю" на Хрещатику, проти Миколаївської вулиці /вул. Карла Маркса /. Німецька комендантура розмістилась у готелю на розі Хрещатику й Прорізної вулиці; в інших великих будинках на Хрещатику розташувалась німецька польова жандармерія, а есесівські частини зайняли дім кол. Губерніального Земства /за большевиків - Палац Праці/, що був на Великій Володимирській вул. /вул. Короленка/.

Того ж 19.9.1941 р. загорівся перший дім на Хрещатику. Це був одноповерховий, дуже старий дерев'яний дімок, ч. 7, на партері котрого була їдальня житлокоопу /житлового кооперативу/, а на першому поверсі містилася Київська обласна контора "Автотракторзбуту", де автор цієї статті працював юрисконсульт на протязі багатьох років.

Після переїзду з Харкова Української республіканської контори "Автотракторзбуту", було знайдено більш просторе помещкання на тім же Хрещатику, ч. 3, а в будинку ч. 7 горішній поверх зайняло правління житлового кооперативу.

Пожежа будинку ч. 7 на Хрещатику характеристична в багатьох відношеннях. Поперше, ця стара дерев'яна будівля завжди була дуже небезпечна щодо пожежі, і цей пожежа може бути легко пояснений необережним поводженням з вогнем в їдальні або кине-

ним недокурком цигарки під час того, як ідальню грабували. Треба згадати, що неселення міста ще з вечора 18.9.1941 р. почало грабувати магазини і советські установи, розбираючи рештки продуктів, меблі, посуд та інше. Мешканці сусідніх з ч. 7 будинків намагалися погасити пожежу, але це було неможливим, бо водотяг був зірваний і місто залишилось без води. Але тому, що в цій будові не були закладені міни, він горів спокійно, "як свічка", і мешканцям своїми засобами вдалось локалізувати вогонь і охоронити від пожежі сусідні будинки.

Німці ніяк не реагували на цю пожежу. Їх патрулі роз'їжджали Хрещатиком і солдати розмовляли й жартували з публікою, що натовпами стояла на хідниках.

На другий день були розліплені перші накази, якими населення закликалось здати, в обов'язковому порядку, зброю /мисливську теж/, вибухові матеріяли і протигазні маски. Вимагалось також здати радіоприймачі, які на початку війни були здані советській владі, але в день зайняття Києва німцями населення самовільно їх розібрало зі складів, де вони зберігались. Усі ці речі приймалися на розі Прорізної вулиці /вул. Свердлова/ й Хрещатику в домі ч. 2 /кол. банк зовнішньої торгівлі, а за большевиків - магазин дитячих іграшок/.

Одночасно був виданий наказ, що всі підприємства й установи повинні були зареєструватися в комендантурі /що містилася на Прорізній вул., ч. I/. У цьому ж будинку почали видавати перепустки особам, що хотіли б вийти з міста для розшуків своїх кривних.

У наслідок цього на Хрещатику стояли тисячі людей в чергах, щоб дістати перепустку, або здати зброю чи радіоприймач.

На прохання свого сусіда п. Г-ва я пішов з ним здавати його мисливську рушницю. Було це о першій годині пополудні 24.9.1941 року. Ми пройшли з Липок по Інститутській вулиці й вийшли на Думську площу, де спинились, щоб краще побачити як з верхів'я будинку Думи німці усували советську червону зірку. Увесь Хрещатик був переповнений людьми, як місцевими мешканцями, так і німцями, що проїжджали на своїх машинах, роверах, або йшли пішки.

Черга тих, що здавали мисливську зброю, була невелика. По-

яснювалось це незвичайно простим порядком приймання німцями зброї. Коли ми увійшли в колишній магазин дитячих іграшок, то від мого сусіда прийняли його рушницю, взявши її за дуло, і поклали до спільної купи на полицях магазину, сказавши при тім "гут". Мій сусід страшно здивувався з цієї простої процедури, з якою так легко зникла його укохана рушниця, і почав перепрошувати мене за турботи, думаючи, що йому буде потрібний перекладач. Розмовляючи, ми вийшли на вулицю, де під цей час рух помітно підсилювався, бо Хрещатиком проїжджали автами німецькі війська, що посувалися на схід, - проходило якесь нове з'єднання.

Ми дійшли до рогу Хрещатика і Лютеранської /тепер вул. Енгельса/, де зустріли спільну знайому, що поспішала до комендантури, щоб дістати перепустку на лівий беріг Дніпра, де, як їй передавали, серед полонених був її чоловік. Мій сусід давав їй поради, а я стояв два кроки від нього і дивився на натовп людей, що були на розі Прорізної вулиці. Місце, де я спинився, від місця дальніших подій було віддалено не більше яких 50-60 метрів, і я ясно все бачив і чув.

Спочатку стався маленький вибух, ніби вистрілив "пугач", а з вікна півльоху будинка, в котрому я щойно був і здавав із сусідом рушницю, повалив дим. Цих вікон, що виходили на Хрещатик, у будинку було декілька, і дим показався з останнього вікна, ближче до пошти. Ніякої паніки це не викликало, публіка стояла далі й було ніби ясно, що вогонь з'явився в наслідок необережного поводження німців із різними огнепальними засобами, що їх вони приймали в цьому будинку, разом зі зброєю, і що цей вогонь буде швидко ліквідований. Цілком природньо, що вся моя увага, як і увага всіх інших, була скерована на цей будинок, як раптом на його горі, приблизно на третьому поверсі, залунав великий вибух, при чім полум'я вибуху вирвалось на Хрещатик і досягло протилежного боку вулиці.

Я бачив, як із машини, що якраз проїжджала з німецькими вояками, посипались люди, викинені силою вибуху. Потім було видно, як увесь верх будови /вона закінчувалася ліпними прикрасами, ніби вежою/ полетів униз на вулицю, на людей. Дім ніби сів на один поверх і в ньому відразу запанувала пожежа великої сили.

Вибух був міцний, але не такий великий, як про це говорять інші очевидці. Сила вибуху віддала й мені в обличчя: посипалось скло з верхніх поверхів універсального магазину, і я мимохіть втягнув голову в плечі, але великі скла вітрин залишились цілими.

Люди зі страху почали втікати. Я бачив одного чоловіка, що біг з окривавленою головою парним боком Хрещатика, і я не знав, що мав робити далі. Нікого, що мав би бути поранений ногами натовпу, як це твердить О. Чех, я не бачив, бо їх не було. Мій сусід, прямуючи Лютеранською вулицею вгору, спокійно пішов до дому, а я залишився стояти на Хрещатику, будучи спонуканий до того цікавістю.

Головна маса людей тікала іншим боком Хрещатика і декотрі з цих людей були скривавлені. Як виявилось, питаючи ранених, їх рани походили від каміння, що сипалось на голови людей після вибуху. Німці продовжували їхати і рух їх війська не спинився, з чого можна було здогадуватись, що обвал будинку, де стався перший великий вибух /Прорізна, 2/ був частковий і Хрещатик був вільний для проїзду авт.

Під тиском тих, що втікали, я поступово подавався в напрямку до Фундукліївської вулиці /тепер вул. Леніна/; на розі Хрещатика і Фундукліївської вулиці стояв німецький поліцай і спокійно керував вуличним рухом. Цей спокій нової воєнної влади дав мені певність, що більше вибухів не буде, хоч з поміж втікаючих у паніці мешканців Києва чути було голоси, що з Хрещатика треба втікати, бо він цілий замінований і незабаром вибухне.

Дійсно, хвилин через п'ятнадцять /а не одночасно, як про це пише п. Чех/ після першого великого вибуху залунав новий, значно сильніший першого, в домі "Гранд-готелю" на Хрещатику, і високий стовп диму та порошу піднявся над ним.

Як я вже про це згадав, в будинку "Гранд-готелю" містився німецький генеральний штаб і цим вибухом було забито багато німецьких старшин та вояків.

Розуміючи тепер, що втікаючі люди, кажучи про можливість вибуху цілого Хрещатика, мали рацію, я вирішив іти до дому через Басарабку /базарна площа/, що була віддалена на один квар-

тал від того місця, де я стояв. Піднімаючись Кругло-Університетською вулицею, я почув третій вибух. Це, як виявилось потім, був зірваний "Пасаж", що виходив на Хрещатик.

Вибухи в домі на Прорізній вулиці, ч. І, де почався пожежа, повторювались і знищили цей дім до основ. Ці повторні вибухи могли бути наслідком інших закладених мін, могли постати також і від великої кількості мисливського пороху, що був зібраний між 20 і 24 вересня і який належало здати разом з мисливською зброєю.

Вибухи, міцні, але слабші від перших трьох, продовжувались в інтервалах кількох хвилин, на протязі всього вечора і наступної ночі. Біля місця вибухів відразу ж починалась пожежа, що швидко поширювалась, бо не було води, щоб її погасити. Німці знайшли біля оперного театру великий підземний резервуар з чималим запасом води і почали були цистернами довозити воду на Хрещатик. Але цієї води було все ж таки замало і пожежі поширювались.

Ті з "партизан", що залишилися в місті з "спеціальним завданням", скористались з того, що увага німців була зосереджена на Хрещатик, зробили нові вибухи на Миколаївській вулиці /тепер вул. К. Маркса/, в будові готелю "Контіненталь".

Вибухи відбувались один за одним і все в нових і нових місцях. Пожежі розростались.

Обуренню мешканців Києва не було меж. Нищились чейже не тільки будівлі, але й люди, що в них жили; ті, що втекли страшили увесь свій маєток. Роздратований натовп почав шукати "підпалювачів" і передавати їх німцям; у цій нерозберисі були, звичайно, можливі й помилки. Німці всіх запідозрених підпалювачів розстрілювали на Царській площі і на Басарабці. Тому, що ці засоби не припинили пожеж, пошукування підозрілих людей продовжувались і було розстріляно багато невинних.

х х х

Я не спав першу ніч зовсім. На ранок /в ночі ходити містом було заборонено/ я спробував пробратись на Хрещатик. З середини Лютеранської вулиці /далі пройти перешкоджало кільце німець-

ких вояків/я бачив, як горів вже будинок Наркомфіну /колишній банк/ і всі будинки від нього аж до Прорізної вулиці. Горіли будинки й на другому боці від Прорізної; горіла й сама "Прорізна вулиця". В загальному горів центр міста, і не було засобів його спасти: води не було, протипожежних засобів - теж.

На третій день від початку пожеж німці привезли на літаках із Варшави гумовий шланг, біля 7 дюймів у діаметрі /17,8 см/, і почали з його допомогою помпувати воду з Дніпра. Скоро виявилось, що шланг був перерізаний "партизанами"; німці їх зловили й розстріляли. Казали, що головним винуватцем була місцева жидівка - "партизанка". Якщо це не відповідало дійсності, то це була виразна провокація, бо під час пожарів у місті і вибухів, що не припинялись, подібні обвинувачення могли бути кинені з метою виправдати пізніші дії німецьких воєнних чинників.

На другий день після цього випадку /30.9.1941 р./ був розліплений наказ, щоб всі жиди, що залишились у місті, зібрались на Лук"янівським жидівським цвинтарі. Через декілька днів ціле місто з жахом довідалось, що німці розстріляли з кулеметів всіх зібраних, біля 70 000 людей.

Вулицями міста їздили авта з гучномовцями й населенню, що жило в прилеглих до Хрещатику вулицях, було наказано залишити помешкання й перебратись в передмістя. Вільних помешкань, звичайно, не було, і люди, взявши з собою все, що можна було на плечах нести, розклались просто на вулицях, під домами, на Володимірській гірці і т.п., і там ночували.

Якщо в приватних квартирах, де люди продовжували мешкати, закладених мін було порівнюючи мало, то в громадських будівлях їх було знайдено колосальні кількості. Так, з пивниць Опері було витягнуто вибухових матеріалів вагою в одну тонну; з будівель Штабу Київської воєнної округи /на Банківський вул./ і Педагогічного музею /В.Володимирська вул./ витягнуто заряд, вагою понад дві тонни. Такіж колосальні заряди вибухових матеріалів було знайдено в пивницях Університету, Державного Банку та в інших будинках; при чім у будинку Державного Банку міни були залучені в електричну мережу. В інших будівлях, як потім пояснювали німецькі піротехніки, міни мали годинникові механізми, або хемічні запалювачі, де в одній скринці знаходились дві рідини,

що загорались під час з'єднання: вони були роз'єднані перегородкою, що її поступово роз'їдали ці рідини. Коли перегородка розпадалась, рідини з'єднувались, загорались і поставав вибух.

Витягнений з будівель вибуховий матеріал німці залишали лежати на хідниках по кілька днів, з чого населення мало великий страх.

Міни були закладені не лише в громадських будівлях, але і в деяких мешканевих домах. Робилось це так: якийнебудь відповідальний робітник НКВД, тікаючи на лівий беріг Дніпра, віддавав свою кімнату в розпорядження "спеціалістів", які вносили туди кілька сулій з нафтою або бензином і закладали міну.

З вогнем німці боролись, як могли, але, переконавшись, що їх спроби ліквідувати пожежі, безуспішні, почали самі зривати будинки, до яких зближався вогонь, з метою відрізати дальший шлях вогню. Слабенькі вибухи, що їх робили німецькі сапери, чітко відрізнялись від сильних вибухів советських мін.

Вночі від світу пожеж місто було так ясно освітлене, що сусідні вулиці не потребували штучного освітлення.

Київ сильно горів 10 днів. Пожежі, що вже притихали, розгорались з новою силою то в одному, то в другому місці після чергового вибуху советських мін. І тільки, коли направили водогін і після повороту з лівого берегу міських пожежних команд, пожежі припинились.

У висліді цих пожеж цілком вигорів центр міста, з такими вулицями:

1/ Хрещатик - від Царської площі до Думської/на паристому боці лишилися цілими 6 будинків, а на непаристому - два дома з боку Царської площі/;

2/ Увесь Хрещатик до Басарабки;

3/ Інститутська вулиця до Ольгинської, включаючи сюди величезний дім Гінзбурга, що його мінами взірвали енкаведисти в тих квартирах, що вони їх займали;

4/ Ольгинська вулиця і Миколаївська площа /цілим лішився тільки колишній Соловцовський театр/;

5/ Банківська вулиця;

6/ Лютеранська вулиця;

7/ Басарабка;

- 8/ Пушкінська вулиця;
- 9/ Михайлівський і Хрещатицький провулки;
- 10/ Вся Думська площа.

Інформації п. Очерета /див. "Українська Трибуна" з 26.9. 1948 р./, що згоріли всі будинки на Сінній площі, не відповідають дійсності. Були окремі пожежі і в інших частинах міста, але головні пожежі були в центрі, в кордонах кола, обмеженого названими вулицями.

х х х

Окремо слід згадати пожежі будинку Думи і Верховного Совету. Вони згоріли в наслідок вибухів, що стались на сороковий день після зайняття Києва німцями. Казали, що всі вибухи стались у наслідок дій запалювачів із сповільненою дією, що можуть з технічних причин бути чинними до 45 днів. Дійсно, після цього терміну всі вибухи припинились.

Цілком відокремлено стоїть вибух Успенської церкви Києво-Печерської Лаври. Німці знайшли міни, закладені під церквою, але, згідно з їхніми заявами, витягнути їх було неможливо без вибуху. В очікуванні того, що міни самі взірвуться, було наказано всім мешканцям залишити територію Лаври; вони були переселені на Подол. Німці пустили електричну струю в освітлювальну мережу Лаври, але вибуху не сталось. Постав був невеликий пожежар мещканевої будівлі, але німецькі вояки його погасили з допомогою шлангу, що був прокладений до Дніпра. Це було в кінці жовтня.

Вибух Успенської церкви стався 3.11.1941 року. Мабуть причиною вибуху була советська міна, що вибухла від запасного запалювача ... Неповторний культурно-історичний пам'ятник з часів розквіту мистецтва Київської Русі XI століття перетворився у zdeформовану хаотичну купу каміння.

І. К и с і л ь.

ЦУКРОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ В УКРАЇНІ

Хліб, картопля і цукор у харчовій промисловості ССРСР являються не вирішеною проблемою. Так воно тягнеться ще з часів жовтневої революції 1917 року. Лише неп /нова економічна політика/ дав населенню Советського Союзу трохи й тимчасово віджитись. Колгоспне і радгоспне господарство зробило селянство і населення в робітничих селищах злиденим та напівголодним.

Проблемою харчів у ССРСР увесь час спікується Міністерство Харчової Промисловості. Для піднесення цукрового виробництва, що було зруйноване під час другої світової війни, розбудовані були спеціальні наукові установи, інституції та контролюючі органи.

Такі установи були створені не лише для української цукрової промисловості, але і для теренів поза Україною, де знаходяться цукрові заводи.

Найвищим органом у цукровій промисловості ССРСР є так званий Главсахар - головне управління цукру. Він безпосередньо підлягає та виконує розпорядження лише Міністерства Харчової Промисловості ССРСР. "Главсахар" очолює систему цукрових трестів та групових дослідних лабораторій. Ці останні дають розпорядження, керують і контролюють роботу в піскових та рафінадних цукрових заводах. Обслуговують цукрову промисловість також: 1/ "Сахремснаб"/"сахаро-ремонтное снабжение"/. Українську цукрову промисловість забезпечує "Укрсахремснаб" /"украинское сахароремонтное машинное снабжение"/; ЦІНС - Центральний Інститут Наукових Дослідів цукрової промисловості та харчової взагалі / в Україні організовано Київський філіал/; 3/ Укрсахкамінь - Українське виробництво вапняного каменю для постачання цукрових заводів; 4/ Енергомонтажне Управління: в Москві, Києві, Ростові н/Д, Ташкенті. Воно має забезпечувати всі цукрозаводи

електричним і машиновим монтажем.

Обслуговують цукрову промисловість такі інститути:

1. Московський Технологічний Інститут Харчової Промисловості.
2. Ленінградський Технологічний Інститут Харчової Промисловості.
3. Середньоазійський Політехнічний Інститут.
4. Пражський Науково-Дослідчий Інститут цукрової промисловості.

Республіками та областями в ССРСР, де після 2-ї світової війни вже розбудована цукрова промисловість є:

1. Українська ССР,
2. Молдавська ССР,
3. Казахська ССР,
4. Киргизька ССР,
5. Грузинська ССР,
6. Вірменська ССР,
7. Литовська ССР,
8. Латвійська ССР,
9. Естонська ССР,
10. Білоруська ССР,
11. Краснодарський край,
12. Бурятмонгольська АССР,
13. Алтайський край,
14. Вороніжська область,
15. Курська область,
16. Тамбовська "
17. Пензенська "

Хоча перелік місцевостей, де ССРСР продукує цукор, значний, проте, порівнюючи з тими республіками і областями, Україна й надалі продукує цукру найбільше. Україна залишається й надалі батьківщиною продукування цукру.

Керування цукровим виробництвом сконцентроване в п'ятнадцяти цукрових трестах, з яких показуємо дев'ять основних:

1. Київський Цукровий Трест,

2. Полтавський Цукровий Трест,
3. Харківський Цукровий Трест,
4. Кам"янець-Подільський Цукровий Трест /тепер Хмельницький/.
5. Кіровоградський Цукровий Трест,
6. Вінницький " "
7. Житомирський " "
8. Сумський " "
9. Львівський " " та інші.

Кожному українському цукровому трестові підлягають по 5-6 групових дослідних лабораторій. Їх оперативна мережа обслуговує цукрові заводи:

1. Сталінська групова лабораторія,
2. Мало-Віськовська групова лабораторія,
3. Гайсинська групова лабораторія,
4. Шполянська " "
5. Півненківська " "
6. Смілянська " "

Також розбудовуються частинно нові.

Будівництво цукрових заводів в Україні почалось ще в 20-х роках 19-го століття.

Перша цукроварня, що виробляла цукор з буряків, була побудована в 1825 році в селі Макошині, Сосницького повіту, Чернігівської губернії. Пізніше, починаючи з 1828 р. до 1838 року, було збудовано ще в інших місцях 8 цукрових заводів ^{1/}.

Коли будувались перші цукроварні в Україні, тоді Росія вже мала де-не-де поодинокі цукрозаводи; їх досвід було використано при будові цукрозаводів в Україні. На перші новопобудовані цукрові заводи частково прибували інструктори з-за кордону, вони готували промислові професійні кадри ^{2/}.

В дальшому були побудовані цукрозаводи: Балаклеївський, Смілянський, Яблунівський. Устаткування та апаратуру для них виготовлено було в Москві на машинобудівельних заводах Мальцева. Обмін досвіду цукровиків відбувався в журналі "Земледельческий Журнал", в якому друкувались статті про наукові і технічні проблеми цукрового виробництва того часу ^{3/}.

Керівні технічні кадри на українські цукрозаводи в перших роках комплектувалися з випускників "Петербурзького Практичного Інституту" / тепер - Технологический Інститут імені Лен-совета/ - пише А.І. Корчинський ^{4/}.

Кліматично-природні умовини в Україні дали змогу широко розвинути цукрову промисловість; сприяла цьому також приватна власність та дешева робоча сила, що була безпосередньо на міс-цях.

Під кінець сорокових років ХІХ ст. Україна стала основним цукропродукуючим центром в межах кол. Російської імперії. В 1859 році із 432 цукрозаводів, в Україні знаходилось 247, що складало 57,4%, а в наступні роки питома вага української цук-рової промисловости в загальному виробництві бурякового цукру безперервно збільшувалась і в 1917 році досягла вже 82,5% ^{5/}.

Концентрація цукрової промисловости призвела до того, що дрібне виробництво цукру з примітивним технічним урядженням поступово губило свою вагу, а його місце заступили більші за-води, що їх розбудували мільйонери цукрозаводчики: гр. Бобринсь-кі, Симиренко, Терещенко, Харитоненко, Бродський та інші.

Протягом цього часу удосконалювалось також виробництво цук-ру і технологія витягання його з буряків, видобуття цукру гід-равлічно-пресовим способом, що в 30-х роках ХІХ ст. мало велике розповсюдження. Переведено також цілий ряд дослідів над видобу-ванням цукру способом перегону через безперервні преси ^{6/}.

На Смілянському цукрозаводі зроблені спроби вимочування бурякової стружки з послідовними діями пресування, а пізніше цей спосіб був вжитий також на інших цукроварнях в Україні. Ве-ликих успіхів було досягнуто в розповсюдженні і в удосконален-ні дифузійного способу добування цукру науковцями /Репнін, Лу-комський - в 1844 р., Брінчинський - 1881 р., Абрагам, Чапі-ковський та інші/.

На Балаклеївському цукрозаводі в 1850-1851 рр. пророблені досвіди очищування бурякових соків сатураційним способом при допомозі вуглеквасних газів.

В 1867 році на Старинському цукрозаводі /Україна/ - Толпигін змонтував допоміжну другу сатурацію для очищування бурякових со-ків.

В 1898 році Абрагам розбудував нову конструкцію фільтруючих пресів, що розповсюдженні й до цих часів не лише в Україні, але й за кордоном.

Також у 1910 році Овсянніков вперше побудував на Миронівському цукрозаводі /Україна/ безперервну сатурацію. Є великі досягнення в покращанні способів випаровування води з цукрового соку та кристалювання цукру. На цукрових заводах: Смілянському, Яблунівському та інших у 1850 році були застосовані й введені в дію випарні апарати нової конструкції братів українців Яхненко ^{7/}.

У Балаклеївському цукровому заводі /Україна/ в 1852 році Федосіїв випробував та вжив новий спосіб варіння цукру на "кристал", замість раніше існуючого старого способу варіння на "волос". Цей винахід різко зменшив виробничий цикл і збільшив виробництво цукру.

У 1890 році почав збільшуватися процес цукроваріння з домішуванням і використанням відходів різних паток.

На Капустянському цукрозаводі в 1893 році змонтовано апарати для варіння цукру за системою Пйонтковського і Щеньковського. В апаратах було зроблено для ogrівання змійовики з паровими рурами, вони були змонтовані за принципом Архимедового гвинта, що постійно рухався.

Інженер Овсянніков у 1907 році на Миронівському цукровому заводі /Україна/ застосував безперервну кристалізацію цукрового утфелю - другої кристалізації /рудий цукор/, а раніше в 1854 році вже Толпигін на Балаклеївському і Яблунівському цукрозаводах вперше застосував пробілювання утфелю паром, що набрало широкого застосування пізніше й за кордоном. Цей спосіб пробілювання цукру почали називати "російським способом", але він був запозичений з України.

У Капустянському цукровому заводі в 1891 році, а також у Таволщанському, вперше застосовано безперервно діючі центрофуги системи Пйонтковського і Щеньковського для пробілювання цукру паровим способом.

Цукрова промисловість України потребувала вже наукової інституції, яка змогла б керувати й розробляти питання розбудови цукрового виробництва. Року 1871 був заснований Київський від-

діл російського технічного товариства, який опрацьовував питання техніки розбудови цукрової промисловости. Провідну роль в тому мали проф. Алексєєв, проф. Бунге, та інші. Цей Київський відділ видавав "Записки сахарной промышленности". Київський відділ провадив науково-технічні наради, з'їзди, виставки, намагаючись допомогти винахідникам та ознайомлював їх з кращим, що траплялось довідатись за кордоном. Тому київські науковці відіграли значну роль в організації і готуванні науково-творчих працівників цукрової промисловости в Україні.

Передова українська цукрова промисловість і техніка одночасно штовхала російські заводи більше працювати над проблемами конструювання під час виготовлення апаратури для цукрозаводів України.

Українські науковці, інженери й технічний персонал зробили значні внески в техніку і спосіб організації цукрового виробництва.

Пізніше в Києві організовано було Інститут Цукрової Промисловости, що в сучасний момент об'єднано в загальний Інститут Харчової Промисловости /Технологічний Інститут ім. Мікояна/ з відділом цукрової промисловости, який готує інженерів для цукрозаводів.

Тепер, за відомостями советської преси, в науково-дослідних інститутах України провадиться праця збільшення і покращання якісних сортів буряків для збільшення відсотку цукру в них; дещо пророблено в питаннях механізації тяжких робіт, шляхом застосування гідравлічного транспортера і жомових вивантажень. Це звільнило велику кількість робочих рук. Частково також застосовано нові навантажуючі машини. Вперше після другої світової війни зконструйовано універсальний конвеєрний автонавантажувач. Удосконалено дифузійний процес безперервних дифузійних апаратів. Удосконалюється очищення цукрових соків /над цим працюють науковці: Головін, Знаменський, Карташов/. Досягнуто скорочення часу на варіння цукрового утфелю. Нещодавно пропонувано інженерами цілий ряд конструкцій, що безперервно дають змогу діяти вакуум-апаратам /Зуєв, Кондак, Знаменський та інші/. Проведено великі наукові роботи щодо процесів кристалізації цукру /науковці: Головін, Савінов та інші/.

Як пише цитований нами автор, українські цукроварні значно збільшили свою продуктивність. Наприклад, Коровинецький цукровий завод, що вже існує 115 років, збільшив виріб цукру в 200 разів, а переробку буряків у 40 разів. Андрушівський цукрозавод побудовано 105 років тому - він збільшив переробку буряків у 85 разів, а виробництво цукру в 400 раз^{8/}.

Україна мала понад 200 цукрозаводів, але частина їх знищена була большевиками при відступі та війною і лише понад сто цукрозаводів після другої світової війни відремонтовано і вони приступили до виробництва. Та й ці заводи ще не можна назвати вповні активними і рентабельними. Вони потребують ще реконструктивних перебудов на базі новітніх винаходів.

Найбільш працездатні заводи подаємо в спеціальному додатку. Вони продукують пісковий цукор, деякі з них є також рафінеріями.

В 1954 році повинно бути вироблено цукру-піску до 4300 тисяч тонн, а цукру-рафінаду до 1350 тисяч тонн. Це вказує, що, порівнюючи до 1950 року, має бути випущено більше на 170% цукру піскового, а рафінадного - на 193% більше. В 1956 році виріб цукру мусить бути доведений до 5300 тисяч тонн, себто збільшення в 2,1 рази у порівнянні з 1950 роком. Цукру рафінаду - до 1800 тисяч тонн, себто збільшення в 2,6 рази проти 1950 року. Такі цифри показані не лише щодо України, а й щодо цілого СРСР^{9/}.

Заплановано по СРСР у 1954 р. збільшити виробничу потужність в одну добу в цукрозаводах на 17 тисяч центнерів перероблених буряків, в рафінадних заводах на 4000 тисяч центнерів цукру. На 1955-56 рр. збільшити на 97 000 тисяч центнерів по плану. Советським "Главсахаром" і буряковими "Сахаротрестами" заплановано змонтувати на заводах СРСР більше як 50 парових казанів, 40 турбо-генераторів, 17 бурякових смоків, 38 дифузійних батарей, 17 вакуум-апаратів та розбудувати випарні станції на 67 цукрозаводах^{10/}.

Всі зусилля спрямовані на те, щоб досягти високої якості очистки цукрових соків новими методами, іонітами, при допомозі сепараційних цехів.

Перед "Главсахаром" СРСР і цукровими трестами України по-

стала складна проблема - нестача професійних кадрів для виконання такого великого плану, і тому було складено плани організації технічного навчання робітників у вечірніх годинах, після праці.

Журнал "Сахарная промышленность" ^{11/} подає, що в цукровій промисловості СРСР сконструйовано нову машину системи М.Д. Обривка, яка ніби заощаджує робочий час і зменшує робочу силу для розвантаження і укладення цукрових буряків. Ця машина також відчищає буряки від землі, облегшує роботу при вивантаженні буряків з автомашин. "Главсахар" СРСР прийняв рішення в 1954 році виготовити 40 таких машин.

Журнал "Сахарная Промышленность" ^{12/}, пише, що в часі з 1954 по 1956 рік буде збільшено термін виробничого сезону в цукро заводах на 20-25 діб. За ці ж роки в СРСР повинно бути побудовано 25 нових цукрових заводів. З них у західних областях України ніби буде побудовано 11 цукроварень. У Львівській області - 2 цукроварні, Волинській - 2, Дрогобицькій - 1, Станіславській - 1, Черновецькій - 1, Тернопільській - 4. У Молдавській ССР - 4 цукроварні.

Основним завданням на дифузії та в фільтропресній грязі - зменшити втрати цукру, поліпшити охорону буряків у зимовий період та забезпечити високоякісну бурякову стружку. Заплановано дифузійні батареї зробити шістнадцятичленними та упорядкувати кристалізацію утфелю останнього продукту /рудий цукор/, застосовуючи передові методи праці. Тепер лише 1/3 цукрових заводів забезпечена сучасними казанами і енергетичним устаткуванням, а решта 2/3 цукро заводів у СРСР і в Україні мають застарілі парові казани та машини з низьким тисненням ^{13/}.

У 1957 році буде змонтовано понад 50 нових парових казанів та 40 тербогенераторів. Заплановано зменшити і облегшити працю робітників біля казанів способом побудови механічних решіт, механічного завантажування паливом та застосування механічно-гідравлічного відгортання попелу і шляків.

Серед науковців заплановано розгорнути науково-дослідчі роботи в інститутах, групових лабораторіях, що спрямовані для вивчення та удосконалення процесу безперервно діючих дифузійних апаратів, вакуум-апаратів та центрофуг. Йде удосконалення спо-

собів добування цукрових соків методами іонітів та за допомогою електроплазмолізу.

Удосконалюється спосіб контролювання виробничого процесу автоматичними апаратами. Організовані спеціальні вечірні школи, що мають назву десятирічки з ухилом вивчення цукрової промисловости. Тепер вчаться при кожному цукровому тресті, а також організовані курси та стаханівські групи.

Хоч советська пропаганда в своїй пресі вихваляє досягнення цукрової промисловости, але цукрова промисловість в Україні та в цілому ССРСР ще не досягнула свого передвоєнного рівня з 1940 року.

В 1954 році, за тими ж відомостями, із цукрових буряків у процесі виробництва витягають лише в середньому 81-83% цукру, тоді як 17-19% його губиться в фільтропресній грязі і 13-14% у кормовій патоці ^{14/}.

Основні недоліки цукровиробництва такі:

- а/ несвоєчасний початок копання й вивозу буряків;
- б/ неправильне визначення степені загрязнення буряків;
- в/ мале застосування поліпшених способів очищення буряків;
- г/ незадовільне організування праці в сировинних лабораторіях та в автотранспорті;
- г/ відсутність постійного обліку прийнятих буряків;
- д/ понаднормальні втрати буряків та зле їх збереження;
- е/ несвоєчасний пуск у рух цукрозаводів;
- є/ несвоєчасний і низькоякісний ремонт машин та апаратів, злий розподіл праці в ремонтних бригадах, порушення графіків контролю;
- ж/ грубе порушення технологічного і паливного процесів.

Хоч за останні роки виробництво цукру в українських цукрових заводах збільшилося, але не за рахунок процесів механізації цукрової промисловости. В 1953 році було збільшення цукровости і якости самого буряка; в основних районах України, де сіються буряки, кліматичні умовини дуже добре сприяли відкладанню цукру в буряках і дали змогу виробити більше цукру.

В журналі "Сахарное Производство" ^{15/} відмічено, що в цукровій промисловості й досі неоволоділи основними принципами,

які б дозволили різко зменшити втрату цукру в патоці й малясі, що на сьогодні складають 1,0 - 1,1% до ваги переробленого буряка.

У середньому втрати цукру не сміють перебільшувати 0,85 - 0,9% загальної ваги буряків. Проте на сьогодні вони сягають 1,0 - 1,05%.

Під час виробництва цукроварні часто переривають свою працю. Наступне число цього журналу ^{16/} подає такі причини, що примусили зупиняти цукрове виробництво:

а/ незадовільний ремонт устаткувань, машин	9,3%
б/ погане обслуговування " "	19,8%
в/ даремна затрата часу на пляново-попередній ремонт	25,9%
г/ зупинки /простої/ з інших загальних причин /цебто небажання людей працювати за так дешево платню/.	45%

З журналу "Сахарное Производство" ^{17/} беремо таблицю, яка ще раз підтверджує хід цукрового виробництва в окремих цукрових трестах України. В цій таблиці лише один трест належить до РСФСР.

Отже внизу графа показує, що лише на 5,2 днів більше був розтягнутий робочий сезон праці цукрових заводів, якщо порівняти з 1940/41 роком по 1953/54 р. В таблиці взяті за приклад п'ять основних рентабельних цукрових трестів, а коли врахувати всі трести в Україні і в ССРСР, то робочий промисловий сезон цукрових заводів не тільки не збільшився, а навіть не досягнув норми 1940 року.

Сама советська преса підкреслює, що виробництво цукру зле налагоджене, вона наводить приклади ^{18/}, що озера і ставки, з яких постачають водою цукрові заводи, не очищені, а брудна вода псує казани. В 1953 році через нестачу води деякі заводи передчасно зупинили своє виробництво або працювали з перебоями.

На нараді державно-промислових санітарних інспекторів України, що відбулась у Харкові в 1953 році, ухвалено, щоб під час будівництва нових цукрозаводів особливу увагу звернути на гігієнічно-санітарні устаткування. Ще й тепер у робочих цехах і міс-

Таблиця ч. I

	В и р о б н и ч і с е з о н и					
	1940/41 рр.	1949/50 рр.	1950/51 рр.	1951/52 рр.	1952/53 рр.	1953/54 рр. орієнтовно
Цукрові трести						
1. Київський	86,6	78,6	92,2	95,2	114,9	106,8
2. Кам"янець- Подільський	104,6	101,2	117,6	160,9	103,2	144,8
3. Кіровоградський	155,8	107,3	121,2	119,1	162,0	112,1
4. Львівський	67,4	108,8	152,6	172,6	147,6	179,0
5. Курський	98,0	70,6	100,6	122,5	88,8	91,6
у середньому	102,9	88,0	106,5	118,9	113,1	108,1

цях праці є велика спека.

Постачання палива в паровиках проектується без захисту ко-чегарів від протягів повітря, а телефоністів від куряви та га-зів /в приклад подається Смілянський цукрозавод/. Розміщення апаратури виконується без додержання норм ширини вільних про-ходів /як приклад, наводиться Бобровицький цукрозавод/.

Не усталено в цукрозаводах України єдиного способу праці біля сірчаних печей, що так шкодять здоров'ю робітників. Комп-лексно не досягнуто змін у навантаженні і вивантаженні в цу-кросховищах цукру в цукрових мішках. Стандарт ваги мішка /лан-туха/ 100 кг нетто, а усталена вага мішка для ручного наванта-ження дозволена в 80 кг.

У 1953 році вироблено цукру в СРСР на 12% більше ніж в 1952 році, але план виробу цукру не виконано в зв'язку з не-підготованістю цукрових заводів до виробничого сезону. Зокре-ма це стосується і цукрозаводів України, як наприклад: Пара-фіївського, Шамраївського, Весело-Подільського, Халтуринсько-го, Лаїновського, Рибницького, "Більшовика", Куйбишевського та інших.

Добування, навантаження, роздріблювання вапняного камін-ня та механізація цих праць до сього часу знаходиться на неза-довільному і низькому рівні. В 1953 році підприємства українсь-кого тресту "Сахкамін" видобули лише 1500 тисяч тонн вапняно-го каміння. У цей же період у ручний примітивний спосіб були виконані операції з 6333 тисячами тонн гірського масиву. Пра-ці на українських розроблюючих трестах не механізовані, а на 1 січня 1954 року виконано лише на 36,5% передбаченого плану. Механізація видобутку збільшена лише на 10,6%.

В об'єднанні українського тресту "Сахкамін" є 7 виробництв, а діють більш активно лише: Рибницький, Резинський та Сирновсь-кий, як основні.

Журнал "Сахарное Производство" ^{19/} в статті: "Улучшить ме-тоды руководства в сахарной промышленности" підкреслює бюрокра-тичне ставлення керуючих органів цукрової промисловости. Керів-ництво "Главсахара" та весь його працівний апарат майже потону-ли в масі паперів. Лише за січень і лютий місяці 1954 року від міністерства промисловости харчових товарів СРСР поступило 810

оперативних наказів, листів та циркулярних розпоряджень. Одноразово "Главсахар" за два місяці сам розіслав біля сотні листів. Всього від установ Цукротрестів і різних підприємств щоденно приходить у "Главсахар" до 800 листів і 100 телеграм. "Главсахар" теж не відстає та відправляє кожний день біля 700 листів і 60 телеграм.

Таким чином "керівництво" цукровою промисловістю перетворюється в паперову зливу.

Додаток х/

Українські цукрові заводи, які згадуються в фаховій літературі по другій світовій війні. В пропагандивній пресі є згадка про те, що ніби вже урухомлено біля 150 цукрових заводів, проте ближчих відомостей про те, які саме - немає.

1/ Андрушівський,	п.ц.,	17/ Гайсинський,	п.ц.,
2/ Антонінський,	п.ц.,	18/ Гніванський,	п.ц.,
3/ ім. Артема,	п.ц.,	19/ Голобинський,	п.ц.,
4/ Бердичівський,	р.ц.,	20/ Городокський,	п.ц.,
5/ Бершадський,	п.ц.,	21/ Грязнянський,	п.ц.,
6/ "Більшовик",	п.ц.,	22/ Дмитро-Таранівський,	п.ц.,
7/ Бобровицький,	п.ц.,	23/ Слан-Калинівський,	п.ц.,
8/ Бужанський,	п.ц.,	24/ Жашківський,	п.ц.,
9/ Буринський,	п.ц.,	25/ Жданівський,	п.ц.,
10/ Вендичанський,	п.ц.,	26/ Жердевський,	п.ц.,
11/ Верхняцький,	п.ц.,	27/ Згурівський,	п.ц.,
12/ Весело-Подільський,	п.ц.,	28/ Іванівський,	п.ц.,
13/ Вишнівчинський,	п.ц.,	29/ Ільїнський,	п.ц.,
14/ Вінницький,	п.ц.,	30/ Калінівський,	п.ц.,
15/ Волочинський,	р.ц.,	31/ Капустянський,	п.ц.,
16/ Воронцово-Городищанський,	п.ц.,	32/ ім. Карла Лібкнехта,	п.ц.,

х/ При назвах псодиноких цукроварень вживається скорочень: п.ц. - піскова цукроварня, і р.ц. - рафінадна.

33/ ім. Карла Маркса,	п.ц.,	70/ Селищанський,	п.ц.,
34/ Кишенський,	п.ц.,	71/ Смілянський,	р.ц.,
35/ Кобелякський,	п.ц.,	72/ Смілянський,	п.ц.,
36/ Кожанський,	п.ц.,	73/ Соболевський,	п.ц.,
37/ Колективіст,	п.ц.,	74/ Сосновецький,	п.ц.,
38/ Конгресівський,	п.ц.,	75/ Спитакський,	п.ц.,
39/ Корнінський,	п.ц.,	76/ ім. Сталіна,	п.ц.,
40/ Коровинецький,	п.ц.,	77/ Старинський,	п.ц.,
41/ Красноармейський,	п.ц.,	78/ Сумський,	п.ц.,
42/ Краснозвезденський,	р.ц.,	79/ Тальновський,	п.ц.,
43/ Краснянський,	п.ц.,	80/ Тимашівський,	п.ц.,
44/ Крещатик,	п.ц.,	81/ Томашпільський,	п.ц.,
45/ Кубанський 2-й,	п.ц.,	82/ Турбовський,	п.ц.,
46/ Ланівський,	п.ц.,	83/ Удичський,	п.ц.,
47/ ім. Леніна,	п.ц.,	84/ Ульянівський,	п.ц.,
48/ Линовецький,	п.ц.,	85/ Халтуринський,	п.ц.,
49/ Лучанський,	п.ц.,	86/ Ходорівський,	п.ц.,
50/ Льговський,	п.ц.,	87/ Хутір-Михайлівсь-	
51/ Майданецький,	п.ц.,	кий,	р.ц.,
52/ Маківський,	п.ц.,	88/ ім. Цюрупи,	п.ц.,
53/ Мизочанський,	п.ц.,	89/ Червонський,	п.ц.,
54/ Миронівський,	п.ц.,	90/ Черкаський,	р.ц.,
55/ Маєвський,	п.ц.,	91/ Черновицький,	р.ц.,
56/ Наркевичський,	п.ц.,	92/ Черновицький,	п.ц.,
57/ Ново-Покровський,	п.ц.,	93/ Чечельницький,	п.ц.,
58/ Нозо-Троїцький,	п.ц.,	94/ Шамраєвський,	п.ц.,
59/ Октябрський,	п.ц.,	95/ Шепетівський,	н.ц.
60/ Ольховатський,	п.ц.,	96/ Шпиковський,	п.ц.,
61/ Ольховецький,	п.ц.,	97/ Шполянський,	п.ц.,
62/ Оріхівський,	п.ц.,	98/ Шрамківський,	п.ц.,
63/ Парафієвський,	п.ц.,	99/ Яблунівський,	п.ц.,
64/ Первомайський,	п.ц.,	100/ Яготинський ім.	
65/ Первухинський,	п.ц.,	Ілліча,	п.ц.,
66/ Петровський 1-й	р.ц.,	101/ Ялтушківський,	п.ц.,
67/ Полтавський,	п.ц.,	102/ Янушпільський,	п.ц.,
68/ Проскурівський,	п.ц.,	103/ Ярошевський,	п.ц.,
69/ Рибницький,	п.ц.,		

Бібліографічний показник.

-
- 1/ Сахарное производство, № 4, 1954, стор. 13.
 - 2/ Там же, стор. 13.
 - 3/ Там же, стор. 13.
 - 4/ Там же, стор. 13.
 - 5/ Журнал "Сахарное производство" №4, стор. 13-14, 1954 року. Стаття А.І. Корчинського - "Развитие техники свеклосахарного производства на Украине".
 - 6/ Там же, стор. 13.
 - 7/ Там же, стор. 13.
 - 8/ Там же, стор. 14.
 - 9/ Журнал "Сахарная промышленность", Москва, ч.1, 1954 рік, стаття М.И.Махия "Задачи сахарной промышленности", стор. 1.
 - 10/ Там же, стор. 2.
 - 11/ Журнал "Сахарная промышленность", 1954, № 4, стор. 19-22.
 - 12/ Журнал "Сахарная Промышленность", 1954, № 1, стор. 7, вид.
 - 13/ Там же, стор. 11.
 - 14/ Там же, стор. 7.
 - 15/ Журнал "Сахарное Производство", 1954, ч.1, стор. 8
 - 16/ Журнал "Сахарное Производство", 1954, ч.2, стор. 1.
 - 17/ Журнал "Сахарное Производство", 1954, ч.1, стор. 6.
 - 18/ Журнал "Сахарное Производство", 1954, ч. 2, стор. 1-5.
 - 19/ Журнал "Сахарное Производство", 1954, ч. 4, стор. 3-5.

Ф. К о р д у б а.

BRIGADIER C.N. BARCLAY "THE NEW WARFARE" -London, 1953
=====

У речевій формі автор детально обговорює найбільш актуальну сьогодні справу, новий спосіб ведення війни, що його з великим успіхом застосовує ССРСР. У вступі особливу увагу звертає автор на динамічність постійних змін, що постають у методах боротьби. Особливий вплив на ці зміни мають найновіші засоби. Сучасну боротьбу автор називає "обмеженою війною" і, на його думку, така війна може потривати ще дуже довго, але треба бути готовим і на те, що вона несподівано може перетворитися в "нормальну війну". З приводу нестримної динамічності, автор висловлює свої побоювання, що швидкий розвиток різних технічних засобів війни може бути завчасу недооцінюваний, зокрема старшим поколінням, яке з природи свого віку і досвіду стоїть при кермі. Така недооцінка потенціальної сили воєнних засобів може довести світ до повної катастрофи.

Новий спосіб ведення війни, це політичні дії дипломатій, головним завданням яких створювати і вдержувати всіма засобами перманентні непорозуміння і замішання між народами світу; при цьому часто доходить навіть й до погроз війною. З особливим хистом советська дипломатія користувалася такими методами війни і вона при їх допомозі зискала для ССРСР великі користи. Захід довгий час не звертав уваги на практиковані советською дипломатією методи боротьби і на цьому тільки програвав. Сьогодні вже обставини змушують політиків ще вільних народів перейняти советські методи дій, щоб не допустити до програвання війни в майбутньому. Нову т.зв. "холодну війну" ведеться такими засобами:

1/ Пропаганда, якої завданням є переконати власний нарід у слушності власної справи, у здібностях його провідників і звернути його увагу на "підступні" заміри ворогів. Одночасно до завдань пропаганди належить всугерування противникові сумніву в справедливості і слушності дій його провідників. Пропаганда, оперуючи цілою скалею критеріїв, почавши від застрашування до підкупства, і від приспання чуйності противника, до зламання його волі ставити опір, в основному змагає до цілковитого нервового вичерпання противника. У своїй діяльності пропаганда

послугується різними засобами: театром і кіно, радіо, пресою і виданнями, афішами й летючками, спеціальними виставками, урочистостями, різними з'їздами науковців, промисловців, промовами державних мужів і звичайних агітаторів або агентів. Вона діє на розум і почуття людини, не менший її вплив на зір і слух. З огляду на це, що більшість у народі не має власних переконань і поглядів, завданням пропаганди є передусім накинати свої погляди, і це вона переводить дуже обережно так довго і в щораз то іншій формі, поки слухач не повірить, що такий, а не інший погляд є його власним поглядом. Пропаганда в міжнародному розумінні призначена на деморалізацію противника, здобування прихильності народів або принаймні позискання нейтральності окремих держав. Рівень пропаганди залежний від інтелектуального рівня даного народу і його темпераменту. Совети своєю пропагандою намагаються вмовити у свої народи речі, в які на Заході ніхто не повірить. Совети, користуючись у своїй пропаганді ідеєю комунізму, як з природи для людини є сприйнятною /не зважаючи на її утопійність/, під тим оглядом перевищують Захід. Як протиставлення на відтинку комуністичної ідеї, Захід у своїх пропагандивних аргументах покликуються на старі релігії, які між собою ведуть сталу боротьбу. Пропаганда для здобуття нейтральних держав є дуже важливою й у часі війни і в часі миру. Пропаганда НАТО врятувала дуже багато держав перед тиском советської пропаганди, зокрема в Європі, як от Швецію, Норвегію, Данію, Грецію і Туреччину. Тактика великобританської пропаганди різниться від пропаганди інших держав тим, що вона спирається на п р а в д у, оперуючи фактами найбільш корисно насвітленими, оминаючи брехню і різні облудні звідомлення. Такий спосіб пропаганди дуже важкий, але за його допомогою дуже скоро переконується інтелігентних осіб. На думку нашого автора, Захід своєю пропагандою повинен розпочати наступ не тільки проти недоступних твердинь комунізму, але зокрема проти його слабих сторін, якими є передусім держави-сателіти.

2/ Підпільна боротьба, саботажеві акції, застрашування війською і спроби підкупу, це засоби для повалення уряду. Цю акцію переводиться при допомозі страйків, різних саботажів, ди-

версій і шпигунства. Така діяльність тим різниться від пропаганди, що вона допускається дій, які стоять поза законами даної держави. Демократичні держави Заходу толерантно ставляться до комуністів, визнаючи за їхніми представниками такі самі права, якими є наділені представники інших політичних партій. На Сході, як відомо, всяка діяльність протикомуністичних партій і нейтральних заборонена. Підпільна робота може виявлятися в різних формах, у лагідних, або дуже загострених. Нелегальна пропаганда, при допомозі підпільних видань і нашіптувань, вербування людей за допомогою шантажу і погроз, шпигунська робота, яка проявляється на зраджуванні таємниць політичних, військових і господарських, дії саботажу, які переводяться для нищення промислових устаткувань, військових об'єктів і споруд, комунікації і т.п.; під'юджування до ворожої воєнної діяльності або відкритого бунту, до акції повалення уряду погрозами або при застосуванні сили.

3/ Обмежена гаряча війна переводиться з малим власним ризиком для досягнення деяких обмежених цілей. До таких війн належала війна в Кореї і в Індокитаї. Такі війни є вигідні тим, що їх може вести в заступстві хтось інший, а заінтересована держава тільки допомагає матеріально або морально в більш або менш явний спосіб, як це робив ССРСР у Кореї або в Індокитаї. Гарячої війни тепер всі бояться, бо держави пов'язані в оборонні союзи, крім цього є страх перед скорими і далекосяжними засобами транспорту і нищівними засобами війни, які могли б довести одну з сторін до повного знищення. Тому за теперішніх обставин навіть великі держави не хочуть ризикувати гарячою війною, що використовує ССРСР, спровоковуючи в найбільш невральгічних місцях "обмежену гарячу війну". І на майбутнє з такою війною, при допомозі "посередників", належить дуже числитися, і треба стало мати на увазі, що Советам вдалося схилити Китай до ведення війни в Кореї /без участі ССРСР/, яка не була в інтересах китайців. Совети вже мають підготованих нових "посередників" для ведення такої війни зокрема в Європі. В Східній Німеччині є організована армія ФОПО в силі 800 000, яка є наставлена на те, щоб розпочати агресію в Західній Німеччині. Одночасно дуже силь-

но Совети збільшили кількісний стан збройних сил Угорщини /з 70 000 дозволених мировим договором на 180 000/, в Румунії /з 138 000 дозволених договором на 250 000/, в Болгарії /з 65 000 дозволених договором на 175 000/, в Польщі і в Чехословаччині. Така збройна підготовка переводиться тільки для викликування і ведення "обмеженої гарячої війни".

4/ Збройна погроза, як метод, застосовується в той спосіб, що діяльність дипломатії прикривається великою потужністю наземних, повітряних і морських сил, вживаючи при цьому й атомової або гідрогенної бомби для залякання противника. Головна ціль такого методу, це передусім залякання і вимушення на противникові поступок. Рівночасно цим методом змагається до ізоляції або неутралізації тих народів, які є мирно наставлені. Треба мати на увазі, що Совети вже тепер диспонують великими масами збройних сил, якими переважають Захід, зате потуги Заходу перевищують Схід технікою озброєння і силою наукових методів. Автор звертає увагу на те, що сучасний стан збройної готовності не є короткотривалим явищем, такий стан півмобілізації і зброєнь може потривати навіть десятки років, що може довести одну або другу сторону до вичерпання. Зокрема Совети мають на увазі при допомозі цього засобу досягти вичерпання потуг Заходу.

5/ Непорозуміння і замішання, це засіб, при допомозі якого зокрема Совети намагаються стало підсичувати недовір'я і ненависть до Заходу. Щоб не викликати "гарячої війни", Совети застосовують цей засіб війни в легальній формі, часто користуючись допомогою своїх "посередників". Для прикладу нехай нам послужать методи стосовані т.зв. фольксполіцаями до німецьких громадян у поїздах і на дорогах, арешти громадян на східних і західних кордонах Німеччини під різними закидами, ставлення найбільш продуманих перешкод у комунікації. На особливу увагу заслуговує цей метод тим, що його Совети стосують у міжнародній політиці, зокрема надуживанням права вета в Раді Безпеки в Об'єднаних Націях. Як відомо, советська дипломатія відзначається брутальністю і безоглядністю, тому для неї добрі прикмети, пов'язані з вимогами чемности, не існують. До таких добрих при-

кмет призвичаєна дипломатія Заходу. Дослівно нема ані однієї політичної справи в світі, яка не була б предметом зацікавлень ССРСР, тому ССРСР, вживаючи різних засобів, старається ширити замішання між народами, щоб не допустити до співпраці на будь-якому відтинку між державами Заходу. Отже, при цьому відіграє дуже важливу роль момент сіяння ненависти між народами, як от, напр., відзискання суверенности Зах. Німеччини і створення нім. контингенту при ЕОС використовує ССРСР як інструмент, який нібито має стати загрозою для держав Європи, зокрема Франції.

Автор проходить до таких висновків: мирний стан, це не єдина форма співжиття людства, про що, зрештою, свідчить історія воєн. Мирне співжиття різних народів важко досягти. Поминаючи різні фази релігійних, расових і класових ненавистей, найважливішою причиною ненависти, що ділить світ, є різниця між ідеологічними засадами демократії і комунізму. Тому вже сьогодні не вистачає поборювати комунізм догматикою або надією, що витворений спір буде можна злагіднити. Конечною вимогою є устійнити трівкі підстави. Треба мати на увазі, що чим довше існують між народами ворожі упередження, тим більшого часу треба буде зужити на їх злагіднення й на праву. І тут не є вистачальними високі духові і моральні вартості, їх треба підтримати реальною силою - зброєнням. Не вільно допускати до витворювання тяжких і складних ситуацій, належить реагувати швидко і влучно. Для прикладу: Захід уважав перемогу над Німеччиною та Японією за ціль, а Совети - за переходову фазу в розширенні комунізму. Захід з поспіхом по другій світовій війні демобілізувався, а ССРСР ні. Совети на протязі довгих років провадили безкарно ворожу Заходові пропаганду, на яку не було жадної реакції. Захід по сьогодні є постійно понижуваний Советами, допустив право вета в Раді Безпеки ООН, зле провадив війну в Кореї, де, поминаючи великі втрати /самі США 170 000/ і заангажування великих сил, допровадив до такого знищення і винищення населення Кореї, що на майбутнє жадний інший нарід не буде собі бажати такого визволення. Совети, що були дійсним провокатором війни в Кореї, дали тільки малу матеріальну допомогу, а Об'єднані Нації кинули туди великі збройні сили і тим обезсилили Європу, як

основний терен боротьби між Сходом і Заходом. Визнання уряду червоного Китаю, без узгіднення цієї справи з США, і занадто довге вагання в справі прийняття Еспанії до оборонної системи Заходу тільки спричинилися до спізнення організації оборони Заходу. Це перманентний тяг на шляху похибок Заходу.

Для досягнення розумного компромісу автор пропонує прийняти засаду: "не втручання комунізму до нашої демократії, і не втручання демократії до комунізму, навіть коли б комунізм по-слуговувався чужими і обридливими методами боротьби з демократією". Комуністи мусять покінчити свою місіюно-комуністичну роботу, бо Захід ніколи не погодиться на те, щоб вони могли вживати всіх засобів для навернення цілого світу на комунізм. Дозволяється утривалювати різними засобами комунізм тільки в кордонах власних теренів, а назовні комуністи можуть мати право ширити комунізм тільки мирними засобами, які не протиричають законам держав. Вільний світ мусить погодитися на релігійні переслідування, дії таємної поліції, фальшиві суди, масові чистки і табори масових заслань, що є практиковане в збольшевізованих країнах. Вправді вільний світ таких засобів винищування не може апробувати, але він є безсильний, щоб їм протиставитися. При цьому автор додає, що прийняття такого компромісу вправді доведе до зречення рятування меншостей за залізною заслоною, зокрема сателітних держав, народи яких є мало скомунізовані. Дальше автор стоїть на тому становищі, що не належить боронити кривджених народів мимо їхньої волі, бо на цьому дуже часто багато тратилося. Часто за ціну визволення, перемінювано край у повну руїну, як це було в Кореї. Таке визволення доливає тільки олії до розпаленого комунізмом вогню і побільшує загальне замішання /Отже з книжки випливає наявне заперечення Атлантийської Хартії/.

Автор пропонує приступити до мирного співжиття, яке повинно провадитися такими фазами: Перша фаза - зустріч найвищих представників США, Великобританії, СРСР і можливо червоного Китаю з метою узгіднення згаданих засад. Цю фазу автор вважає за найтруднішу. Друга фаза - це дискусії і злагіднення всяких розходжень від найбільшого /війна в Кореї, австрійський мировий договір, взаємовідносини між Східньою і Західньою Німеч-

чиною/ і різні інші, менш важливі справи льокального характеру. Третя фаза - наступить після узгіднення всіх питань з II. фази і вона буде фазою заспокоєння на довгі роки. Четверта фаза - це дальше наближення, конференції на найвищому ступні, які повинні довести до обмеження зброєнь.

З точки погляду дійсности і замірів, які собі поставив для здійснення СССР, ці міркування й пропозиції можна вважати за мрії стятої голови, бо з комунізмом і советським імперіялізмом світ ніколи не знайде спільної мови. Насильство, що спирається в СССР на поліційно-тоталітарній системі, може бути знищене тільки зброєю, а не дипломатичними діями політиків Заходу. На такий висновок автор не здобувся, тому для нього є байдуже, що большевизм систематично винищує народи, які, з причини злої політики Заходу, під час і по другій світовій війні попали під контроль СССР. Байдужі авторіві й ті народи, які від 1917-1920 рр. змушені зносити тоталітарне насилля над собою в системі СССР.

Під кінець книжки автор робить застереження, що наколи б не вдалося здійснити такої гармонійної співдії між Сходом і Заходом, то треба було б опанувати всі засоби "холодної війни" і їх рішуче застосовувати, а на випадок третьої світової війни - змагатися до її виграння, щоб уникнути світового хаосу і замішання; рівночасно треба бути кожнчасно готовим до переговорів у справі мирного співжиття. Про визволення поневолених большевизмом народів у книжці нічого не говориться.

Книжка заслуговує на прочитання тільки тому, що відзеркалює великобрітанський політичний підхід, на яких основах може бути ведена війна. З книжки не видно навіть найменшого зацікавлення справами поневолених большевизмом народів. Від себе можемо додати, що на підставі таких політичних концепцій ледве чи вдасться Заходіві виграти майбутню війну з Східнім, сьогодні вже потужним, Бльоком.

Україніка в неукраїнських виданнях Інституту

Періодичні видання

1/ "Беларускі Зборнік", кн. 3, Мюнхен, 1955. Статті: Леу Гарошка "Савецкая рэлігійная палітыка пасля 1942 году" /матеріяли про знищення української католицької церкви/ і Мікола Волаціч "Лінія Керзона на фоне падзеяў і тэрытарыяльных зьменаў на ўсходзе Еўропы" /спеціальний розділ п.з. "Сэпараты мір з Украінай"/.

2/ "Вестник", ч. I, 1951 р., стор. 145, замітка "Про долю П. Постышова".

3/ "Вестник", ч. 4/II/ 1954, стор. 110, замітка "Разгром православных храмов в СССР", I-й відділ - "Снесенные и закрытые храмы в Харькове".

4/ "Вестник", ч. 6 /13/, 1954 р., стор. 113, Гр. Костюк "Падение П.П. Постышева". Автор узяв до уваги всі, відомі йому, версії та доповнює дані власними міркуваннями.

У цьому ж номері "Вестника" є багато матеріалів, де автори торкаються українських тем: в статті доц. А. Поплюйка "Социалистическое размещение промышленности и экономическое развитие союзных республик" /стор. 7/, а також в статті Г. Файзуллина "Роль Крыма в экономике СССР" /стор. 73/

5/ "Вестник", ч. 2 /15/, 1955 р. стор. 5, стаття доц. А. Поплюйко "Размеры и производительность доменных печей Советского Союза".

6/ "Бюллетень", ч. I, 1954 р., стор. 57, стаття "Что скрывается за указом о передаче Крыма Украине".

7/ "Бюллетень", ч. 3, стор. 5, передова стаття "Украина перед новым испытанием".

8/ "Дергі", Збірник турецькою мовою, Мюнхен, 1955 р., ч. I уміщує статтю проф. В. Дубровського про знищення більшовиками українського сходознавства.

9/ "Дергі", ч. 2, 1955 р., приносить статтю, А. Акку "Землепорядкування та зрошення земель України й Криму".

Монографії

10/ Б. Микорский. Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934-1936 годах. Мюнхен, 1951 р.

11/ Проф. А.А. Зайцов. Динамика населения СССР на 1952 г. Мюнхен, 1953 р. /Автор не узгаляднює втрат населення, що виникли в наслідок голоду в Україні в 1932-33 рр., а крім того українців і білорусів зараховує до "русских"/.

12/ Указатель периодических изданий эмиграции из России и СССР за 1919-1952 гг., Мюнхен 1953 р. Український відділ неповний. Видань в українській мові показано 537 назв, а українських видань у чужих мовах /анг., нім., фр., данській, есп., італ., тур., есперанто/, із загальної кількості /отже, рос., укр., і кавказьких/ 125 назв, наведено - 62 назви.

13/ А. Лебедь, Б.Яковлев. Транспортное значение гидротехнических сооружений СССР. Стор. 59-84 присвячено проблемі Дніпра.

14/ Проф. д-р А. Архимович. Зерновые культуры СССР, Мюнхен, 1954 р.

15/ Його ж. Культуры хлопчатника в СССР, Мюнхен, 1954 р.

16/ IV Конференция Института /Тутцинг, 5-7 июля 1954/. Доклады и дискуссии. Доповідь проф. О. Юрченка "Национальная политика Кремля на Украине". Чимало матеріалу з україніки в й у виступах промовців.

17/ Проф. М.А. Миллер. Археология в СССР, Мюнхен 1954 р. Чимало україніки.

18/ С. Дяченко. По вопросам организации колхозов в СССР. Мюнхен, 1955. Автор наводит переважно приклади з України.

19/ Проф. д-р А. Архимович. Селекция и семеноводство сахар-

ной свеклы в СССР. Матеріали переважно українські.

20/ Доц.А.Поплюйко. Производство товаров широкого потребления в СССР. В прикладах чимало україніки.

21/ Бруно Тущ. Преследование церкви в Польше. Мюнхен, 1954. Матеріали про ліквідацію української католицької церкви.

22/ Указатель Советской периодической печати, Мюнхен 1954.

23/ Г.Калиновский. Состояние молочной промышленности в СССР в предвоенный и послевоенный период. Мюнхен, 1955. Автор частково наводить приклади з України.

Нові видання Інституту в акад.
1955/56 році.

Періодичні видання

Беларускі зборнік, кн. 3, 1955, 201 стор.

Belorussian Review, No.1, 1955, 136 р.

Вестник, № 4 /17/, стор. 168, 1955 і № 5 /18/, стор. 168, 1956.

Український Збірник, кн. 3, стор. 205, 1955 і кн. 4, стор. 194, 1955.

Ukrainian Review, No.1, 1955, р. 120.

Dergi /збірник турецькою мовою/, кн. 3, 1955.

Caucasian Review, No.1, 1955, стор. 240.

Bulletin, No.8-12, 1955 і No. 1-2, 1956.

Матеріали VI конференції Інститута, /128 стор./, 1955.

Серія I /друкарські видання/

А.Адамовіч. Якуб Колас у супраціве саветызацыі /64 стор./, 1955.

Проф.д-р. Н.Полонська-Василенко. Українська Академія Наук /нарис історії/, 1955.

Проф.А.Филипов. Научный социализм и наука об обществе /154 стор./, 1955.

Б.Яковлев. Концентрационные лагеря СССР /253 стор., 14 схем, 1 кольорова мапа/, 1955.

Р.Трахо. Северный Кавказ как здравница СССР /80 стор., 2 схеми, 14 ілюстр./, 1955.

Н.Недасек. Большевизм в революционном движении Белоруссии, 1956.

В.П. Артемьев. Режим и охрана ИТЛ., 1956.

Серія 2 /циклостилеві видання/.

С.Дяченко. По вопросам организации колхозов в СССР /52 стор./, 1955.

Иван Майстренко. Кризові процеси в советській економіці /122 стор./, 1955.

Проф.Н.Куликович. Советская опера на службе партии и правительства /149 стор./, 1955.

Проф.Б.Ширяев, Н.Кошеватый. К проблемам интеллигенции в СССР /80 стр./, 1955.

В.Скородумов. Структура руководства советской школой /31 схема, 88 стр./, 1955.

Ю.Мишалов. О подготовке и условиях работы преподавателей советской школы /190 стр./, 1955.

М.Волаціч. Беларускае народнае ткацтва і яго зьнішчэнне бальшавікамі /219 стор., 16 рис./, 1955.

С.Нагай. Водопостачання і каналізація в СССР /110 стор./, 1955.

Проф.д-р В.Городецкий. Сырьевая база сахарной промышленности СССР /53 стр./, 1955.

К.Прошин. Из практики изобретательства в СССР /90 стр./, 1956.

Евг.Сербин. Политические настроения в советской Армии в послесталинский период, 1955.

З м і с т

	Стор.
1. <u>В. Голубничий</u> . М. Волобуєв, В.Доброгаєв та їх опоненти	7
2. <u>А. Поплюйко</u> . Економіка сучасної України ..	19
3. <u>В. Плющ</u> . Спілка Визволення України	71
4. <u>І.Крилов</u> . До питання про освітньо-виховавчі ідеали СВУ	99
5. <u>А. Кравченко</u> . "Добровільні" переселенці . .	128
6. <u>Н.Ю.Пушкарський</u> . Як горів Київ	163
Анотації і рецензії:	
7. <u>І.Кисіль</u> . Цукрова промисловість в Україні	173
8. <u>Ф. Кордуба</u> . Brigadier C.N. Barclay "The New Warfare"	188
9. Україніка в неукраїнських видання Інституту	195
10. Нові видання Інституту в акад.1955/56 році	197